

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРАЄЗНАВСТВА В СВІТЛІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИРОДООХОРОННИХ УСТАНОВ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

МЕЗИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИРОДНИЙ ПАРК
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА
ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА УНІВЕРСАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ СОФІЇ ТА ОЛЕКСАНДРА РУСОВИХ
ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ
ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ОХОРОНИ ПРИРОДИ
ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЛІГИ

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРАЄЗНАВСТВА В СВІТЛІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИРОДООХОРОННИХ УСТАНОВ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

*МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ,
присвяченої 60-річчю створення Мезинського музею та
95-річчю з дня народження В.Є. Куриленка*

17 - 18.09. 2025 р., с Деснянське, Новгород-Сіверський р-н

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2025

УДК 908:349.6:352(082)
С 91

Загальна і наукова редакція: Карпенко Ю.О.

С 91 Сучасні проблеми краєзнавства в світлі діяльності природоохоронних установ та територіальних громад. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю створення Мезинського музею та 95-річчю з дня народження В. Є. Куриленка 17–18 вересня 2025 р., Чернігів : Десна-експерт, 2025. – 156 с.

ISBN 978-617-8145-73-6

Збірник конференції містить матеріали, які були представлені та обговорені на Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми краєзнавства в світлі діяльності природоохоронних установ та територіальних громад» (присвяченої 60-річчю створення Мезинського музею та 95-річчю з дня народження В.Є. Куриленка 17–18 вересня 2025 р.,

Збірник наукових матеріалів може бути в нагоді для екологів, географів, ботаніків, зоологів, археологів, краєзнавців, фахівців з питань краєзнавства, охорони і збереження біотичного та ландшафтного різноманіття, а також для аспірантів і студентів природничих і гуманітарних спеціальностей.

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри екології, географії та природокористування Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка (протокол № 5 від 12 грудня 2025 р.)

Надані для збірника матеріали друкуються в авторській редакції.

УДК 908:349.6:352(082)

ISBN 978-617-8145-73-6

© Колектив авторів, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП		7
ЧАСТИНА 1		
<i>МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНЕРЕНЦІЇ, (ПРИСВЯЧЕНОЇ 60-РІЧНИЦІ СТВОРЕННЯ МЕЗИНСЬКОГО МУЗЕЮ ТА 95-РІЧЧИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В.Є.КУРИЛЕНКА</i>		9
НАПРЯМ 1. ІСТОРІЯ КРАЮ ЯК ОБ'ЄКТ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ		10
Сіра Н. П.	З історії Мезинського музею	11
Чолану Л. В	З історії роду Василя Куриленка	13
Глушаниця М.В., Устименко І.П., Крижановська О.Т.	Історія території національного природного парку «Голосіївський» в процесі проведення екскурсій	15
Осадчий Є.М., Ступак Д.В., Коваленко О. О.	Поселення навколо озера Чеха в місті Суми «Записки лісовода» П.М. Нехая як джерело з історії Чернігівщини	16 21
Шара Л. М.	Муніципальна діяльність з охорони довкілля (на прикладі Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.)	24
Токарєв С.А.	Понорницька сотня у складі Ніжинського козацького полку (1654 – 1663 рр.)	26
Юхно Ф.А.	Поновлення релігійного життя на Коропщині у період 1943 – 1953 рр.	29
НАПРЯМ 2. ГЕОГРАФІЧНЕ І ЕТНОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО		32
Арсененко І.А. Донець І.А. Донченко Л.М., Мельников О.В.	Етнографічне краєзнавство як основа розвитку туризму та збереження культурної спадщини запорізького регіону	33
Непша О.В., Бельчев Р.С., Мешальніков І.О. Коваль С.М., Деревська К.І., Яковенко О.І.	Геологічна пам'ятка природи «Єлисеївський пегматитовий кар'єр» як об'єкт географічного краєзнавства Геологічна основа регіонального природничого краєзнавства: теорія і практика (на прикладі Мезинського національного природного парку)	35 37
Карпенко Ю.О.	Рекреалогічні особливості території Мезинського НПП у світлі сучасних тенденцій розвитку туризму та рекреації	41

Науменко Л.М.	Пузир-гора в краєзнавчій та рекреаційно-екскурсійній роботі Мезинського НПП	43
Непша О.В., Белов О.Р., Вінніченко О.М., Коваль Д.О., Решетняк В.В.	Національно-патріотичне виховання студентської молоді в системі географічного краєзнавства	45
	Вивчення особливостей природних умов та ресурсів рідного краю на прикладі туристичного маршруту «Алано-болгарське городище» в НПП «Гомільшанські ліси»	47
М. О. Цапенко, О. В. Непша Яковенко О.І.	Балки Лівобережжя Дніпра як об'єкти географічного краєзнавства	49
Іванова В.О., Кисіль Д.В., Дубова Ю.С. Яковенко О.І.	Міські ґрунти як об'єкт географічного краєзнавства	51
	Історико-географічні аспекти формування сільських селитебних ландшафтів Мезинського національного природного парку	53
НАПРЯМ 3. БІОЛОГІЧНЕ І ЕКОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО		56
V. Baranov, S. Davydenko, P. Gol'din Потоцька С.О.	Potential of exploration of Late Cretaceous (Campanian) deposits of Mezyn National Nature Park for Ukrainian vertebrate palaeontology	57
	Підходи до реалізації «Цілей сталого розвитку України – 2030» при організації еколого-краєзнавчої та проєктної діяльності	59
Пустова С.О., Крижановська О.Т.	Роль національного природного парку «Голосіївський» у розвитку біологічного краєзнавства та екологічної освіти студентів	61
Непша О.В., Сурядна Н.М.	Екологічне краєзнавство студентів природничих спеціальностей на об'єктах природно-заповідного фонду міста Запоріжжя	63
Сидоренко В.А.	Біотехнічні заходи зі збереження екосистем та їх компонентів: краєзнавчий аспект на території Мезинського НПП	65
Свердлов В.О.	«Зелені маршрути» як перспективна форма екологічного туризму на Чернігівщині	67
Пахарь У.В., Гребенщиков В.О. Подолько Л.П.	Екологічне краєзнавство як гуманізуючий чинник природничої освіти	69
	Фенологічні спостереження як модель вивчення і моніторингу в системі біологічного краєзнавства	71

НАПРЯМ 4. ЛІТЕРАТУРНЕ І ПЕДАГОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО		73
Куриленко І.В.	Куриленки та Курилівка: лінгвістично-архівне дослідження	74
Гринь О.В.	Краєзнавство в системі шкільної історичної освіти УСРР (1920-ті рр.)	79
Гришко С.В., Непша О.В. Усок М.М.	Краєзнавча підготовка майбутніх учителів географії Відродження українських народних традицій, обрядів та ремесел в процесі еколого-освітньої роботи Мезинського національного природного парку	81
НАПРЯМ 5. ГОСПОДАРЧЕ КРАЄЗНАВСТВО		84
Пилипенко Е. В.	Луки та сіножаті Десни: раціональне використання та традиції	85
Сіра Н. П., Наливайко А. Є.	Обвіконниці села Мезин як елемент традиційної архітектури та культурної спадщини	87
НАПРЯМ 6. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА		90
Арсененко І.А., Арабаджи О.С., Донець І.А. , Донченко Л.М.	Сторітелінг у туристичному краєзнавстві: інтерпретація культурної спадщини Запорізького регіону	91
Гриценко Т.М., Жинжер Т.Г., Костира Ю.М.	Сучасні тенденції розвитку регіонального краєзнавства (на прикладі Коропського історико - археологічного музею)	93
ЧАСТИНА 2		
СЛІДАМИ НОВОКАМ'ЯНОЇ ДОБИ		
З ІСТОРІЇ АВТОРСЬКОГО ПОШУКУ СЛІДІВ НЕОЛІТУ НА СЕРЕДНІЙ ДЕСНІ		96
<i>(Матеріали авторських щоденників В.Є. Куриленка наведено в обробці І.В. Куриленка)</i>		
ДОДАТОК.		
ІСТОРІЯ РОДОВОДУ. КУРИЛЕНКИ ТА КУРИЛІВКА		150

НАУКОВИЙ КОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

Володимир Сидоренко, в.о. директора Мезинського національного природного парку.

Олександр Коваленко, голова Чернігівської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, професор кафедри історії України, археології та краєзнавства, професор, кандидат історичних наук;

Володимир Дятлов, професор кафедри всесвітньої історії Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка, професор, доктор історичних наук;

Юрій Карпенко, начальник науково-дослідного відділу Мезинського НПП, завідувач кафедри екології, географії та природокористування НУ «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка, кандидат біологічних наук, доцент

Тетяна Коржинська, завідувачка філії «Чернігівський обласний центр туризму» КЗ «Організаційно-методичний центр контролю та технагляду закладів культури і туризму» Чернігівської обласної ради

Наталія Карбовська, завідувачка відділу документів з економічних, технічних, природничих та сільськогосподарських наук Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Софії та Олександра Русових.

Наталія Сіра, директор Мезинського археологічного науково-дослідного музею імені В.Є. Куриленка

Катерина Деревська, професор кафедри екології факультету природничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», старший науковий співробітник Національного науково-природничого музею, доктор геологічних наук, професор,

Світлана Потоцька, голова Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони природи, доцент кафедри біології та здоров'я людини Національного університету Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка, кандидат біологічних наук,

Яковенко Олександр, старший науковий співробітник Мезинського НПП, доцент кафедри екології, географії та природокористування, Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка, кандидат біологічних наук

ВСТУП

17 – 18 вересня 2025 року на базі центрального офісу Мезинського національного природного парку, у с. Деснянське Новгород-Сіверського району, у змішаному форматі відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні проблеми краєзнавства в світлі діяльності природоохоронних установ та територіальних громад», яка була присвячена 60-річчю створення Мезинського музею та 95-річчю з дня народження В.Є. Куриленка. Подія досить важлива для розуміння сучасних тенденцій розвитку краєзнавчої науки, їх напрямів та практичних здобутків.

Конференція поєднала науковців не тільки нашого регіону, але й України та європейської спільноти, що надало їй статусу з міжнародною участю.

Пленарні та секційні засідання конференції були досить різнопланові та представляли результати краєзнавчих розвідок, наукових досліджень та інноваційних поглядів, які стосувалися таких напрямів як: історія краю як об'єкт краєзнавчої діяльності, географічне і етнографічне краєзнавство, біологічне і екологічне краєзнавство, літературне і педагогічне краєзнавство, господарче краєзнавство та сучасні тенденції розвитку регіонального краєзнавства.

Голова Чернігівської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців Олександр Коваленко, наголосив на сучасних тенденціях розвитку краєзнавчих досліджень різних часових відрізків, акцентував увагу на важливості досліджень регіональними краєзнавчими музеями та науковцями та високо оцінив внесок В.Є. Куриленка у дослідження Коропщини в акценті краєзнавства і археології.

Досить яскравим і неоднозначним був виступ Людмили Чолану, доньки В.Є.Куриленка, викладачки кафедри славістики факультету словесності Бельцького державного університету ім. Алеку Руссо з Молдови, яка досить цікаво розкрила сімейні розвідки родоводу Куриленків та невідомі факти з життя їх родини.

Насиченими артефактами та їх трактуванням з позицій археології був виступ Дмитра Ступака та Євгена Осадчого, які вже багато років працюють на території Мезинського НПП, вивчаючи археологічні пам'ятки палеоліту.

У виступі іспанського науковця Віктора Баранова, доктора філософії з палеобіології та його колег з Інституту зоології імені І.І. Шмальгаузена НАН України розкривалися питання викопних форм водної мезозойської фауни на території Мезинського НПП та перспективи їх досліджень.

Презентації науковців з Мелітопольського державного університету, які найактивніше доєдналися до участі в конференції, розкривали різнопланові підходи до розвитку краєзнавчих досліджень на півдні України, обговорювалися питання підготовки фахівців географів з проблематики краєзнавчих досліджень та перспективи розвитку краєзнавства як багатогранної науки.

Викладачі - краєзнавці Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка представили свої дослідження з історичного

краєзнавства, історії Чернігово-Сіверщини та проблематики геологічного, біологічного і екологічного краєзнавства.

Досить цікавими та змістовними були напрацювання з краєзнавчих питань фахівців Мезинського парку та їх колег з НПП «Голосіївський» і НПП «Гомільшанські ліси».

Директорка Мезинського музею Наталія Сіра у своєму виступі зупинилася на основних віхах розвитку музею, його становлення та ролі В.Є. Куриленка як засновника, збирача експонатів та фундатора установи.

Збірник конференції складається з двох частин: перша містить матеріали учасників конференції, які подаються в авторській редакції, а друга – це матеріали авторських щоденників В.Є. Куриленка, наведено в обробці його сина Ігоря Куриленка.

Авторські матеріали щоденників В.Є. Куриленка об'єднані під назвою «Слідами новокам'яної доби. З історії авторського пошуку слідів неоліту на Середній Десні», зі збереженням автентичних авторських суджень, стилю викладу матеріалів, малюнків, картографічного матеріалу та посилань на джерела бібліографії, що надає особливої цінності у розкритті наукової спадщини краєзнавця.

Світлини з архіву родини Куриленків, які наведені у Додатку до збірника матеріалів виступають своєрідним краєзнавчим джерелом та мають наукову цінність.

З повагою від Оргкомітету,
Юрій Карпенко

ЧАСТИНА 1

**МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ,
*ПРИСВЯЧЕНОЇ 60-РІЧНИЦІ СТВОРЕННЯ
МЕЗИНСЬКОГО МУЗЕЮ ТА
95-РІЧЧИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В.Є.КУРИЛЕНКА***

**НАПРЯМ 1.
ІСТОРІЯ КРАЮ ЯК ОБ'ЄКТ КРАЄЗНАВЧОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

З ІСТОРІЇ МЕЗИНСЬКОГО МУЗЕЮ**Сіра Н. П.**

*директор Мезинського археологічного науково-дослідного музею
імені В. Є. Куриленка,
Мезинський НПП,
с.Деснянське, Чернігівська обл.*

17 вересня Мезинський археологічний науково-дослідний музей імені В. Є. Куриленка відзначає особливу подію – 60-ту річницю від дня заснування та 95-ту річницю з дня народження його засновника. Це не просто дата у календарі, а важлива віха, що підсумовує багаторічну працю, натхнення та любов до рідної культури й історії.

Знаменним є той факт, що створення цього музею було напророчене Василю Куриленку ще в 1946 р. Тоді в хату в селі Курилівка, де він народився, зайшов невідомий чоловік, розгорнув якусь книгу і сказав: «Ти не вважай мене жебраком – я інша людина. Тобі йде 16 рік, освіта – три класи, але ти станеш освіченим і, навіть, дуже... Будеш жити в багатьох містах, але повернешся в село. Створиш невеликий науковий заклад. Будеш працювати вченим, мати кількох підлеглих, але йти у високу, глибоку науку я б тобі не радив би – там будеш мати невдачі...».

Перші знахідки В. Є. Куриленка датуються 1964 р., коли, ще не будучи археологом, на острові Дубина, знайшов уламки неолітичної кераміки. Саме ці знахідки дали йому поштовх до вивчення основ археології. Його наставником і науковим куратором став археолог Левенок В. П.

На березі Десни, в селі Мезин, понад сто років тому були здійснені унікальні археологічні відкриття, які прославили наш край на весь світ.

Мізинська палеолітична стоянка стала справжнім ключем до розуміння життя первісної людини. Тут знайдено вироби з кістки мамонта, прикраси, орнаменти, які вважаються одними з найдавніших в Європі. Споглядаючи унікальні експонати із стоянки у музеях Ленінграда і виникла ідея створення музею – скарбниці пам'яті та науки.

У 1965 р. Куриленко В. Є. повертається у своє рідне село. Починає працювати у Мезинській школі, маючи 3-5 уроків малювання на тиждень та трудиться над створенням археологічного музею, який відкрив при школі 17 жовтня 1965 р.. Потім в 1966 р. перемістився у будинок біля школи. Самостійно проводив у ньому лекторій з історії мистецтва та створив художню студію. Але деякий час дітище Куриленка не визнавали, скептично ставилися до його задуму.

Все змінилося у 1967 р., коли керівник Деснянської археологічної експедиції О. М. Мельниковська визнала наукову цінність діяльності музею і передала уламки кераміки юхнівської культури з розкопок Мезинського городища. Тоді, з допомогою журналістів, вдалося «відвоювати» для музею 6-ти кімнатний дворянський особняк (точніше спочатку одну кімнату), який стоїть біля розкопу стоянки. Музей було передано на баланс Мезинської сільської ради.

Перший паспорт на Мезинський музей був виписаний в 1968 р.. Причиною запізнення Куриленко називав місцеву некомпетентність і недооцінку музею.

У 1976 р. Постановою Мінкультури музею присвоєно звання «Народний».

З 1985 р. В. Куриленко розпочав корінну перебудову Мезинського археологічного музею. Сам робив вітрини, стенди, копав експонати і заповнював ними вітрини. Працював за Відкритим листом Інституту археології НАН України.

Робота музею та його досягнення згадуються у багатьох довідниках, монографіях, збірниках і багатотомних виданнях по археології. Дуже багато експонатів Мезинського музею зникло під час кількох крадіжок.

Згідно рішення Коропської райдержадміністрації від 2008 р. музей переданий до складу Мезинського національного природного парку, в адміністративному приміщенні парку (с. Деснянське) в рамках відзначення 100-літнього ювілею Мезинської палеолітичної стоянки було створено філіал Мезинського музею (під чітким наглядом і консультативною допомогою Куриленка).

У серпні 2011 р. по смерті засновника Мезинський народний археологічний науково-дослідний музей перейменовано в «Мезинський археологічний науково-дослідний музей імені В. Є. Куриленка».

У музеї 6 залів, де представлені відділи: геології, палеоліту, неоліту і бронзи, раннього залізного віку і Середньовіччя, XVIII ст., XIX ст. з сектором етнографії, космонавтики, Другої світової війни, сучасності і природи. Предмети експозиції складаються з основних експонатів – археологічних матеріалів із розкопок та домінуючих: карти, схеми, макети, реконструкції, фотографії та анотації.

Поряд із Мезинським музеєм, можна побачити музеєфікований шурф розкопу глибиною понад 6 м, в якому в 2007 р. було знайдено велику кількість артефактів.

У музеї та його філії зберігається близько 50 тисяч експонатів. Особливу цінність має відділ Мезинської стоянки, де експонуються кістки мамонта, представлені керамічні вироби від неоліту до сучасності, прикраси часів Київської Русі, коропські кахлі XVI- XIX ст., кахлі з кріпосного театру відомих поміщиків Забіл, речі Ушівської фарфоро-фаянсової фабрики Савицьких XIX ст., посуд майстерні Пузиря.

Велика кількість археологічних знахідок не могла розміститися в приміщенні музею, тому знайдені в цих краях артефакти представили у філіалі музею в с. Деснянське. Тут, в 4-х залах представлено відділ археології краю; етнографії Подесення; відділ історії розвитку села; природничий відділ, що містить інформацію про геоморфологічні, кліматичні та інші характеристики території національного парку, особливості тваринного, рослинного світу. В окремій кімнаті зберігаються також меморіальна бібліотека В. Є. Куриленка, близько 1500 зразків книг та 156 журналів.

У липні 2021 р. на подвір'ї Мезинського музею встановлена фотозона, яка складається з дерев'яної скульптури мамонта декорованого меандровим

орнаментом та відбитка ноги мамута; фрагменту фотоекспозиції «Діорама фрагментів суспільного життя первісної людини доби палеоліту» та муляжу «житла» кроманьйонців.

Завдяки наполегливості, фанатичній відданості улюбленій справі Василя Єлисейовича, вже 60 років функціонує його дітище – музей у Мезині.

За час свого існування він став справжнім культурним центром громади. Його фонди зберігають унікальні експонати, кожен із яких – мовчазний свідок історії, що розповідає про життя наших предків, традиції та духовні цінності.

Музей – не лише сховище минулого, а й живий простір сучасності. Тут відбуваються тематичні виставки, освітні заходи, конференції. Особлива увага приділяється дітям і молоді. Для них організовують тематичні екскурсії, квести та майстер-класи, що допомагають пізнавати історію у цікавій та доступній формі.

Двері музею завжди відкриті для школярів, студентів, туристів, усіх, хто цікавиться історією та природою рідного краю.

Список використаних джерел та літератури:

1. Літопис природи Мезинського НПП. – Т. XVIII. – Деснянське, 2025. – 370 с.
2. Кризь безодню віків/ В.Є.Куриленко гл. ред. І.В.Куриленко, Л.В.Чолану (Куриленко) – Чернігів: ПАТ «Десна», 2019. – 432 с.: іл.

УДК 929 (477.51)

З ІСТОРІЇ РОДУ ВАСИЛЯ КУРИЛЕНКА

Чолану Л. В.,

*Бельцький державний університет ім. Алеку Руссо,
м. Бельці, Республіка Молдова*

Витоки особистості, на наше переконання, криються перш за все в особливостях предків, характерах батьків, у сімейному вихованні.

Тому метою дослідження ми обрали висвітлення постатей батьків та найближчих предків Василя Єлисейовича Куриленка як фактору формування його особистості.

Об'єкт дослідження – постаті найближчих трьох-чотирьох поколінь предків В. Є. Куриленка.

Метод дослідження – описовий, на основі сімейних спогадів та домашнього архіву.

Мати В. Є. Куриленка, Рябець Ольга Іванівна (25.6.1909 -24.2.1996), походила з бідняцької багатодітної родини на прізвисько Тарасюки села Карасівка Новгород-Сіверського району Чернігівщини.

Її мати, Тетяна Фомівна, була широко відомою в окрузі цілителькою. Батько Іван Тарасович – церковний староста, пасічник, місцевий маляр – був мандрівником, мрійником, цінителем усього незвичайного. Ольга гарно

малювала квіти для рушників, знала цілющі трави. У школі навчалась 1 рік, у 16 років вийшла заміж у сусідній хутір Курилівка.

Батько В. Є. Куриленко, Куриленко Єлисей Іванович (26.6.1909 - 29.12.1989), належав до заможної родини с. Курилівка. Він закінчив 3 класи місцевої школи. Як інші чоловіки сім'ї, виділявся дуже високим зростом, фізичною силою і незалежністю у вчинках.

Його дід Куриленко Пантелій/Пантелеймон всупереч тодішнім уявленням про вибір дружини вдруге одружився із служницею панів Забіл Дар'єю Гурівною Колесниковою і разом з власними дітьми виховав її позашлюбного сина Євмена.

Батько Єлисея, Іван Пантелеймонович Куриленко, був заможним селянином хутора Курилівка і, разом з іншими чоловіками родини, додатково працював сплавником лісу по Десні. Одним із перших в окрузі він усвідомив небезпеку колективізації і емігрував на Далекий Схід, в українське Примор'я. Єлисей Іванович і його молодший брат Назар (1914 -1944) від переїзду відмовились. Після розділу батьком майна вони опинились у категорії однокінних бідняків і згодом вступили в колгосп с. Курилівка.

Єлисей Іванович і Ольга Іванівна одружились у 1925 р. Первісток Василь народився 17 вересня 1930 р. і після смерті молодшої сестри лишився єдиною дитиною.

Батьки і дід по матері Іван підтримували потяг дитини до малювання і книг, заохочували до навчання. До початку війни Василь успішно закінчив три класи початкової школи. Але після війни, як інші його ровесники, вважав ганебним сидіти за партою з набагато молодшими і кинув навчання у 4 кл. Пізніше завдяки наполегливості батьків, діда і його приятеля вчителя Федота Сисойовича, самостійно опанував шкільну програму за 5-6 класи і продовжив навчання у 7 кл.

Батьки матеріально підтримували Василя Єлисейовича й після служби в армії, що було для того часу винятком. Це дозволило йому здобути середню освіту, а згодом і вищу.

Отже, на формуванні особистості Василя Єлисейовича Куриленко позначились як художній талант матері й діда по матері Івана Рябця, так і неординарність мислення батька і його предків, їхня здатність діяти всупереч сільським традиціям. Важливим фактором стало домінування в обох родинах духовних цінностей, що проявилось у прагненні заохотити сина/ внука Василя до навчання і створити умови для його культурного розвитку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Спогади Ольги Іванівни Куриленко, уроджена Рябець (25.6.1909 - 24.2.1996)
2. Спогади Єлисея Івановича Куриленка (26.6.1909 - 29.12.1989)
3. Спогади Василя Єлисейовича Куриленка (17.9.1930- 16.3. 2011)

ІСТОРІЯ ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «ГОЛОСІЇВСЬКИЙ» В ПРОЦЕСІ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ

Глушаниця М.В.,

в.о.директора,

національний природний парк «Голосіївський», м. Київ

Устименко І.П.,

заступник начальника відділу рекреації,

національний природний парк «Голосіївський», м. Київ

Крижановська О.Т.,

провідний фахівець з рекреації,

національний природний парк «Голосіївський», м. Київ

Вивчення історичних пам'яток одна із функцій рекреаційної діяльності Національного природного парку «Голосіївський» (НПП «Голосіївський»), складовою якої є екскурсійна діяльність. НПП «Голосіївський» розміщений у столиці країни, на території якого присутні сліди культури різних часів і народів: стародавні поховання, городища, вали тощо. НПП «Голосіївський» володіє значним ресурсним потенціалом, сприяє збереженню природи, і відновленню та охороні історичної та культурної спадщини.

Територія НПП «Голосіївський» оточена пам'ятками історії, архітектури, археологічними пам'ятками, починаючи від періоду неоліту і до давньоруських часів: тут знайдено поселення трипільців (4 тис. років до н. е) та скіфів (VI–IV століття до н.е.), стоянка епохи мезоліту (8-6 тис. до н. е), шість пам'яток, занесені до Державного реєстру національного культурного надбання.

Тут увіковічені імена багатьох видатних людей, чиї долі пов'язані з територією НПП «Голосіївський». З територією НПП «Голосіївський» межують: Національний музей народної архітектури та побуту України у Пирогові, котрий являє собою експозицію під відкритим небом етнографічних районів країни, де зосереджено 275 архітектурних експонатів народного будівництва XVI–XX століть; Свято-Покровський (Голосіївський) монастир, історія якого тісно пов'язана з постаттю видатного релігійного, суспільного та політичного діяча Петра Могили, котрий в 1631 році заснував тут скит, який отримав назву Голосіївська пустинь і згодом став літньою резиденцією Київських митрополитів; Зі східного боку Голосіївського лісу межує Свято-Троїцький (Китаївський) монастир (Китаївська пустинь).

До пам'яток архітектури національного значення належить комплекс корпусів Національного університету біоресурсів та природокористування, збудованих у 1925-1931 рр. До категорії цінних об'єктів науки і техніки потрапляє Будинок астрономічної обсерваторії (Головна астрономічна обсерваторія). До складу НПП «Голосіївський» входить парк імені Максима Рильського, де розташовано музей поета [1].

Поширення знань про навколишній світ, історичні та культурні об'єкти як на території НПП «Голосіївський», так і таких, що межують з ним, є важливим завданням як для нинішніх, так і прийдешніх поколінь.

Екологічні стежки обладнані спеціальними інформаційними стендами, котрі знайомлять не тільки з біорізноманіттям парку, а й з історичним минулим його території. Тому вивчення історії краю є важливим інструментом розвитку рекреаційної діяльності в проведенні екскурсій, направлених на ознайомлення як із історичним минулим краю, так і цінними природними об'єктами території, які мають бути з одного боку привабливі і захоплюючі, а з іншого, ґрунтовані на достовірній інформації. Саме екскурсійна пізнавально-виховна діяльність НПП «Голосіївський» в рамках регульованої рекреації є одним із шляхів збереження, охорони і популяризації історії та культурної спадщини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Михайло Глушаниця, Ірина Устименко, Ольга Крижановська (2023). Історико-культурна спадщина в рекреаційній діяльності національного природного парку «Голосіївський». / Дністровські читання. Матеріали круглого столу з нагоди 30-річчя Дністровського регіонального ландшафтного парку (20 жовтня 2023 року, м. Тлумач, Івано-Франківська область, Україна) / наук. ред. І. В. Скільський, І. І. Дмитраш-Вацеба, О. В. Василюк. – Тлумач – Чернівці : Друк Арт, 2023. – 160 с. (Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 34). – с. 131-134.

УДК 903.47(477.51)

ПОСЕЛЕННЯ НАВКОЛО ОЗЕРА ЧЕХА В МІСТІ СУМИ

Осадчий Є.М.,

*кандидат історичних наук, науковий співробітник
відділу ядерно-фізичних досліджень
Інституту прикладної фізики НАН України*

Ступак Д.В.,

*кандидат історичних наук, науковий співробітник
відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України*

На території міста Суми відомі археологічні пам'ятки, з яких найбільш ранні відносяться до доби неоліту. Переважна більшість з них зникла в результаті природних чинників та антропогенного навантаження. В цей час з'являються перші поселення, які належали представникам культури ямково-гребінцевої кераміки. Зазвичай вони розташовувалися по берегах водойм, займаючи підвищення першої надзапальної тераси або дюні підвищення.

Згодом на цій території з'являються поселення доби бронзи та раннього залізного віку. Для своїх поселень та ведення господарства вони обирали зручні місця, зокрема південну частину озера Чеха.

Це озеро є рештками давнього русла Псла, яке у другій половині XVII століття було перегороджене довгою греблею. В результаті утворилося велике озеро, яке з часом збільшується в розмірах. Розпочате згодом будівництво житлових мікрорайонів змінило навколишній ландшафт. Замість цілої низки паводкових озер та проток, що з'єднували озеро з річкою Псел, було здійснено

переміщення значних об'ємів піску, які підняли рівень денної поверхні майже на 5 м.

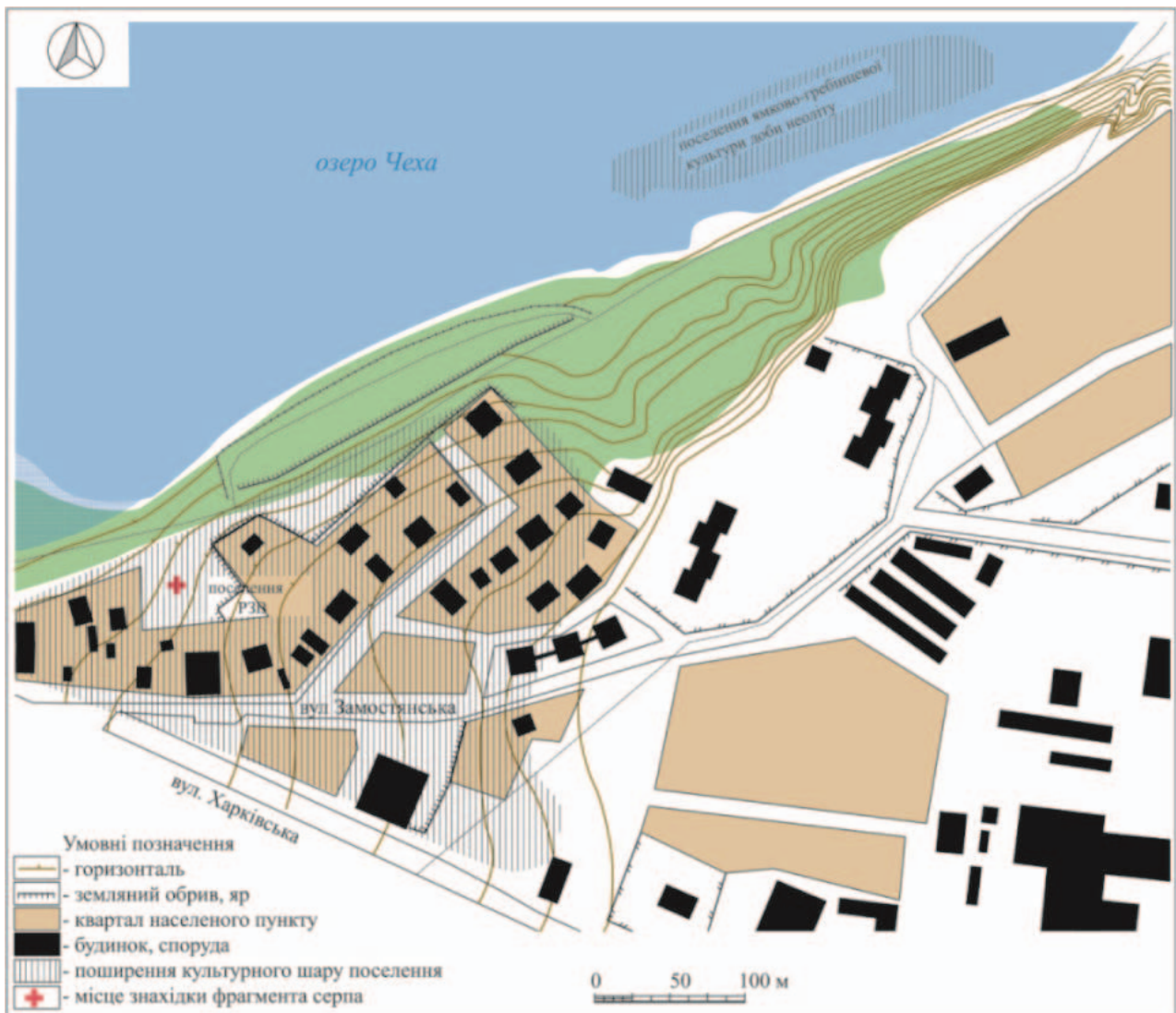

Рис. 1. Розташування археологічних пам'яток біля оз. Чеха – поселення раннього залізного віку та поселення доби неоліту ямково-гребінцевої культури (нині затоплене).

Археологічні розвідки по берегам озера Чеха не проводилися довгий час через щільну забудову, хоча дані про наявність там стародавніх поселень вже були. У шкільному музеї школи № 21 міста Суми зберігалися фрагменти ліпного посуду ямково-гребінцевої кераміки, які були зібрані вздовж одного з пляжів. Зміна навколишнього ландшафту стала причиною підняття рівня води в озері і територія, на якій знаходили фрагменти неолітичного посуду, опинилася під водою

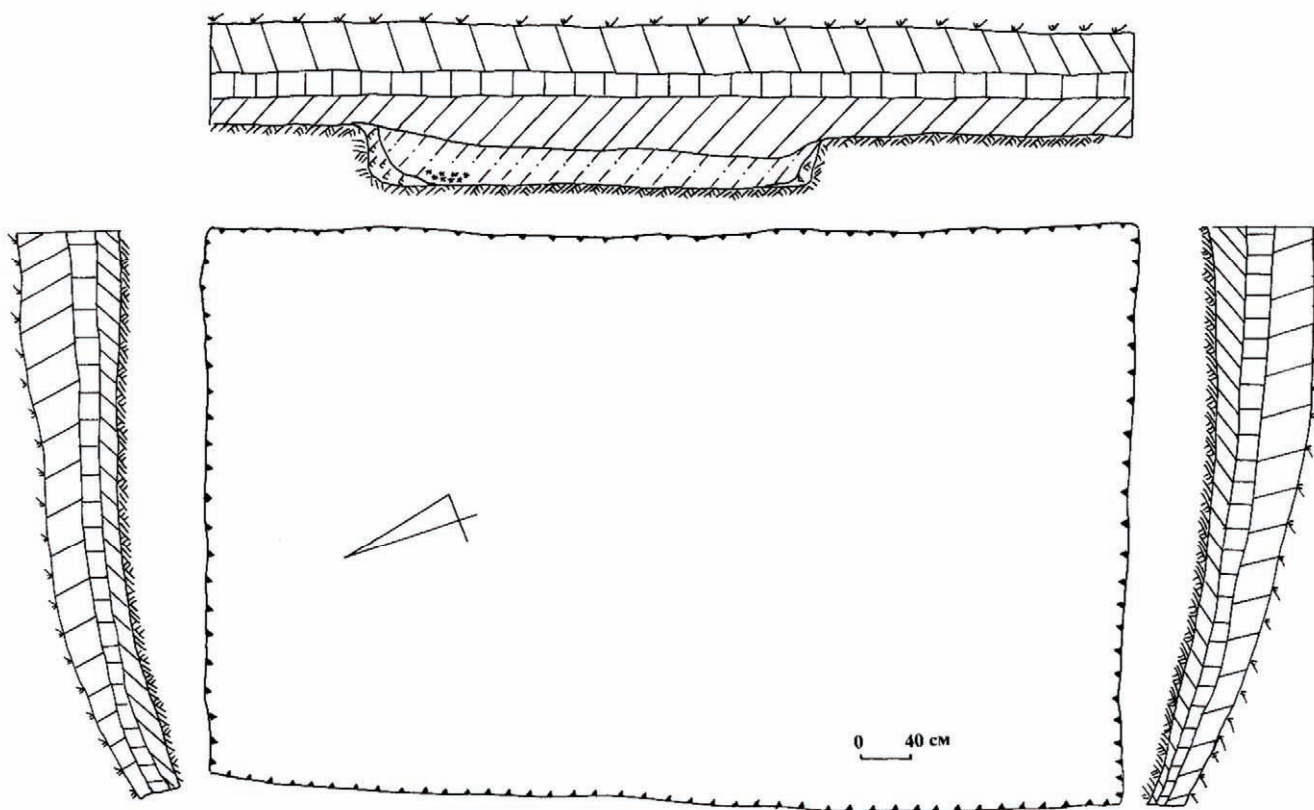

Рис. 2. План та стратиграфічні розрізи котловану із виявленою спорудою.

Перші знахідки були зроблені у 2000 р. під час огляду будівельного котловану по вул. Харківській. Тоді було зібрано невелику колекцію ліпного посуду скіфської лісостепової культури раннього залізного віку.

Подальші обстеження дозволили зафіксувати орієнтовні розміри поселення. Воно займає схил тераси лівого берега р. Псел та частину тераси південно-східного берега озера Чеха. Висота над рівнем заплави коливається від 1 м у південно-західній частині до 10 м у південно-східній. Орієнтовні розміри пам'ятки 280 м на 200 м (рис. 1). 2006 р. під час здійснення археологічної експертизи земельної ділянки по вул. Замостянська 20/1 було виявлено частину заглибленої в материк споруди з аналогічними матеріалами.

Споруда 1 виявлена в котловані у північно-західній частині поселення. Глибина споруди становить 0,4 м від рівня материка, довжина 3,6 м. Заповнення житла – чорнозем з деревним вугіллям.

У північно-східній частині поселення у ході робіт по землевідведенню у шурфі було виявлено кут заглибленої у материк споруди 2 (рис. 2). Через відмову замовника від забудови, повністю провести дослідження споруди не вдалося. При прокладанні траншеї водогону у її стінці було зафіксовано профіль ями 1. Глибина ями з підбосом від рівня материка становить 0,8 м довжина 1,2 м у нижній частині 0,8 м у верхній. З поселення походять фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку (рис. 3). Потужність культурного шару становить 0,7 – 1 м [1, арк. 14].

Рис. 3. Фрагменти ліпного посуду з поселення.

Рис. 4. Знаряддя з кварциту.

Але швидка і безконтрольна роздача земельних ділянок під будівництво призвели до того, що територія поселення виявилася повністю забудованою. Навіть ділянка, на якій відбулася експертиза та був виявлений культурний шар поселення, виявилася заваленою двометровим шаром ґрунту, а на ньому зведено черговий котедж.

Подальші обстеження берега озера виявили ще кілька місцезнаходжень кераміки. Одне з них розташоване на північному березі озера Чеха. Поселення займає дюноподібне підвищення берега. Поселення обмежене розмірами дюни. Розміри поселення 110 м на 30 – 35 м. Культурний шар – сильно гумусований пісок. Потужність культурного шару становить 0,25 м. Висота над рівнем води 2 – 3 м. У вивітрених піщаного берега знайдено невиразні уламки ліпного посуду епохи бронзи (бондарихінська культура?) та раннього залізного віку. У схилах берега виявлено залишки двох відкритих вогнищ у вигляді прошарку деревного вугілля та дрібних уламків кераміки [1, арк. 15]. Цей об'єкт знаходився на території одного з пляжів і у 2023 р. його остаточно було зруйновано під час упорядкування території.

2024 р. під час огляду чергової траншеї у західній частині поселення раннього залізного віку було знайдене знаряддя з кварциту. Знаряддя, виготовлене на відщепі, або ж уламку світло-сірого високоякісного кварциту (рис. 4). Не виключено, що виріб фрагментований в базальній частині. Робоче лезо сформоване ретушшю на дві сторони. Його розміри: 68,05 x 39,88 x 14,34 мм.

Знахідка зроблена разом з керамікою скіфського часу у перевідкладеному культурному шарі. Не виключено, що виріб є вкладеном серпа і відноситься до ранньозалізного часу. Адже кварцит є доволі популярним матеріалом у північно-східній Україні у будь-який хронологічний період. Але, зважаючи на перевідкладеність матеріалу, не слід виключати, що цей виріб може належати до

попередніх епох, знахідки яких представлені навколо озера. Зокрема, схожі вироби представлені в неолітичних пам'ятках північно-східної частини Лівобережної України [2, рис. 129; 144-146; 186: 3; 201: 5-7].

Одже, територія поруч з сучасним озером Чеха, яке є залишками давнього русла Псла, засвоювалась, як мінімум, з неолітичної доби. За результатами досліджень, землі поруч з озером були задіяні в господарській діяльності людей неоліту, бронзової доби та раннього залізного віку. На жаль, проведення докладних досліджень динаміки заселення приозерної території є дуже ускладненим внаслідок інтенсивних сучасних господарських процесів.

Подяка: Автори висловлюють щирю подяку за надану консультацію Є.В. Ногіну.

Список використаної літератури:

1. Приймак В.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М., Звіт про археологічні дослідження для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. (м. Суми, Сумський, Лебединський, Охтирський р-ни) у 2006 р. Науковий архів Інституту археології НАН України. 2006/229. 20 с., 85 рис.
2. Ногін Є.В. *Неоліт Північно-Східної України*. Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. 580 с.

УДК 94 (477.51) (092)

«ЗАПИСКИ ЛІСОВОДА» П.М. НЕХАЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ

*Коваленко О., О., кандидатка історичних наук, доцентка,
Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г Шевченка,
м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53*

Важливий напрям краєзнавчих студій на сьогодні полягає в урізноманітненні та актуалізації наявної джерельної бази. На особливу увагу у цьому контексті заслуговують джерела особового походження – мемуари, щоденники, епістолярія, які містять унікальні відомості, зазвичай відсутні в офіційних документах. До таких пам'яток належать «Записки лісовода» Петра Миколайовича Нехая (1894 – 1983), життя та діяльність якого були безпосередньо пов'язані з Чернігівщиною [1]. Рукопис не призначався до друку, але діти автора не тільки зберегли, а й у 1998 р оприлюднили спогади батька про події першої половини ХХ ст., свідком і учасником яких він був.

П.М. Нехай народився у с. Старий Білоус, що неподалік від Чернігова, у селянській родині, предки якої за переказами належали до козацького стану. У його пам'яті назавжди закарбувалися навколишні краєвиди – ліси і луки, помережені річкою Білоус – притокою Десни. У книзі детально схарактеризовано повсякденне життя великої родини Нехаїв і, зокрема, прощу місцевих селян до Києво-Печерської лаври.

У 1905 р. хлопчик став очевидцем революційних заворушень і єврейських погромів у Чернігові. П.М. Нехай навів також відомості про перебування в 1911 р у Чернігові імператора Миколи II. Освіту він здобув у Чернігівському повітовому училищі, а потім закінчив курси по підготовці народних учителів і розпочав педагогічну діяльність у земській школі в с. Кочерги Глухівського повіту.

Але невдовзі П.М. Нехай змінив рід занять і вступив до відомчої Лісової школи з трирічним терміном навчання, після закінчення якої працював лісоводом у Чернігівському, Глухівському, Ніжинському і Борзнянському повітах. Значний інтерес становлять наведені П.М. Нехаєм відомості про один з осередків комунітарного руху – так зване Неплюївське братство у с. Воздвиженське поблизу містечка Ямпіль. Наприкінці 1915 р. доля звела його з любецьким поміщиком графом О.Г. Милорадовичем, у власності якого перебували значні лісові масиви у Чернігівському і Городянському повітах. П.М. Нехай присвятив йому кілька сторінок своїх спогадів і доповнив наведені іншими сучасниками характеристики цієї особистості.

Заслугують на увагу згадки про мисливський будинок родини Милорадовичів на хуторі Криничному поблизу Любеча. Згодом П.М. Нехаю довелося працювати у Ніжинському, Стародубському і Погарському лісових розсадниках, які забезпечували саджанцями дерев, кущів і розсадою квітів лісоводів і садівників Чернігівщини. До його обов'язків входило також укріплення ярів, які ставили під загрозу місцеві шляхи сполучення. П.М. Нехай успішно виконав доручення і дістав нове призначення – тепер під його орудою опинилися лісові масиви у Чернігівському, Остерському і Козелецькому повітах. Подальша робота лісовода була ускладнена у зв'язку з Першою світовою війною і браком мобілізованих до армії робітників.

Окремий розділ спогадів під промовистою назвою «Роки смуту» П.М. Нехай присвятив революційним подіям початку ХХ ст. на Чернігівщині. Після повалення самодержавства розпочався процес відродження профспілок, в якому він узяв активну участь як секретар Спілки інженерів і техніків, а також Спілки лісоводів.

Водночас П.М. Нехая було обрано гласним Чернігівського повітового земства, відтак йому довелося долучитися до розподілу землеволодінь і реманенту, конфіскованих у місцевих поміщиків. Досить стисло у спогадах схарактеризовано ситуацію, пов'язану із захопленням в січні 1918 р. Чернігова червоногвардійським загоном під проводом М. Порадіна, переходом влади до представників Української Народної Республіки, а потім Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

Як засвідчив мемуарист, за Гетьмана поміщики зажадали повернути їм врожай, худобу, інвентар, накладали контрибуцію за знищені будівлі й порубаний ліс. Саме в цей час П.М. Нехая було переведено на посаду дільничного лісомеліоратора Придніпровського району, який охоплював територію від Добрянки до Остра з місцем перебування у Любечі, причому без права виїзду за межі району. Тут він знову зустрівся з графом

О.Г. Милорадовичем, який повернувся до свого маєтку і навіть почав відбудовувати винокурний завод на хуторі Сидорівка. Граф потребував коштів і досягнув з П.М. Нехаєм домовленості щодо вирубки і продажу 25 га лісу. Зі свого боку, П.М. Нехай домовився з О.Г. Милорадовичем про виділення 10 га землі і будівельних матеріалів для облаштування лісорозсадника. Йшлося також про лісоматеріали для спорудження приміщення школи й організацію курсів лозоплетіння. Але конфлікт, який виник у графа з місцевими мешканцями, постав на заваді реалізації цих планів.

Як занотував П.М. Нехай, О.Г. Милорадович зажадав від жителів Любеча виплати контрибуції у розмірі 1 млн. руб. за зруйнований винокурний завод, пошкоджений палац і порубаний ліс, що викликало незадоволення і протести. За цих обставин П.М. Нехай на сході місцевих мешканців запропонував розумний компроміс: відшкодувати або повернути власнику худобу, інвентар, зерно і насіння, а для з'ясування реального обсягу порубаного лісу створити комісію за участю фахівців.

Невдовзі відбулася неприємна розмова між П.М. Нехаєм і О.Г. Милорадовичем, який зажадав від лісовода пояснень. Було вирішено оперативно обстежити навколишні ліси, щоб переконатися у заподіяній шкоді. Під час цієї «експедиції» було зафіксовано лише поодинокі наслідки свавільної вирубки лісу, відтак граф погодився переглянути свої вимоги, але невдовзі виїхав з Любеча через небезпечний розвиток подій у регіоні.

За спогадами П.М. Нехая, в грудні 1918 р. у Любечі було встановлено радянську владу. Перший голова волосної Ради М.І. Пилипенко одразу ж конфіскував усі товари в місцевих крамницях, перевіз їх до палацу Милорадовичів і почав безконтрольно роздавати своїм прибічникам. Така ж доля спіткала графських корів і робочих коней.

У нового очільника виникла ідея призначити П.М. Нехая волосним комісаром народного господарства, але він категорично відмовився. У цей момент Чернігівський губревком поклав на П.М. Нехая обов'язки уповноваженого по прийому до Держфонду приватновласницьких лісів, лісопильних заводів і складів уздовж Дніпра в межах губернії, що дозволило уникнути відкритого конфлікту з М.І. Пилипенком.

Досить докладно П.М. Нехай описав труднощі, пов'язані з виконанням своїх нових обов'язків, адже дрова й пиломатеріали ніким не охоронялися і розкрадалися. До того ж, у регіоні діяли загони повстанців і якимось він дивом уникнув загибелі під час зустрічі на лісовій дорозі із загоном отамана І. Струка.

Цікаві відомості П.М. Нехай навів про перебування у Чернігові підрозділів Добровольчої армії генерала А.І. Денікіна восени 1919 р., захоплення Любеча у 1920 р. загоном І. Струка, а потім підрозділом польської армії.

Значний інтерес становить розповідь П.М. Нехая про заснований з його ініціативи на хуторі Сидорівка кустарний шкіряний завод, заходи, пов'язані з боротьбою з епідемією соснового шовкопряда, та інші маловідомі або призабуті сторінки історії Любеча і Чернігівщини загалом.

Подальша діяльність П.М. Нехая тривала на Запоріжжі та на Північному Кавказі, куди він перебрався на початку 1929 р. Свою малу Батьківщину – Чернігівщину він відвідав тільки у 1962 р. З Києва П.М. Нехай з дружиною добралися по Дніпру на «Ракеті» до Любеча, а звідти автобусом до Чернігова. Завітав П.М. Нехай і до Старого Білоуса, де зберігся батьківський будинок, в якому натовді була розміщена лікарська амбулаторія. Саме на цьому епізоді П.М. Нехай завершив свою розповідь...

П.М. Нехай прожив сповнене наполегливою працею і труднощами життя. «Людина другого плану», він усе ж таки залишив помітний слід в історії Чернігівщини та природоохоронного руху в регіоні у першій половині ХХ ст. Спогади П.М. Нехая, попри характерне для його джерел суб'єктивне відображення дійсності та деякі помилки у датуванні подій і назвах населених пунктів, суттєво доповнюють наші уявлення про повсякденне життя, випробування і негаразди, які випали на долю його покоління, і заслуговують на критичне використання на сучасному етапі краєзнавчого руху.

Список використаних джерел та літератури:

1. Нехай П.М. Записки лесоведа. Санкт-Петербург, 1998. 154 с.

УДК 94(477.51)"18":[352.07:502

МУНІЦИПАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ З ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.)¹

Шара Л. М. ,

*кандидат історичних наук., доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка,*

Модернізація міст Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст. відбулася у тому числі завдяки наполегливій й кропіткій роботі гласних (депутатів) органів виборного управління, започаткованого Положенням 1870 р. Упродовж 1890-х – початку ХХ ст. імперська влада трансформувала законодавчу базу, звужуючи формат компетенції самоврядних інституцій (думи та управи), утім вони знаходили способи дбати про покращення добробуту мешканців у своїх громадах і покращувати благоустрій населених пунктів.

У багатовекторній діяльності гласних помічаємо один із значимих напрямів – охорона довкілля, зокрема, попередження забруднення водних і земельних ресурсів, атмосфери, запобігання вирубці лісів, укріплення піщаних ґрунтів тощо. Поміж них магістральною була проблема засмічення озер і річок,

¹ Тези підготовлені у рамках науково-дослідної роботи, що здійснюється на кафедрі історії України, археології та краєзнавства НУЧК імені Т. Г. Шевченка за темою: «Регіональна історія та історіографія Північного Лівобережжя» (Державний реєстраційний номер 0124U004755).

на берегах яких звично будували військові казарми, лазні, промислові підприємства, хліви, нечистоти з яких потрапляли у воду. Потому містяни її споживали, наражаючи себе на ризики різноманітних дерматозів і, найнебезпечніше, – інфекційних захворювань кишківника, насамперед, холери, черевного тифу, дизентерії.

Аби уникнути подібних недуг, особливо епідеміологічного характеру, що вимагали немалих фінансових витрат, інституції громадського врядування контролювали процес розміщення фабрично-заводських приміщень, передбачали місця для виробничих відходів, фіксували порушення та передавали їх до суду, проводили профілактичну роботу. Приміром, спираючись на міністерську постанову «Про будівництво та експлуатацію промислових підприємств», виділяли територію за 2–3 версти нижче від поселень, враховуючи галузеву специфіку й природні умови, зобов'язуючи підприємців не шкодити природному довкіллю [7, арк. 33]. Ухвалювали рішення про відкриття фабрик і заводів лише уверх за течіями річок і за умови направлення відпрацьованих вод по трубах на спеціально відведені поля за 5–6 верст від населених пунктів [6, арк. 70]. Наполегливо вимагали від власників установлення фільтруючих пристроїв. Відмова від них слугувала підставою для закриття підприємства, як скажімо, Коропська управа припинила роботу шкіряного заводу І. Леонова [2, арк. 1–4].

Для систематичного контролю за промисловим виробництвом гласні формували «річкові комісії», які протоколювали факти порушення природоохоронних приписів. На жаль, виборне управління не мало каральної функції, лише могло передавати справи про протиправні дії поліції й мировим суддям. Траплялося, що останні відверто ігнорували такі подання чи взагалі «губили» й порушники уникали покарання, продовжуючи шкодити природному середовищу. Так, 1899 р. Суразьке самоврядування не спроміглося притягти до відповідальності власника картонної фабрики Я. Лав'янова, бо мировий суддя «не знайшов» поданої скарги про інтоксикацію р. Імуть виробничими відходами [3, арк. 1, 12]. Все ж більшість проблем вирішувалася.

Депутати виборного управління розробляли та розповсюджували у громадах обов'язкові постанови про категоричну заборону нагромаджувати на берегах водоймищ сміття, господарські відходи, вимочувати льон, пеньку, шкіру, забруднювати весняні струмки. Зазвичай, такі ухвали оприлюднювалися на шпальтах «Черниговских губернских ведомостей», друковані варіанти вивішувалися у публічних місцях, як-то площі й торговища.

У муніципальні бюджети закладали видатки на очищення водних ресурсів, зокрема, у посаді Свяцькому щорічно витрачалося на таку потребу по 200 руб. [1, арк. 20]. Вдавалися також до одноразових асигнувань. Так, 1873 р. гласні посаду Злинка очистили одне з озер, а Клинівська дума – р. Туросну у 1887 р. [4, арк. 1–3].

Варто зауважити, що ефективність природоохоронних заходів виборного управління міст підсилювалася спільною роботою із земським самоврядуванням і лікарським губернським відділенням. До прикладу, 1898 р. останнє видало

постанову, якою рекомендувалося промисловцям будувати біля підприємств спеціальні відстійники для фільтрації води, заборонялося спускати промислові стоки на торфовища, болота і луки [5, с. 93].

Таким чином, інституції міського самоврядування приділяли увагу охороні довкілля, турбуючись першочергово про водойми як головне джерело питної води. Контролювалася забудова берегів річок та озер, використання водних ресурсів промисловими підприємствами і населенням у процесі господарювання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 127. Оп. 3. Спр. 1706. 26 арк.
2. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 23. Спр. 1471. 4 арк.
3. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 29 в. Спр. 148. 13 арк.
4. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 191 а. Спр. 476. 8 арк.
5. Нікітін Ю. О. Природоохоронна діяльність органів місцевого самоврядування у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі Чернігівської губернії). *Уманська старовина*. 2016. Вип. 2. С. 91–95.
6. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА) у м. Києві. Ф. 442. Оп. 105. Спр. 163. 91 арк.
7. ЦДІА у м. Києві. Ф. 442. Оп. 652. Спр. 3. 129 арк.

УДК 94(477.51-21)"1654/1663"

ПОНОРНИЦЬКА СОТНЯ У СКЛАДІ НІЖИНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ (1654 – 1663 РР.)

Токарєв С.А.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України,
археології та краєзнавства,
Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка,*

Понорницька сотня впродовж усього періоду свого існування займала достатньо помітне місце у військово-територіальній організації та адміністративно-територіальному устрої Української козацької держави. Виникнення населених пунктів, які увійшли до її складу, відбулося, переважно, в першій половині ХVІІ ст. після входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої за умовами Деулінського перемир'я 1618 р. Фактором їх заснування стала активна колонізаційна політика, котру здійснювали шляхтичі – так звані «адміністратори» цих територій, зокрема, новгород-сіверський староста О. Пісочинський.

Сотенний центр – Понорниця – був осаджений до 1618 р., а після Смоленської війни 1632–1634 рр. перебував у запустінні. У 1636 р. ці землі за 2 тис. золотих придбав О. Пісочинський у дружини шляхтича Яна Храновського Анни, і вже в 1638, 1642 і 1643 рр. у новоосадженому населеному пункті

нараховувалися 3 двори його підданих. У Понорниці була розташована досить значна пасіка, яка давала власникам достатньо великі прибутки.

Сусіднє с. Верба було засноване протягом 1636–1638 рр. після придбання пустоші Пісочинськими у шляхтича Яна Сіножацького, що супроводжувалося достатньо тривалою судовою тяжбою. Вже в 1638 р. Верба отримала статус села, в якому нараховувалося 4 двори. Село Авдіївку в урочищі Овдіївщина заснував чернігівський архімандрит-уніат Кирило Транквіліон-Ставровецький, який цю місцевість отримав у березні 1626 р. Після завершення Смоленської війни у населеному пункті у його підданстві перебували 23 домогосподарства.

Село Мезин, яке було відоме у джерелах ще з 1551 р., за московського панування в регіоні перебувало у державній власності, а його населення сплачувало податки в розмірі 20 пудів меду на рік. За польської влади Мезин отримав статус села і початково перебував у власності шляхтича Еразма Стравінського, а вже в 1638 р. відійшов до Яна-Вацлава Карського, якому належали 12 дворів.

Село Покошичі було осаджене близько 1632 р., а першим його власником став шляхтич Ярош Таргоня. Проте вже в січні 1637 р. населений пункт придбав О. Пісочинський, і вже в 1638 р. Покошичі отримали статус села, в якому нараховувалося 8 дворів. Село Псарівка було засноване у другій половині 1630-х рр. Миколаєм Петриковським і придбане О. Пісочинським на початку 1643 р. На той момент у селі нараховувалося 3 двори. Село Радичів також було засноване за московського панування, а його власником був дворянин Іван Козлов. Мешканці села щорічно сплачували до царської казни 4 пуди меду. На момент переходу до складу Речі Посполитої в Радичеві нараховувалося 3 двори. За польського панування населений пункт отримав статус селища, яке належало шляхтичу Еразму Стравінському. У 1638 р. у власності нового державця Яна-Вацлава Карського перебувало 8 дворів [4, с. 274, 298, 354, 427, 428, 429, 439, 440]. Нарешті, село Хлоп'яники було засноване найімовірніше після Смоленської війни між 1634 і 1638 рр. Існує припущення, що засновником села був чоловік на прізвище Хлоп'яник, а в Присяжних книгах 1654 р. згадувалися його сини Федос і Сенько. Вже у 1638 р. населений пункт отримав статус села, в якому нараховувалося 3 двори [3, с. 139].

З початком визвольних змагань українського народу ця територія була звільнена від польського панування, і на неї була поширена військово-територіальна організація Війська Запорозького. Одночасно відбувалося інтенсивне покозачення населення регіону, що зумовило формування козацької сотні. Перші писемні згадки про Понорницьку сотню належать до 1654 р., хоча, найімовірніше, виникла вона ще наприкінці 1651 р. у складі Ніжинського козацького полку. До складу Понорницької сотні входили сотенний центр – Понорниця, села Верба, Мізин, Авдіївка, Покошичі, Псарівка, Радичів, Хлоп'яники [1, с. 193].

На початку 1654 р. після Переясавської ради мешканці Понорницької сотні були приведені до присяги на вірність московському царю Олексію Михайловичу. Всього присягу склали 9 представників козацької старшини,

242 козаки та 106 посполитих. Як впливає з проведеного у той час опису, сотенне містечко не мало жодних укріплень. Натомість інфраструктуру місцевих населених пунктів становили культові споруди: дерев'яні Троїцькі церкви у Понорниці та Хлоп'яниках, дерев'яна Іллінська церква в с. Мізині, дерев'яна Миколаївська церква у с. Радичеві.

Одночасно у Понорницькій сотні розпочалося формування місцевої козацької старшини. Так, у 1654 р. уряд сотника посідав Данило Степанович Коваленко, сотенного писаря – Кирило Корнієнко, осавул Іван Гаврилов, хорунжий – Михайло Семенов [5, с. 275–280]. У 1657 р. посаду сотника обіймав Матвій Ходко, а в 1660 р. – Лихаренко [2, с. 44].

Після Чорної ради 1663 р. у зв'язку з розподілом території Ніжинського полку Понорницька сотня була передана до складу Чернігівського полку, у складі якого незмінно перебувала до ліквідації полково-сотенного устрою в 1782 р [1, с. 193].

Отже, населені пункти, які входили до складу Понорницької сотні були засновані переважно після переходу Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої після Деулінського перемир'я 1618 р., а їх засновниками стали шляхтичі, які за підтримки королівського уряду проводили колонізаційну діяльність. Під час Української національної революції середини XVII ст. відбулося покозачення місцевого населення, що зумовило утворення Понорницької сотні. Початковий етап її історії був пов'язаний з Ніжинським полком, у складі якої сотня перебувала протягом 1654–1663 рр. У цей час відбувалися формування інфраструктури населених пунктів та зародження місцевої козацької еліти. Проте з огляду на зміну політичної обстановки у 1660-х рр. Понорницька сотня відійшла до складу Чернігівського полку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.
2. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ: Стило, 2010. 792 с.
3. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2 т. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. Т. II. 508 с.
4. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.
5. Присяжні книги 1654 року: Білоцерківський та Ніжинський полки. Київ: КП «Академія», 2003. 349 с

УДК 94 (477.51): 271.2-523.4-044.237 "1943/1953"
**ПОНОВЛЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ НА КОРОПЩИНІ
У ПЕРІОД 1943 – 1953 РР.**

Юхно Ф.А.
*науковий співробітник Мезинського НПП,
с.Деснянське, Чернігівська обл.*

Церква посідає вагоме місце в історії народів, які сповідують православ'я та формують їхній світогляд протягом багатьох століть. Проте політика атеїзації суспільства в СРСР та модель жорсткого контролю за духовним життям суттєво внесла корективи у функціонування традиційно релігійного суспільства. Наслідки такої політики проявляються навіть на сучасному етапі державотворення. За таких умов дослідження історії взаємин між владою і церквою слугує основою для побудови гнучкого релігійного законодавства.

Із поступовим відвоюванням радянськими військами територій під час німецько-радянської війни поверталася й атеїстична модель поглядів на суспільне будівництво. Під час цього процесу радянська влада всіляко використовувати церкву у своїх цілях, як у внутрішній так і зовнішній політиці. У повоєнний час продовжувалася побудова атеїстичного суспільства, але, на відміну від попередніх десятиліть, держава проводила помірковану антирелігійну компанію, яка полягала у поступовому скороченні мережі церковних приходів.

Разом з тим, відповідно до постанови РНК СРСР від 1 вересня 1943 р., православні релігійні громади мали пройти реєстрацію, яка проводилася уповноваженими ради у справах православної церкви кожної області [2, с. 63].

За даними звіту уповноваженого ради у справах церкви Т. Шишка, 1 січня 1945 р. у межах Чернігівської області діяли 419 православних приходів. Незважаючи на таке чисельне зростання кількості громад, лише у 289 парафій були власні приміщення. На Коропщині (назва вжита відповідно до адміністративної реформи 1954 р.) переважна більшість церков була відкрита у 1941–1942 рр., тобто за нацистської окупації. Станом на травень 1945 р. у Коропському районі функціонували 16 громад, Батуринському – 12, Понорницькому – 11. Більшість з них належали до Російської православної церкви, а саме прихильників патріарха Тихона і виступали за співпрацю церкви з радянською владою. До Української автономної церкви належали приходи села Оболоння – храм Різдва Пресвятої Богородиці, Вишеньках – Успенська церква, Райгородку – Преображенська церква [8, арк. 197–205].

На Чернігівщині в руслі взаємовідносин влади і церкви у повоєнний період почалося порушення питань про вилучення у релігійних громад власне церковних і службових приміщень. Першими під вилучення підпадали храми, приміщення яких були перепрофільовані владою у 1920–30-х рр. під заклади культури та освіти, але були зайняті релігійними громадами під час окупації. Віруючим після вилучення церкви чи будинку для зібрань дозволялося ходити

на служби до найближчих храмів, але проводити окремих церковних служб своєю парафією вони вже не могли [2, с. 63–67].

Наочним прикладом закриття храму слугує ситуація, яка склалася в парафії с. Атюша (нині Коропська громада Новгород-Сіверського району). Згідно постанови облвиконкому від 1 липня 1945 р приміщення Михайлівської церкви вилучалося у віруючих для подальшого перепрофілювання під будинок культури. Але прихожани довгий час відстоювали свої права у листах-скаргах. Місцеві органи влади, у свою чергу, вдавалися до відкритого тиску. Кінцевим результатом дій влади стало остаточне вилучення приміщення Михайлівської церкви у 1948 р. та приєднання церковної громади до Миколаївського приходу села [4, арк. 197–205].

Схожою була ситуація і в районному центрі, смт. Коропі. Питання про передачу приміщення Феодосіївського храму під клуб-театр було порушене районною радою на початку 1948 р. Прохання місцевих органів влади було повністю підтримане уповноваженим у справах церкви та передане на розгляд до облвиконкому. Виконавчий комітет, у свою чергу, підтримав клопотання, попередньо погодивши рішення з Радою у справах РПЦ при Раді Міністрів. В цьому храмі богослужіння остаточно припинилися на початку 1949 р., а його громада перейшла до приходу церкви Вознесіння Христового [9, арк. 317–330].

Окремим напрямом роботи по боротьбі з релігією була антирелігійна агітація та пропаганда. Вона проводилася місцевими органами влади та відділом пропаганди та агітації при облвиконкомі в рамках діючого законодавства. Уповноважений ради Ф.І. Репа неодноразово відзначав низький рівень роботи в області у цьому напрямку. Тому для широкого охоплення населення антирелігійна агітація та пропаганда до справи залучалася також обласна та місцева преса. Зокрема, у газеті «Радянська Коропщина» оприлюднювали наступні публікації антирелігійного змісту: «Від чого затемнення сонця», у якій спростовується віра у забобони, «Як виникло життя на землі», де автор критикував версію про створення світу Богом, передрук публікації доктора історичних наук В. Веденського «Про походження і суть пасхи», у якій вчений приходив до висновку, що свято є пережитком далекого минулого людської історії, дикунства і рабства. Також на шпальтах газети виходили публікації на зразок «Поліпшити роботу сільських клубів», та інші, що стосувалися культурного напрямку роботи та мали зменшити невдоволення населення з приводу закриття храмів [1, с. 2; 3, с. 2; 6, с. 2; 7, с. 2].

Окремо влада контролювала діяльність духовенства та здійснення богослужінь. Зокрема, обласний уповноважений у 1952 р. вимагав терміново перейти на церковнослов'янську мову богослужіння парафію с. Вишеньки, що обурило громаду. У листі до уповноваженого йшла мова про те, що 16 старих хористів місцевої церкви Успіння Пресвятої Богородиці проводять піснеспіви українською мовою. Вони посилялися на те, що вивчили ці твори ще в 1921 р. разом із регентом І.Ф. Рихухою, а перейти на «слов'янську» не можуть, оскільки регент помер, а іншої людини, щоб навчив немає. Проте природно, що такого дозволу хористи не змогли отримати [5].

Таким чином, владно-церковні відносини повоєнного часу були частиною державної політики, оскільки відбувалися в руслі побудови атеїстичної держави. Влада, відмовившись від жорсткого тиску та прямих репресій, намагалася непрямыми методами тиснути на релігійні громади та їх керівників. На території Коропського району така політика втілювалася у закритті церковних приміщень, скороченні релігійних громад і приєднанні їх членів до інших приходів, а також у посиленні контролю за діяльністю вірян і зростанні антирелігійної пропаганди й агітації.

Список використаних джерел та літератури

1. Веденський В. Про походження і суть пасхи. *Радянська коропщина*. 1950. № 35 (26 квітня). С. 2.
2. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
3. Вольцдару С. Від чого буває затемнення. *Радянська Коропщина*. 1945. № 47 (22 червня). С. 2.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р.–5166. Оп. 1. Спр. 23.
5. Ковальов А. Колишня Громада УАПЦ с. Вишеньки. 2023 10 листопада URL: https://www.facebook.com/groups/historyofchurch/permalink/2002701240130525/?rdid=jxFOpSwmmjpJyA8K&share_url=https%3A%2F%2Fwww.facebook.com%2Fshare%2Fp%2F17vLAv54Kq%2F# (дата звернення 18.01.2026)
6. Пархоменко П. Як виникло життя на землі. *Радянська Коропщина*. 1944. №35 (16 грудня). С. 2.
7. Поліпшити роботу сільських клубів. *Радянська Коропщина*. 1953. № 102 (17 грудня). С. 2.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України м. Київ (далі – ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп.1. Спр. 3.
9. ЦДАВО України. Ф. 4648. оп .1. спр. 34.

**НАПРЯМ 2.
ГЕОГРАФІЧНЕ І ЕТНОГРАФІЧНЕ
КРАЄЗНАВСТВО**

**ЕТНОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК ОСНОВА
РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ**

Арсененко І.А.

кандидат географічних наук,

Донець І.А.

кандидат географічних наук,

Донченко Л.М.

кандидат географічних наук,

Мельников О.В.

*здобувач вищої освіти II курсу, спеціальності ІЗ «Туризм та рекреація»,
другого (магістерського рівня освіти),
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького,
вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, 69000*

У сучасних умовах трансформації соціокультурного простору та зростання ролі туризму як чинника сталого розвитку регіонів особливого значення набуває збереження нематеріальної культурної спадщини. Етнографічне краєзнавство, як наукова та практична дисципліна, відіграє ключову роль у формуванні туристичного продукту, що базується на глибокому пізнанні культурних, історичних і побутових особливостей конкретного регіону.

Особливої актуальності це набуває в умовах воєнного стану, що діє в Україні від 2022 року у зв'язку з широкомасштабною агресією російської федерації. Запорізька область, як прифронтовий регіон, частина території якого тимчасово окупована, зазнала серйозних втрат в культурній інфраструктурі, туризмі та сфері краєзнавчих досліджень. Проте саме в таких умовах посилюється необхідність збереження та відновлення культурної спадщини як основи національної ідентичності, а також як потенціалу майбутнього соціокультурного відродження та економічного розвитку [2].

Мета дослідження є визначення ролі етнографічного краєзнавства у формуванні туристичного потенціалу регіону та обґрунтування його значення для збереження й популяризації культурної спадщини, з урахуванням викликів і загроз, спричинених воєнним станом.

Об'єктом дослідження є етнокультурний ландшафт регіону як складова просторової ідентичності. Предметом - етнографічне краєзнавство як засіб дослідження, репрезентації та збереження культурної спадщини у контексті розвитку туризму, включаючи кризові умови.

Етнографічне краєзнавство охоплює вивчення побуту, традицій, духовної культури, господарського укладу та світогляду локальних етнічних спільнот. Зазначене для Запорізького регіону є надзвичайно важливим, оскільки регіон історично був осередком культурного розмаїття: запорозьке козацтво, українське

селянство, меноніти, болгари, німці, євреї, греки, кримські татари та інші формували унікальний етнокультурний ландшафт [1].

Однак, у сучасних умовах воєнного стану, розвиток етнографічного краєзнавства та туристичної діяльності зіткнувся з низкою гострих проблем: фізична загроза об'єктам культурної спадщини, а саме знищення та пошкодження музеїв, архівів, історичних будівель, пам'яток архітектури внаслідок бойових дій (зокрема на тимчасово окупованій території Мелітопольського та Бердянського районів); вимушене припинення туристичної діяльності, мова йде про блокування доступу до ключових туристичних маршрутів, зупинка роботи об'єктів туризму та гідів через небезпеку для життя; міграція науковців і фахівців краєзнавців, що спричинило евакуацію працівників культури, краєзнавців, музейників за межі області або країни. Відповідно такі обставини призвели до певного призупинення науково-дослідницької роботи в багатьох краєзнавчих локаціях; зростання ризику втрати нематеріальної спадщини, а саме втрата носіїв традицій, руйнування передачі культурного досвіду майбутнім поколінням через депопуляцію сільських громад і внутрішнє переміщення населення; обмежене фінансування та ресурсна недостатність, за таких умов відбувся перерозподіл бюджету на потреби оборони, що обмежило можливості для реалізації культурно-краєзнавчих проєктів.

Незважаючи на вище зазначені виклики, на наш погляд необхідне впровадження низки ініціатив, що сприятимуть збереженню культурної спадщини навіть в умовах війни: оцифрування етнографічних матеріалів та створення віртуальних музеїв (наприклад, онлайн-архіви про менонітську спадщину регіону); розробка та реалізація грантових програм спільно з міжнародними партнерами, спрямованих на підтримку культурної сфери у зоні конфлікту; документування усної історії та локальних традицій переміщених осіб для майбутньої реконструкції культурного середовища; підготовка концепцій повоєнного відновлення туризму через призму етнографічного компонента як унікального інструменту реабілітації регіону.

Отже, етнографічне краєзнавство є потужним засобом як для збереження культурної спадщини, так і для відновлення ідентичності та економічного потенціалу регіону після завершення війни. В умовах воєнного стану необхідно посилити роботу в напрямку цифрової архівації, дослідження мобільної етнографії, міжнародної співпраці та підготовки фахівців, здатних працювати в кризовому середовищі. Туризм, побудований на автентичній культурі та історичній пам'яті, стане інструментом економічного розвитку та важливим засобом посттравматичної реабілітації суспільства та консолідації української нації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Арсененко І. Організація етнографічного туризму в Україні / І. Арсененко, О. Арабаджи, І. Донець, О. Мельников, Т. Шевелева // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Наукове сьогодення: перспективи розвитку регіональної науки» (м. Запоріжжя, 15 листопада 2024 р.) / Уклад.: С.В. Гришко, А.М. Крилова, О.В. Непша, С.І.

Пачев, І.А. Арсененко. Запоріжжя-Мелітополь: МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2024. С. 185-189.

2. Beidyk O., Donets I., Arabadji O., Arsenenko I. Intangible cultural heritage of Ukraine: scientific and practical significance, structure, and development prospects. Journal of Geology, Geography and Geoecology. 2024. № 33(1). pp 35-43.

УДК 37.035.6:911(477.64)

ГЕОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТКА ПРИРОДИ «ЄЛИСЕЇВСЬКИЙ ПЕГМАТИТОВИЙ КАР'ЄР» ЯК ОБ'ЄКТ ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Непша О.В.,

старший викладач кафедри географії та туризму,

Бельчев Р.С., Мешальніков І.О., Коваль С.М.,

здобувачі вищої освіти,

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького,

вул. Наукового містечка, м. Запоріжжя, Запорізька область,

Геологічні пам'ятки природи є важливими об'єктами географічного краєзнавства, оскільки вони відіграють ключову роль у вивченні історії Землі та формування ландшафтів рідного краю. Це можуть бути унікальні відслонення гірських порід, печери, каньйони, водоспади, а також місця знаходження скам'янілостей, мінералів та рідкісних геологічних утворень.

Вивчення геологічних пам'яток дозволяє студентам і краєзнавцям краще зрозуміти природні процеси, що відбувалися на їхній території мільйони років тому, а також усвідомити цінність і крихкість природної спадщини. Екскурсії до таких об'єктів, збір зразків та їх дослідження сприяють розвитку навичок спостереження, аналізу та критичного мислення.

Аналіз та узагальнення літературних та інтернет-джерел дозволив нам проаналізувати Єлисейський пегматитовий кар'єр як об'єкт природно-заповідного фонду Запорізької області.

Геологічна пам'ятка природи місцевого значення «Єлисейський пегматитовий кар'єр» знаходиться на південній околиці села Єлисейка Бердянського району Запорізької області. Створена у 1972 році, ця пам'ятка площею 5 гектарів є унікальним об'єктом для мінералогічних досліджень в регіоні. Вік порід кар'єру сягає приблизно 3 мільярдів років. Особливої уваги заслуговують стіни кар'єру, де можна чітко побачити перетин різних порід, зокрема пегматитів і гнейсів, що створює незабутнє враження. Це місце є однією з найцікавіших геологічних пам'яток Запорізької області [1,2].

Єлисейський пегматитовий кар'єр – це справжня геологічна рукотворна перлина Приазов'я та один з наймальовничіших куточків півдня України, що приваблює туристів з усієї країни. Його стіни вміщують понад 150 різновидів

порід і мінералів. З 1926 по 1972 рік тут активно видобували корисні копалини, зокрема пегматит (рис.1), а також супутні мінерали: берил, танталіт, каситерит та лепідоліт.

Рис. 1. Пегматити Єлисеївського кар'єру (фото Прохорова Лариса) [2]

Рис.2. Блакитні озера геологічної пам'ятки природи «Єлисеївський кар'єр» (фото Прохорова Лариса) [2]

У 1972 році, під час проведення робіт, на території кар'єру було виявлено радіаційний пласт, що призвело до зупинки видобутку. Згодом кар'єрну чашу заповнили природні води, внаслідок чого утворилися два великі озера. Їхня глибина сягає 18 і 24 метри, а висота берегів – 30-40 метрів (рис.2). Туристи вражені монументальними скелями і кам'яними брилами, а також кришталево

чистою водою, що живиться підземними джерелами. У воді відбиваються мінерали, кварцит і граніт. Особливу увагу привертають білі, прозорі гірські породи, які на 90% складаються зі слюди, створюючи неймовірно гарний вигляд [1].

Звідси пегматитові породи транспортувалися на будівельні, фаянсові та порцелянові підприємства, стаючи основою для виробництва художніх керамічних виробів. Єлисейський кар'єр був важливим джерелом рідкоземельних і мінеральних корисних копалин для країни, забезпечуючи роботою місцеве населення та поповнюючи районну скарбницю [1].

Геологічні пам'ятки природи, як-от Єлисейський пегматитовий кар'єр, мають значне наукове, історичне та рекреаційне значення, сприяючи розумінню природних процесів і розвитку краєзнавства. Цей унікальний об'єкт Запорізької області не лише слугував джерелом цінних копалин, а й перетворився на мальовниче місце з кришталево чистими озерами, що приваблює туристів та дослідників.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кар'єр Єлисейський URL: <https://funtime.com.ua/nature/yelyseyivskyi> (дата звернення 01.08.2025)
2. Непша О.В., Прохорова Л.А., Гришко С.В., Левада О.М., Зав'ялова Т.В. Геологічні пам'ятки природи Бердянського району Запорізької області як перспективні об'єкти геологічного туризму. *Українське патріотичне козацтво: альманах*. №7 / ред.кол.: Д.В. Сухінін (голов.ред.) та ін. Запоріжжя, 2024. С.210-223.

УДК 911.5:911.3(477.51)

ГЕОЛОГІЧНА ОСНОВА РЕГІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНИЧОГО КРАЄЗНАВСТВА: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА (НА ПРИКЛАДІ МЕЗИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ)

*Деревська К.І., доктор геологічних наук, професор,
професор кафедри екології факультету природничих наук
Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
старший науковий співробітник Національного науково-природничого музею,
м. Київ*

*Яковенко О.І., кандидат біологічних наук,
доцент кафедри екології, географії та природокористування
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка,
науковий співробітник Мезинського НПП*

Сьогодні далеко не в усіх краєзнавчих музеях країни є експозиції, що висвітлюють геологічне середовище. Разом з фізико-географічними та історико-культурними особливостями краю, важливим є розуміння геологічних процесів місцевості, які протягом історичного розвитку визначали природні, кліматичні та соціально-економічні події. Геологічна будова, літологічний склад порід та

сейсмічність є визначальними факторами формування ландшафтів, рельєфу та водних систем, що в сукупності зумовлює вектор соціально-економічного розвитку регіонів. Екологічна безпека громади безпосередньо залежить від стану геологічного середовища, що визначає ризики виникнення зсувів, обвалів, повеней та інших небезпечних процесів.

В умовах сучасних реалій знання геології краю стають необхідною складовою для ведення будівництва, особливо оборонних споруд, мостів, укріплень районів тощо. З історії ми знаємо, що в XV-XVI ст. люди при спорудженні замків, костельців, огорож тощо використовували місцеву сировину – камені, пісок, глину. Враховувались форми рельєфу, для захисту, і не тільки від ворогів, а і від повеней, зсувів, провалля тощо. Люди використовували не тільки поверхневі води, а і знали де є підземні джерела.

Мета цієї публікації - на прикладі Мезинського НПП розкрити важливість геологічних досліджень Наддеснянського правобережжя у контексті природничої краєзнавчої освіти та туризму, задля збереження екосистем природо-заповідного фонду (ПЗФ). Очевидним є те, що для розуміння форм рельєфу території Деснянських круч і часу їх формування обов'язковим стають знання з історії освоєння даної території, використання її природних ресурсів тощо. Краєзнавчий музей парку зберігає унікальні матеріали, світлини, карти і у цілому знання з історії краю, у тому числі і геологічні, які завжди є в нагоді при наукових дослідженнях чи в освітній діяльності. Автори використали в цій публікації власні дані польових досліджень та багаторічні Літописи Мезинського НПП.

Рис. 1 Відслонення писальної крейди (с. Мезин)

Рис. 2 Відслонення писальної крейди у кар'єрі, с. Бужинка

Аналіз геологічного середовища НПП підкреслює визначальну роль геологічних процесів у становленні унікальної природної спадщини краю. Територія парку є легко хвилястою льодовиковою рівниною, яка має загальний

похил з північного сходу на південний захід. Рівнини розчленовані долинами малих річок глибиною до 50 м. На плоских вододілах виступають лесові острови з розвиненою яружною мережею та широкими балками. Крейдові породи поширені переважно на південному сході Новгород-Сіверського Полісся і виходять на поверхню у схилах річок, ярів та в долинах.

Геологічна будова створила особливий природно-ресурсний потенціал території Чернігівського Полісся.

По-перше, виходи товщ верхньої крейди на поверхню або близьке їх залягання створили одну з не багатьох ділянок в Україні, де у відслоненнях збереглися контакти крейди як з палеогеновими так і з четвертинними льодовиковими відкладами. В межах Мезинського НПП близько 60% вкрито ярами та балками різної стадії розвитку.

По-друге, породи представлені білою крейдою та сіруватим мергелем, що містять потужні прошарки зерен кремнію та залишки скам'янілостей крейдяного віку. Протягом геологічного розвитку формується головний водоносного горизонту даної території.

По-третє, територія парку вирізняється за гідрологічний режимом водойм. Живлення поверхневих вод відбувається переважно за рахунок підземного надходження, що обумовлено дренаванням тріщинних вод верхньокрейдяного горизонту та інтенсивним ерозійним розчленуванням земної поверхні. Для парку характерні виходи підземних вод на поверхню вздовж Наддеснянського правобережжя на частинах ділянок між сс. Радичів, Вишеньки та р. Криска.

В четверте, існує зв'язок розвитку краю між геологією та економікою. Територія багата на нерудні корисні копалини (глини, пісок, крейда, вапняк, мергель), що використовуються у будівництві та сільському господарстві. Відомо, що Кролевецьке (сучасна назва Розлетинське) фосфоритне родовище Понорницького району Чернігівської області розташоване на правому березі р. Десна між сс. Разлети та Бужанка. Родовище було відкрито в 1912 р., а у 1913, 1926 і 1927 рр. були проведені геологічні обстеження та закладено першу пробну штольню, зроблено геологічну зйомку району та визначено площу фосфоритного покладу. Встановлено, що фосфоритний поклад приурочений до відкладів середнього палеогену, які залягають на відкладах верхньої крейди.

Також природно-ресурсний потенціал краю пов'язано з особливими ґрунтами, що залежать від складу материнської породи. В даному випадку ними виступають лесові породи, що збереглися у межах парку у вигляді останцю.

Геологічне середовище відповідає і за туристичну привабливість Наддністрянського правобережжя. Це в першу чергу геологічні та геоморфологічні пам'ятки природи, які є основою для розвитку екологічного туризму та створення геопарку в межах вже існуючого природо заповідного об'єкту.

Стосовно історико-культурних зв'язків з геологічним середовищем відомо, що місцева сировина с. Мезин в давні часи мала визначальний вплив на формування архітектурних форм та ремесел регіону, починаючи з пізнього палеоліту і до традиційних промислів XVIII–XIX століть. Кістки, черепа, ікла,

зуби, шкура мамутів, оленів, коней та інших диких тварин, стали основним матеріалом для будівництва житла мисливців Мезинської стоянки (за останніми даними радіовуглецевого аналізу датована віком 16–15 тис. р. тому). Для виготовлення предметів побуту разом з кістками давніх тварин також активно використовувався кремій, іноді встановлюється бурштин.

Залишки найдавніших споруд мисливців за мамутами, які знаходимо не нижче другої тераси річок; оборонні вали городищ, які збереглися на кручах або водорозділах річок, вказують на використання геологічних знань нашими пращурами. За розвалинами їх житла можна описати природні особливості усього регіону, а також уявити як виглядала земна поверхня декілька тисяч років тому. У пізніші періоди історії місцевий пісковик та крейда також використовувалися у фундаментах та оздобленні будівель. Наявність покладів глини сприяла розвитку мурованої архітектури та будівництву печей, що є характерною рисою житла краю.

Геологічні умови також визначають вірування, сакральні місця та естетику краю. Як приклад представимо Рихлівські печери, які виникали завдяки специфічним властивостям геологічного середовища в місцях, де з'являлися природні порожнини по крутосхилах урочищ Понорницького лесового останцю (в межах сучасної території Мезинського НПП).

Оскільки лесові породи містять значну кількість карбонатів, то під дією атмосферних опадів піддаються вилугування. Так виникли сакральні місця: спочатку з'явилися Рихлівські печери, а згодом у 1666 р було побудовано Свято-Миколаївський Пустинно-Рихлівський монастир.

Як відомо естетика краю (архітектура, мистецтво, побут) залежить багато в чому від доступних геологічних матеріалів. Білий та сірий колір місцевого каміння, глини та піску визначає кольорову гаму традиційного одягу та поселень. Так білий колір домотканого лляного або конопляного полотна є домінуючим для сорочок, характерна вишивка білим по білому, що створює ефект рельєфності, верхній одяг виготовляли з природного сірого, білого або темно-коричневого сукна.

Разом з тим слід пам'ятати про екологічну небезпеку, що надходить від певних особливостей геологічного середовища. Серед екологічних наслідків розвитку яружно-балкової мережі Мезинського НПП можливі негативні екологічні події до яких віднесено втрату земельних ресурсів, ерозію ґрунтів, порушення режиму підземних вод, і як наслідок, руйнування локацій природоохоронних територій та історико-культурних об'єктів.

Отже, геологічне середовище є складовою регіонального природного краєзнавства, оскільки саме геологічна будова визначає всі подальші природні та економічні особливості краю. Геологічні знання є ключем до розуміння того, як природне

РЕКРЕАЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІЇ МЕЗИНСЬКОГО НПП У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ТА РЕКРЕАЦІЇ

Карпенко Ю.О.,

кандидат біологічних наук.

начальник науково-дослідного відділу, Мезинський НПП,

завідувач кафедри екології, географії та природокористування,

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка

На сучасному етапі фахівці з туризму та рекреалогії виділяють три основні типи рекреаційних ресурсів, які відіграють певну роль у формуванні галузевої та територіальної організації рекреаційних комплексів регіону досліджень, поєднуючи різноважливість кожного з них.

1. Природні рекреаційні ресурси – це компоненти, фактори, речовини та властивості природного середовища, які мають сприятливі для рекреаційної діяльності якісними і кількісними параметрами, а також можуть бути важливими для організації відпочинку, туризму, лікування та оздоровлення. До них належать: лікувальні та оздоровчі фактори багатоцільового призначення (лікувальні кліматичні місцевості, поверхневі води), лікувальні речовини (мінеральні води, грязі, озокерит), а також рекреаційні властивості гірських і передгірських ландшафтів, природно-заповідних територій.

2. Історико-культурні рекреаційні ресурси включають пам'ятки культури, створені людиною, які мають наукове, освітнє значення, становлять пізнавальний інтерес і можуть використовуватися для задоволення духовних потреб.

3. Соціально-економічні рекреаційні ресурси включають матеріально-технічну базу рекреаційних об'єктів, частину місцевих виробництва, яка безпосередньо забезпечує потреби рекреації, об'єкти рекреаційної інфраструктури.

Туристично-рекреаційна діяльність у системі природно-заповідних територій та природоохоронних установ України згідно з «Положенням про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України» (№ 256 від 26.07.2022 р.). Згідно з цього положення, рекреаційна діяльність розглядається як діяльність, що здійснюється з метою відновлення розумових, духовних і фізичних сил людей шляхом створення умов для їх загальнооздоровчого і пізнавального відпочинку.

Мезинський національний природний парк є найбільшою рекреаційною установою на Лівобережному Поліссі, завданнями якої в сфері розвитку рекреації є облаштування інфраструктури та здійснення рекреаційної діяльності. У парку представлений весь комплекс природних рекреаційних ресурсів, які сприяють розвитку оздоровчої, лікувальної та пізнавальної рекреації. Також є можливість проведення маршрутної, прогулянкової, спортивної, водної, кінної

та інших видів рекреації, в залежності від характеру використання рекреаційних ресурсів.

У цілях рекреації та різновидового туризму виступають музеї, як один із видів історико-культурних туристичних ресурсів, є об'єктами туристичного потенціалу регіону та зацікавленості туристів. Рекреаційно-туристичний потенціал музейних закладів використовується в навчальних, інформаційних, виховних цілях. Найбільшим попитом серед відвідувачів парку користується Мезинський археологічний науково-дослідний музей імені В.Є. Куриленка в с. Мезин та його філіал в с. Деснянське.

Територія національного парку, окрім унікальних природних комплексів та об'єктів, має 44 пам'ятки археології та 27 пам'яток історії та монументального мистецтва. Для відвідувачів розроблені чотири екологічні стежки та еколого-туристичний маршрут «Від історії до сьогодення». Він має довжину близько 50 км та включає найцікавішими природними та історичними об'єктами території парку.

Річка Десна виступає як важливий компонент природно-рекреаційного комплексу парку (53 км її русла в межах парку) на теренах України є однією з небагатьох річок, що зберегла свій природний гідрологічний режим, заплавні луки та озера. Вздовж її правого берега обладнані дві екологічні стежки «Дивосвіт природи краю, де ходили мамонти» та «Під Деснянськими кручами» протяжністю по 3,5 км.

Також на території парку є помаркований двосторонній регіональний пішохідний маршрут «Вишеньки – Бужанка – Розльоти – Радичів - Деснянське» (код 9405), який дозволяє поєднати репрезентативність цієї території для представлення як природних так і історико-культурних рекреаційних ресурсів на маршруті.

Пішохідний туристичний маршрут співпадає з велосипедним маршрутом «Вишеньки - Деснянське» (код 9406), вони є промаркованими у відповідності до вимог Національного стандарту України (ДСТУ 7450:2013).

На території Мезинського НПП облаштовані 14 «рекреаційних пунктів» у форматі місць масового відвідування, які обладнані навісами, столами, лавками, місцями для вогнища та сміття.

З початком повномасштабного вторгнення на території парку діє заборона відвідування лісів та заборона навігації на воді, а тому відвідування деяких туристичних територій обмежено або заборонене, зокрема такі екологічні стежки як «Рихлівська дача» та «Забілина криниця».

Для послуг рекреантів у парковій інфраструктурі є два будиночки мандрівника у селах Радичів (будиночок «Хотинський») і Городище («Затишок») (21 ліжко-місце), з відповідними санітарно-побутовими умовами.

Таким чином, рекреаційні особливості та сучасна рекреаційна діяльність Мезинського НПП, які визначаються природно-рекреаційними умовами та наявними інфраструктурними засобами, спрямована на розвиток рекреаційної моделі поліфункціональної природоохоронної установи, екскурсійного обслуговування та різних видів відпочинку.

ПУЗИР-ГОРА В КРАЄЗНАВЧІЙ ТА РЕКРЕАЦІЙНО-ЕКСКУРСІЙНІЙ РОБОТІ МЕЗИНСЬКОГО НПП**Науменко Л.М.,***начальник відділу еколого-освітнього
роботи та рекреації, Мезинський НПП,
с. Деснянське, Чернігівська обл.*

Мезинський національний природний парк – це перлина Придеснянського краю, що вирізняється неповторними природними ландшафтами, мальовничими долинами, заплавами озерами, глибокими ярами та крейдяними пагорбами. Цей куточок українського Полісся поєднує в собі унікальні геологічні формації, пам'ятки археології та етнокультурна спадщина.

Одним із таких місць, де природа і історія переплелися в єдине ціле, є Пузир-гора – мальовничий пагорб над Десною, який став важливим об'єктом краєзнавчої та рекреаційної роботи Мезинського НПП.

Пузир-гора розташована між селами Деснянське та Радичів Понорницької громади Чернігівської області, у південному гирлі балки річки Хвостинки, в урочищі Пузир-хутір. Пагорб заввишки близько 30 метрів сформований дніпровським льодовиком і є фрагментом морени, розрізаної руслом Десни. Під товщею кайнозойських відкладів залягають крейдяні пласти, у яких зустрічаються рештки белемнітів, молюсків та губок – свідчення існування давнього моря.

Проте Пузир-гора цікава не лише своїм геологічним походженням. Також, це археологічна пам'ятка національного значення – городище Радичівське-1, що датується раннім залізним віком і пов'язане з юхнівською археологічною культурою. За даними археолога В. Куриленка, тут також знайдено матеріали епохи бронзи, київської та колочинської культур [1].

Таким чином, ця місцевість здавна приваблювала людей, які оселялися на її схилах, користуючись вигідним розташуванням і природними ресурсами.

У XIX столітті на схилах пагорба оселився Мусій Пузир – гончар, який став спадкоємцем традицій німецьких колоністів-гуттерівців. Гуттерівці, що проживали в околицях Радичева наприкінці XVIII – на початку XIX ст., принесли на Придесення європейські ремісничі технології, зокрема виробництво полив'яної кераміки.

Працюючи у майстернях колоністів, Пузир перейняв їхні секрети глазурі та орнаменту, а після переселення гуттерівців – продовжив справу самостійно. Його гончарня, що діяла біля підніжжя Пузир-гори, стала центром місцевого виробництва. Тут виготовляли глечики, миски, тарілки, баньки, маслянки, вазони. Всі речі які тут виготовлялися відзначалися особливою кольоровою гамою.

Майстерня Пузира була відома далеко за межами краю. Після смерті майстра його справу продовжили сини – Григорій та Лаврентій, які зберегли

традиції батька. Саме від імені цієї гончарної сім'ї, ймовірно, походить назва Пузир-гора.

До сьогодні на її території збереглися котловани від старих гончарних споруд, фрагменти цегли XIX ст., уламки поливної кераміки та підставки для обпалу – цінні свідчення побуту місцевих майстрів. Нині Пузир-гора входить до складу Мезинського національного природного парку і є одним із найпопулярніших об'єктів для рекреантів. Вона приваблює туристів мальовничими краєвидами, панорамним видом на заплаву Десни та озеро «Підкова щастя», а також можливістю зануритися в атмосферу старовини.

Фахівці національного парку використовують Пузир-гору як зупинку на еколого-освітніх маршрутах, де поєднуються природничі, історичні та культурні знання. Тут проводяться пізнавальні екскурсії, майстер-класи для школярів, тематичні екскурсійно-творчі програми.

Особлива увага приділяється відновленню пам'яті про гончарство Придесення. На прикладі історії Мусія Пузиря відвідувачам розповідають про зв'язок між природними ресурсами, людською працею та мистецтвом. Це сприяє формуванню шанобливого ставлення до місцевої спадщини, розвитку екологічної свідомості та пізнавального туризму.

Крім освітнього значення, Пузир-гора виконує і рекреаційну функцію – це чудовий оглядовий майданчик для спостереження за пейзажами Десни, місце для тихого відпочинку, натхнення та споглядання природи.

Пузир-гора є унікальним об'єктом, де поєднано природну, археологічну й етнокультурну спадщину. Вона зберігає пам'ять про давні поселення, ремісничі традиції та майстрів.

Мезинський національний природний парк, використовуючи цей об'єкт у своїй рекреаційно-освітній діяльності, демонструє приклад інтеграції природи, історії й культури. Такі ініціативи сприяють популяризації місцевої спадщини, розвитку туризму та збереженню історичної пам'яті регіону.

Отже, Пузир-гора – це не просто географічна височина над Десною, а жива сторінка історії краю, що об'єднує минуле й сучасність у спільній справі збереження природного та культурного надбання Новгород-Сіверського Полісся.

Список використаних джерел та літератури:

1. Куриленко В.Є. Історія Чернігово-Сіверщини з найдавніших часів у знахідках Мезинської округи. Нариси про далеке минуле рідного краю. Чернігів, 2008. 74 с.
2. Подоляко Л.П. Мусій Пузир – український послідовник гуттерівських традицій. Літопис природи Мезинського НПП книга X 2016. Мезин, 2017. С 345-351.
3. Подоляко Л.П. Пузирева гора, як найулюбленіший об'єкт рекреантів Мезинського НПП. Матеріали V Всеукраїнської конференції молодих науковців «Сучасні проблеми природничих наук». Ніжин, «Наука-сервіс»: С 55–57.

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В СИСТЕМІ ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Непша О.В.,

стипендіат кафедри географії та туризму

Бєлов О.Р., Вінніченко О.М., Коваль Д.О.,

здобувачі вищої освіти,

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького

69000, м. Запоріжжя, Запорізька область, вул. Наукового містечка, 59

Географічне краєзнавство є ефективним засобом національно-патріотичного виховання молоді. Воно формує в студентів глибокий зв'язок із «малою батьківщиною», усвідомлення її унікальності та значущості для всієї країни. Вивчення рідного краю через призму географії сприяє розвитку почуття гордості за свою землю та її народ.

Метою дослідження є аналіз ролі та значення географічного краєзнавства як інструменту національно-патріотичного виховання молоді. Зокрема, робота сфокусована на виявленні та обґрунтуванні ефективних методів і форм краєзнавчої діяльності, що сприяють формуванню в студентів почуття ідентичності та активної громадянської позиції.

Географічне краєзнавство – це комплексне вивчення природи, населення, господарства та культури певного регіону. Це не просто збір фактів, а дослідження взаємозв'язків між природними умовами, ресурсами, історією, культурою та життям людей на конкретній території. Такий підхід дозволяє побачити регіон як цілісну, унікальну систему, яка є частиною великої країни.

Географічне краєзнавство відіграє ключову роль у патріотичному вихованні завдяки кільком важливим аспектам.

По-перше, воно сприяє формуванню почуття приналежності, адже дослідження рідного краю, його ландшафтів, історії та традицій допомагає студентам відчувати себе частиною великого українського народу, усвідомити, що їхня «мала батьківщина» – це невід'ємна частина України.

По-друге, це виховання гордості та поваги, яке відбувається через вивчення природних багатств, визначних пам'яток природи, досягнень земляків, а також героїчних сторінок історії краю. Це, своєю чергою, мотивує студентів дбати про свій регіон і працювати на його благо.

По-третє, географічне краєзнавство стимулює дослідницьку діяльність. Краєзнавча робота часто передбачає проведення досліджень, експедицій, походів та екскурсій, що не лише поглиблює знання, а й розвиває навички командної роботи, відповідальність та активну громадянську позицію.

Аналіз науково-педагогічної літератури [1-4] дозволив нам виокремити форми роботи для ефективного використання географічного краєзнавства у виховному процесі студентської молоді (табл. 1).

Нарешті, краєзнавство встановлює міжпредметні зв'язки, оскільки інтегрує знання з історії, біології, економіки та культурології. Такий міждисциплінарний підхід дозволяє сформувати цілісне уявлення про рідний край та його місце в історії і сучасності України [1].

Таблиця 1

Форми роботи з географічного краєзнавства у виховному процесі студентів

Форми роботи	Методичні підходи
Екскурсії та походи	Відвідування природних та історичних пам'яток, підприємств, музеїв. Це дозволяє безпосередньо взаємодіяти з матеріалом, закріплювати теоретичні знання та отримувати емоційні враження.
Проектна діяльність	Студенти можуть створювати проекти, присвячені дослідженню конкретних аспектів рідного краю, наприклад, розробляти туристичні маршрути, досліджувати екологічні проблеми або вивчати історію свого населеного пункту.
Краєзнавчі гуртки та клуби	Позааудиторна робота в гуртках дозволяє поглибити інтерес до краєзнавства, проводити довготривалі дослідження та брати участь у різних змаганнях та конференціях.
Створення віртуальних турів і музеїв	Використання сучасних технологій, зокрема створення 3D-моделей місцевості, віртуальних екскурсій або цифрових колекцій, робить краєзнавство більш привабливим для сучасної молоді.

На основі проведеного дослідження можна зробити такі висновки: географічне краєзнавство є ефективним інструментом національно-патріотичного виховання молоді. Воно сприяє формуванню глибокого зв'язку з рідним краєм, усвідомленню його унікальності та значущості для всієї України. Краєзнавча діяльність багатогранна і має міждисциплінарний характер, інтегруючи знання з географії, історії, біології, економіки та культурології, що дозволяє сформувати цілісне уявлення про рідну землю.

Практичні форми роботи є ключовими для виховання патріотизму через краєзнавство. Екскурсії, проектна діяльність, робота в гуртках і використання сучасних технологій, таких як віртуальні тури, роблять процес навчання цікавим і сприяють розвитку активної громадянської позиції. Крім того, краєзнавство розвиває не лише патріотичні почуття, а й дослідницькі навички. Участь у краєзнавчих експедиціях та проектах формує у студентів відповідальність, навички командної роботи та критичне мислення.

Таким чином, цілеспрямоване використання географічного краєзнавства у навчально-виховному процесі є важливим для формування свідомої та патріотичної молоді, готової працювати на благо своєї країни.

Список використаних джерел та літератури:

1. Максютів А.О. Патріотичне виховання студентської молоді у процесі вивчення географічного краєзнавства : навч.-метод. посібник. Умань : «Візаві», 2012. 120 с.
2. Сегіда К. Краєзнавство у вищій школі: досвід підготовки географів в Україні. Харків : Центр краєзнавства ім. академіка П. Т. Тронька ХНУ ім. В. Н. Каразіна , 2021. 108 с.
3. Тімець О. В., Комар В.П. Організація краєзнавчо-туристської роботи з учнівською та студентською молоддю. Умань : Алмі, 2005. 194 с.
4. Тімець О. В. Краєзнавство і туризм : навчальний посібник-практикум. Умань : Візаві, 2005. 104 с.

УДК 911.3(477.63) : 502.2 : 373.5

ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРИРОДНИХ УМОВ ТА РЕСУРСІВ РІДНОГО КРАЮ НА ПРИКЛАДІ ТУРИСТИЧНОГО МАРШРУТУ «АЛАНО-БОЛГАРСЬКЕ ГОРОДИЩЕ» В НПП «ГОМІЛЬШАНСЬКІ ЛІСИ»

Решетняк В.В.,

*в.о. начальника відділу еколого-освітньої роботи та рекреації,
Національний природний парк «Гомільшанські ліси»
вул. Монастирська, 27, с. Коропове, Харківська обл.,*

Вивчення рідного краю є важливою складовою шкільної географії, адже безпосереднє дослідження природних умов та ресурсів, формування їх перцептивного образу сприяє розумінню учнями та ученицями рис довкілля та необхідності сталого розвитку спільнот і територій. Нова українська школа закріплює компетентнісний підхід із його вмінням роботи аналіз та висновки і застосовувати набуті «тверді» та «м'які» навички у практичній професійній діяльності й повсякденні [2]. У контексті нових суспільних реалій в Україні та деокупації Харківщини набуває актуальності новий погляд на свій регіон. Важливим стає і ціннісний аспект щодо підтримки, відновлення природних комплексів, поселень, надання якісних екосистемних послуг і формування екологічної свідомості учнівства. Туристичний маршрут «Алано-болгарське городище» в НПП «Гомільшанські ліси» дозволяє стати йому практичним кейсом дослідницького характеру для інтегрованого вивчення. Тема «Природокористування» в межах курсу «Географія» у 8 класі передбачає не просто розуміння природних умов місцевості та всієї країни, а й закріпити практику (само)організації досліджень. І, звичайно, навчитись стало використовувати природні ресурси.

Об'єктом дослідження є природні умови та ресурси Харківщини, що розглянуті учнями під час проходження туристичного маршруту. Дослідження базувалось на основі аналізу, синтезу, а також спостереження задля формування методичного підходу для створення майбутньої картосхеми маршруту з

визначенням місць з найбільшим поєднанням різних природних ресурсів з формуванням перцепційного образу ландшафтів.

Маршрут починається з підніжжя Козачої гори. Далі слідує по лісовій дорозі до обриву річки Сіверського Донця. Після цього по виділеному маршруту стежка звертає ліворуч по лісовій дорозі і далі слідує до заплави річки Гомільша, у заплаві побудовано спеціальні дерев'яні містки через річку. Далі стежка знов спускається до заплави правого берегу річки Гомільша і тримає шлях через край села Суха Гомільша на захід сонця. Пройшовши міст через річку Гомільша і тримає шлях по дорозі до заплави річки Сіверського Донця та до урочища Шарагаї (кінцева точка маршруту).

На початку учні характеризують географічне положення національного природного парку в межах природничо- та суспільно-географічних одиниць. Починаючи з ділянки Козача гора описують особливості лісових ресурсів, виявляючи деревні породи та структурні яруси, трав'яний покрив. На оглядовому майданчику учні та учениці нотують у польові щоденники записи щодо фауністичних цікавинок: слідів та переміщень тварин, птахів, а також фіксують сліди їхньої діяльності. Разом із учнями обговорюємо метеорологічні та кліматичні показники в межах НПП. Зокрема, як кількість сонячної радіації, температура повітря та вод впливають на біорізноманіття. Із точки зору мінеральних ресурсів, як піски, леси та глини визначають рослинний покрив. У разі потреби чи бачення виділяють ідеї щодо позитивного та негативного впливу людей навіть в умовах природозаповідання. Важливим є і опис заплавної ділянки річки Гомільша з розумінням аналізу водних ресурсів. Аналізуємо характеристики води: температуру, прозорість, кислотність. Оглядаємо типи рослинності прибережної смуги, можливі сліди підтоплень або ж межень. Далі пробуємо дослідити ґрунтові ресурси біля піщаної тераси (їхній колір, тип і структуру, а також утворену в межах рослинність). Далі потрапляємо в городище, де спільно рефлексуємо над зв'язком природних умов із формуванням давніх городищ. Особливо наголошуємо на тих рисах, які спонукали людей оселятись саме в цій місцевості. Діставшись урочища Шарагаї порівнюємо різниці між вільшаником і вербняками, зокрема умови вологості та інсоляцію на території. Наприкінці дослідження важливо сформулювати перцепційний образ завдяки малюнкам-асоціаціям на великому аркуші та пробуємо інтегрувати отримані наші результати дослідження у науково-популярну інформацію [1, с. 232-263; 3; 4, с. 83-84].

Міні-експедиції з географії сприяють інтегрованому підходу до вивчення довкілля рідного краю. А особливістю маршрутів, які прокладені територією об'єктів природно-заповідного фонду, є їх максимальна всеосяжність – можливість ознайомити учнів і учениць та дослідити усі компоненти ландшафтів. Об'єкти природно-заповідного фонду, особливо на деокупованих територіях, що потребують нового бачення екосистемних послуг у суспільних реаліях, дозволять більш змістовно залучати молодіжні спільноти у розвиток громад і територій. Важливо формувати ідеї сталого розвитку недекларативно, а як ціннісну орієнтацію. Завдяки розвитку географічних компетенцій,

продукуванню перпеційного образу, на прикладі НПП «Гомільшанські ліси», закладаються умови для утвердження локальної територіальної ідентичності та створення нового соціального капіталу Харківщини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Географія: підручник для 8 класу закладу загальної середньої освіти / В. М. Бойко, С. В. Міхелі. Київ : Літера ЛТД. 2025. 288 с.
2. Модельна навчальна програма з географії для 6-9 класів закладів загальної середньої освіти / за ред. С. П. Запотоцького. Київ : МОН України, 2021. URL : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Neohrafiya/Neohrafiya.6-9-kl.Zapototskyu.ta.in.06.05.2022.pdf>
3. Офіційний сайт національного природного парку «Гомільшанські ліси». URL : <https://gomilsha.org.ua/>
4. Харківщинознавство: навч. посіб. для учнів 8-9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Грінченко, С. Л. Губіна, Т. В. Дрожжина та ін. ; за ред. Л. Д. Покроєвої, Т. В. Дрожжиної. Харківська академія неперервної освіти. Вид. 3-тє, переробл й доповн. Харків : Гімназія, 2010. 448 с.

УДК 551.4(477.64)

БАЛКИ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА ЯК ОБ'ЄКТИ ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

М. О. Цапенко,

здобувач вищої освіти

О. В. Непіша,

старший викладач кафедри географії та туризму,

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького

вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, Запорізька область, Україна,

Географічне пізнання світу охоплює вивчення просторових закономірностей функціонування природних і суспільних систем. Важливе місце у цьому процесі посідає географічне краєзнавство, яке досліджує природні комплекси у взаємозв'язку рельєфу, клімату, гідрографії, ґрунтів, рослинного та тваринного світу. Метою нашого дослідження був комплексний аналіз балок Балчанська та Россохувата, розташованих на лівобережжі Дніпра в межах Запорізького району Запорізької області. Воно проводилося шляхом вивчення літературних джерел та польових досліджень.

Дослідження балки Балчанської засвідчило, що її площа становить 40 га, глибина – 18-20 м, крутизна схилів – 15-18°, довжина – 2 км. Рельєф ускладнений промоїнами та ярами, що розкривають докембрійські кристалічні породи – гранітогнейси, перекриті четвертинними відкладами, на яких сформувалися

карбонатні чорноземи. Вона може розглядатися як геоморфологічний розріз, що ілюструє будову території та процеси рельєфоутворення. В межах Балчанської балки розташований об'єкт природно-заповідного фонду (ПЗФ) України – ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення «Балчанська балка», розташована на лівому березі Дніпра, поблизу села Ясинувате. Територія пам'ятки природи займає 28 гектарів. Статус заповідного об'єкта місцевість отримала ще у 1975 році. Нині охорону пам'ятки здійснює Дніпровська сільська рада. Рослинний покрив балки вирізняється значним різноманіттям: тут поєднуються як сучасні степові угруповання, так і реліктові види, що збереглися з байрачних степів минулого. Серед них зустрічаються рідкісні рослини, занесені до Червоної книги України: волошка Конки, цимбохазма дніпровська (також занесена до Європейського червоного списку), рябчик руський, шафран сітчастий, ковила волосиста та пірчаста, брандушка різнокольорова (рис.1). Балчанська балка є не лише важливим природоохоронним об'єктом, а й цікавою туристичною локацією для відвідувачів [1,3].

Балка Россохувата з географічної точки зору характеризується як глибока форма флювіального рельєфу площею 27 га з пологими схилами та численними відгалуженнями. За її морфологічними особливостями можливо вивчати сучасні динамічні процеси водної ерозії [2,3]. Територію балки займає об'єкт ПЗФ України – ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення «Балка Россохувата», розташована на лівому березі Дніпра, поблизу села Ясинувате. Статус заповідної території має з 1975 року.

Рис. 1. Рослинність Балчанської балки [1]

Заповідання балки було здійснено з метою збереження унікального природного комплексу – глибокої балки з численними відгалуженням, вкритими дубовим лісом. Верхні схили порослі степовою рослинністю, серед якої зустрічаються як типові види (півники карликові, шавлія поникла), так і рідкісні представники флори – астрагал мохнатоквітковий та цимбохазма дніпровська. Останні занесені до Червоної книги України [2].

Рис. 2. Загальний вигляд балки Россоховата [2]

Проведене дослідження засвідчує, що балки як елементи флювіального рельєфу є вагомими об'єктами географічного краєзнавства. Їхнє комплексне вивчення сприяє поглибленню знань про локальні природні комплекси, має важливе освітньо-виховне значення та сприяє формуванню екологічної культури й патріотичного ставлення до природної спадщини. Географічне краєзнавство таким чином поєднує наукову та просвітницьку функції, виступаючи дієвим інструментом інтеграції науки й освіти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Балка Балчанська URL: <https://surl.lt/vjtgfu> (дата звернення: 12.08.2025)
2. Балка Россохувата URL: <https://surli.cc/gvynzi> (дата звернення: 12.08.2025)
3. Левада О.В. Балчанська балка. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. URL: <https://esu.com.ua/article-40197> (дата звернення: 14.08.2025)

УДК 911.375:631.4

МІСЬКІ ҐРУНТИ ЯК ОБ'ЄКТ ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Яковенко О.І.

кандидат біологічних наук

*доцент кафедри екології, географії та природокористування,
старший науковий співробітник Мезинського НПП*

Іванова В.О., Кисіль Д.В., Дубова Ю.С.

здобувачі вищої освіти,

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка

Ґрунт є одним із базових компонентів природного середовища, який безпосередньо впливає на умови життя, стан екосистем і якість навколишнього

середовища. В умовах урбанізації ґрунтовий покрив зазнає суттєвих трансформацій, що зумовлює появу особливого типу ґрунтів – урбаноземів або антропогенних міських ґрунтів.

Дослідження міських ґрунтів є важливою складовою сучасної географічної науки, зокрема ландшафтознавства, геоекології та краєзнавства. Вивчення цих ґрунтів у контексті географічного краєзнавства дає змогу розкрити особливості природно-антропогенних процесів у межах міського середовища, а також сприяє формуванню екологічної культури населення і збереженню локальної природної спадщини.

Географічне краєзнавство як науковий напрям вивчає територіальні особливості природи, населення, господарства та культури певних регіонів. У межах цього підходу міський простір розглядається як цілісна геосистема, що поєднує природні, соціальні й техногенні елементи.

Ґрунти міста – це один із ключових об'єктів краєзнавчих досліджень, оскільки вони не лише зберігають інформацію про природну основу території, але й відображають історію її господарського освоєння, ступінь антропогенного навантаження та екологічні зміни.

Таким чином, аналіз міських ґрунтів у краєзнавчому контексті сприяє інтеграції природничих і гуманітарних аспектів дослідження урбанізованих територій.

Міські ґрунти відрізняються від природних як за морфологічними, так і за хімічними характеристиками. Їхня структура формується під впливом таких чинників: ехногенне порушення ґрунтового профілю внаслідок будівництва, планування територій, прокладання комунікацій; засолення і забруднення важкими металами, нафтопродуктами, побутовими відходами; ущільнення ґрунтів у місцях інтенсивного пішохідного чи транспортного навантаження; зміна гідрологічного режиму внаслідок урбаністичного поверхневого стоку; вплив зелених насаджень і мікроекосистем міських парків, скверів, кладовищ тощо.

Міські ґрунти зберігають відомості про минулі етапи розвитку міста. Це дає підстави розглядати міські ґрунти не лише як природно-техногенний компонент, а й як історико-географічний архів території.

Вивчення міських ґрунтів у системі краєзнавства має кілька напрямів:

✓ Освітньо-пізнавальний – використання дослідження ґрунтів у шкільному та позашкільному навчанні, під час проведення екскурсій, польових практик. Це допомагає формувати у молоді уявлення про природні умови рідного краю, екологічні проблеми та шляхи їх подолання.

✓ Науково-дослідницький – аналіз трансформації ґрунтового покриву міста, визначення рівня забруднення, екологічного стану зелених зон, виявлення потенційно небезпечних ділянок.

✓ Культурно-історичний – розгляд міських ґрунтів як частини історичного ландшафту. Наприклад, у старих частинах Чернігова чи Києва ґрунти фіксують культурні шари різних епох, що мають археологічну цінність.

✓ Еколого-просвітницький – залучення громадськості до моніторингу

стану міських екосистем, популяризація знань про «екологію під ногами» як важливої складової комфортного міського життя.

Для дослідження міських ґрунтів у краєзнавчому аспекті використовуються комплексні методи: польові спостереження (відбір проб, опис профілю, фіксація місцевих умов); картографічні методи (створення тематичних карт і схем забруднення, зонування ґрунтів за типами використання); геохімічні аналізи (визначення вмісту металів, органічних речовин, рН, гумусу); порівняльно-історичний аналіз (зіставлення сучасних даних із архівними матеріалами, старими планами міста, описами природних умов); геоінформаційні технології (ГІС) для моделювання просторової структури міських ландшафтів.

Використання таких методів дозволяє створювати детальні «ґрунтові портрети» міських районів, які можна інтегрувати у краєзнавчі атласи або туристично-освітні маршрути.

У краєзнавчому контексті міські ґрунти виконують кілька важливих функцій: виступають індикатором екологічного стану міського середовища; відображають етапи історичного розвитку території; є об'єктом природоохоронних заходів, оскільки сприяють підтриманню біорізноманіття у межах міста; формують основу для екологічної освіти і виховання населення.

Таким чином, вивчення міських ґрунтів дозволяє об'єднати локальну природничу інформацію з історико-культурними знаннями, що є характерною рисою географічного краєзнавства.

Міські ґрунти – це не лише техногенно змінені компоненти урбанізованого середовища, а й цінний об'єкт географічного краєзнавства, який поєднує природничі, екологічні та історико-культурні аспекти. Їх дослідження сприяє комплексному розумінню розвитку міських ландшафтів, підвищенню екологічної свідомості населення та збереженню природної спадщини міст.

Включення теми міських ґрунтів до краєзнавчих програм і освітніх практик є перспективним напрямом розвитку сучасної географічної освіти та регіональних досліджень в Україні.

УДК 911.5:911.3(477.51)

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ СЕЛИТЕБНИХ ЛАНДШАФТІВ МЕЗИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ

*Яковенко О.І., кандидат біологічних наук
доцент кафедри екології, географії та природокористування,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка,
старший науковий співробітник Мезинського НПП*

Мезинський національний природний парк (Мезинський НПП) – один із найцінніших природних та культурно-історичних комплексів Лівобережного Полісся. Розташований у північно-східній частині Чернігівської області, у межах

колишнього Коропського (нині – Новгород-Сіверський) району, він охоплює унікальні природні ландшафти долини річки Десни, давні поселення, а також пам'ятки археології світового значення – зокрема Мезинську палеолітичну стоянку.

Формування сільських селитебних ландшафтів на території сучасного парку має тривалу історію, що відображає взаємодію природних умов, господарської діяльності та соціокультурних процесів. Вивчення історико-географічних аспектів розвитку поселень дозволяє глибше зрозуміти закономірності формування культурного ландшафту та визначити сучасні підходи до його збереження.

Територія сучасного Мезинського НПП була заселена ще в епоху пізнього палеоліту (понад 20 тис. років тому). Мезинська стоянка, відкрита 1908 року Ф. Вовком, стала символом давнього освоєння території людиною та входженням цього регіону у коло світових археологічних пам'яток. Вона засвідчує, що територія вже тоді мала сприятливі природні умови: наявність водних ресурсів, мисових форм рельєфу, лісів і мисливських угідь.

У подальші історичні епохи, особливо в часи Київської Русі, територія сучасного парку входила до складу Сіверщини – регіону з густою мережею сільських поселень, що формувалися переважно у заплавах і надзаплавних терасах Десни та її приток. Тут проходили важливі шляхи сполучення, що сприяло розвитку землеробства, бджільництва та ремесел.

У XVII–XVIII ст. села Мезин, Радичів, Городище та інші стали типовими прикладами ландшафтів традиційного українського села – з вулично-груповим типом забудови, садибними ділянками, городами, лісосмугами і польовими масивами навколо. На розвиток поселень впливали як природні фактори (рельєф, ґрунти, водна мережа), так і історико-політичні (входження до складу Гетьманщини, пізніше – Російської імперії).

Розташування населених пунктів Мезинського НПП зумовлене специфікою рельєфу: більшість сіл розташована на підвищеннях над заплавою Десни, що забезпечувало захист від повеней і водночас близькість до води. Переважають лесові та супіщані ґрунти, придатні для рільництва.

Важливу роль відігравала й лісистість території: навколишні ліси забезпечували матеріали для будівництва та паливо, а також формували стійкі екологічні ніші для традиційних форм господарства. Таким чином, сільські селитебні ландшафти Мезинського регіону формувалися як результат оптимального використання природного середовища з урахуванням локальних умов.

Етапи трансформації селитебних ландшафтів:

1. Давній період (палеоліт – раннє середньовіччя) – формування перших поселень у зонах природного комфорту; адаптація людини до умов долини Десни.

2. Козацько-гетьманська доба (XVII–XVIII ст.) – розквіт сільського розселення; становлення традиційного типу українського села; впорядкування землекористування.

3. Імперський період (XIX – початок XX ст.) – зміцнення сільськогосподарської спеціалізації; поява планувальних змін у селах під впливом аграрних реформ.

4. Радянський етап (1930–1980-ті рр.) – колективізація, укрупнення господарств, руйнування традиційного селянського ландшафту, індустріалізація сільської інфраструктури.

5. Сучасний період (з 1990-х рр.) – відродження локальних традицій, зростання туристично-рекреаційного значення території, формування нового типу культурного ландшафту на основі поєднання природоохоронних і господарських функцій.

На сьогодні сільські поселення в межах Мезинського НПП (Мезин, Деснянське, Радичів) характеризуються зменшенням населення, старінням демографічної структури та занепадом частини господарських об'єктів. Водночас природна мальовничість і культурна спадщина цих сіл створюють передумови для розвитку екотуризму та етнографічного туризму.

Однією з актуальних проблем є збереження традиційної забудови – дерев'яних хат, господарських споруд, планувальної структури вулиць. Під впливом сучасних матеріалів і будівельних технологій автентичний вигляд сіл поступово втрачається.

Для підтримання сталого розвитку необхідно поєднувати охорону історико-культурної спадщини з програмами місцевого економічного розвитку — створенням туристичних маршрутів, відновленням ремесел, популяризацією місцевих ландшафтів як об'єктів природної та культурної спадщини.

Історико-географічні аспекти формування сільських селитебних ландшафтів Мезинського НПП відображають багатовікову взаємодію людини і природи. Ця територія є прикладом гармонійного поєднання природних компонентів та культурної спадщини, де простежується еволюція поселень від первісних стоянок до сучасних сіл.

Збереження історико-ландшафтної структури Мезинського регіону має важливе значення не лише для наукових досліджень, а й для розвитку еколого-туристичного потенціалу, відновлення локальної ідентичності та забезпечення збалансованого використання природних ресурсів.

**НАПРЯМ 3.
БІОЛОГІЧНЕ І ЕКОЛОГІЧНЕ
КРАЄЗНАВСТВО**

POTENTIAL OF EXPLORATION OF LATE CRETACEOUS (CAMPANIAN) DEPOSITS OF MEZYN NATIONAL NATURE PARK FOR UKRAINIAN VERTEBRATE PALAEONTOLOGY

V. Baranov (Dr. rer.nat, Ramon y Cajal tenure Track Researcher)

S. Davydenko (Dr. Phil., Junior Researcher)

P. Gol'din (Dr. Biol. Sci., Leading Researcher)

Mezyn National Nature Park (Chernihiv Oblast, Ukraine) is famous worldwide for its exquisitely preserved Pleistocene hunter-gatherers' village and associated remains of the mammoth fauna [1].

Practices of shelter building from mammoth bones have in particular received a lot of attention in archaeological and zooarcheological research [1], but other fossiliferous deposits in the Mezyn National Nature Park have been less studied until now [2].

Nevertheless, it was known since at least middle of the 19th century [3] that deposits of the Late Cretaceous marine sediments were well exposed near Novhorod-Siverskyi. These sediments are known to be of the Campanian age (83.6 -72.1 Ma), belonging to the Late Cretaceous, based on their stratigraphic markers, such as belemnites, bivalves and corals [2, 4].

In its current state, record of the Campanian fauna from Mezyn National Park is scarce, but for the records of the unidentified vertebrate remains, housed in the Mezyn Archaeological Research Museum named after V. Ye. Kurylenko. Cretaceous tetrapoda have been extremely rarely recorded in Ukraine [5, 6, 7] and therefore any new records are of utmost interest. In general, it is to be expected that Campanian deposits of the Mezyn National Nature Park can preserve rich marine vertebrate fauna, as mere 150 km east, V. Kiprianov have found a rich fauna of the marine Cretaceous reptiles during the building of Kursk-Fatezh road in 1848 [8].

Possible presence of the marine reptiles in the Campanian of Mezyn, was corroborated, when in July of 2009 a summer school of Rischeliue Lyceum (Odesa) have photographed a fossil on the Desna river beach next to the Khoromkyi tract, between Mezyn and Desnyanske.

The fossil was not recognized as important and thus was not preserved, but authors of this communication have received a photo of the specimen (Fig.1).

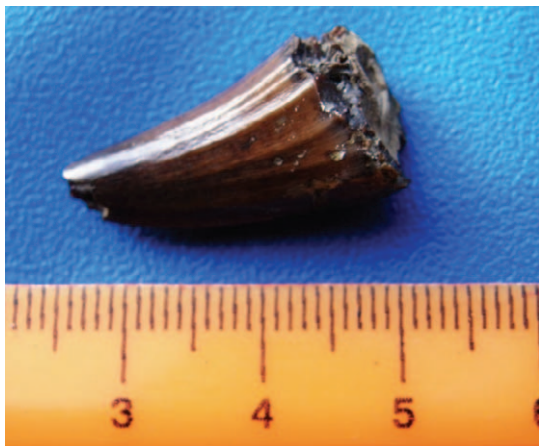

Figure 1. Suspected *Clidastes* sp. tooth, photographed in the Park in July 2009.

Fossil appears to represent a tooth of a squamate reptile, probably from clade *Toxicofera*. Combination of the slight recurvation, multiple prominent narrow and sharp ridges and the size of 2.2 cm, suggest affinity with Late Cretaceous Mosasauroidea genus *Clidastes* Cope, 1868, which is known from USA and also was recently found in Germany, Sweden, Jordan and Russia

[9]. Matveev et al. [6] has also reported a Plioplatecarpinae (Mosasauroidea) tooth photo from the area of the Park. These accidental records illustrate large potential of the area for future studies of Cretaceous marine biota in the Mezyn National Nature Park.

References

1. Iakovleva L. Mezinian landscape system (Late Upper Palaeolithic of Eastern Europe) / L. Iakovleva // Quaternary International. – 2016. – Vol. 412. – P. 4–15.
2. Bushinsky G. I. Lithology of Cretaceous deposits of the Dnieper-Donets depression / G. I. Bushinsky. – Trudy Institute of Geological Sciences, Academy of Sciences of the USSR, 1954. – (156). [in Russian]
3. Erofeev V. G. Notiz über die Kreide und den Sandstein der Umgegend von Nowgorod-Sewersk / V. G. Erofeev // Verhandlungen der Russischen Mineralogischen Gesellschaft. – 1847.
4. Gerasimov P. A., Migacheva E. E., Naidin D. P., Sterlin B. P. Jurassic and Cretaceous deposits of the Russian Platform / P. A. Gerasimov, E. E. Migacheva, D. P. Naidin, B. P. Sterlin. – 1962. [in Russian]
5. Kovalchuk O. M. Fossil vertebrates of Ukraine: bibliographic index (1829–2012) / O. M. Kovalchuk. – 2013. [in Ukrainian]
6. Matveev A. V., Kurepa Ya. S. Findings of Late Cretaceous aquatic reptiles in the territory of Ukraine / A. V. Matveev, Ya. S. Kurepa // Proceedings of the International Scientific Conference and the XXXIX Session of the Paleontological Society of NAS of Ukraine. – Gradizhsk, 2019. – P. 43–45. [in Ukrainian]
7. Sokolskyi T. First occurrence of pterosaurs in Ukraine from the Albian (Lower Cretaceous) Burim Formation, Kaniv Natural Reserve / T. Sokolskyi // Journal of Vertebrate Paleontology. – 2023. – Vol. 43, №1. – e2238000.
8. Kiprijanoff W. Studien über die fossilen Reptilien Russlands / W. Kiprijanoff. – St. Petersburg: Commissionnaires de l'Académie Impériale des sciences, 1881. – Vol. 28.
9. Lindgren J., Siverson M. The first record of the mosasaur *Clidastes* from Europe and its palaeogeographical implications / J. Lindgren, M. Siverson // Acta Palaeontologica Polonica. – 2004. – Vol. 49, №2.

ПІДХОДИ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ «ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ – 2030» ПРИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОЛОГО-КРАЄЗНАЧНОЇ ТА ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Потоцька С.О.,

кандидат біологічних наук,

доцент кафедри біології та здоров'я людини,

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка

Україна як одна з сучасних європейських країн окреслила свій стратегічний напрямок національного розвитку щодо дотримання 17 глобальних цілей сталого розвитку та 169 показників, які було прийнято на 70 сесії Генеральної Асамблеї ООН резолюцією «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р.». Орієнтиром виконання Цілей сталого розвитку до 2030 р. (далі ЦСР) на державному рівні є указ Президента «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» [4] та Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», відповідно розроблено 86 завдань, визначено 172 показники щодо їх моніторингу [1]. Регіони, міста, територіальні громади, а також науковці активно залучені до реалізації цілей сталого розвитку та розробляються Програми сталого розвитку для громад та ін. Серед ключових інструментів задля досягнення ЦСР розглядається сучасна освіта. Тому для обміну досвідом і кращими практиками в галузі освіти загалом та в освіті на користь сталого розвитку Європейською економічною комісією ООН сформовано Міжнародну децентралізовану мережу «Екологічні і шкільні ініціативи» [3]. Особливе значення освіти для забезпечення сталого розвитку визначає ЦСР-4, де підкреслено, що «до 2030р. потрібно забезпечити, щоб усі учасники навчального процесу набули знань й навичок, які необхідні для сприяння сталому розвитку, зокрема через навчання з питань сталого розвитку і сталого способу життя, прав людини, гендерної рівності, пропаганди культури світу і не насилля, громадянства світу й усвідомлення цінності культурного різноманіття і вкладу культури у сталий розвиток» [5]. Тому по всій території України створюються освітні та наукові простори-хаби, які включають науково-практичні, кліматичні лабораторії, офлайн- та онлайн-музеї, коворкінг-центри [2], а саме всі складники безперервної освіти, базованої на інноваційних підходах, організовуються літні, краєзнавчі школи для дітей, які постраждали під час активних бойових дій з різних регіонів України.

Більш детально розглянемо особливості організації еколого-краєзнавчої та проєктної діяльності задля досягнення ЦСР на території Чернігівщини на прикладі Молодіжного кліматичного центру (далі МКЦ), який виступає ефективним носієм виконання зобов'язань та консолідації зусиль з питань довкілля й сталого розвитку в Україні.

МКЦ створено в рамках реалізації проєкту ПМГ ПРООН-ГЕФ «Розвиток спроможності молодіжного кліматичного центру та нові можливості для

сільської молоді» ГО «Чернігівська обласна організація Українського товариства охорони природи».

Метою діяльності МКЦ є розширення можливостей та залучення молоді до кліматичних дій через навчання, поширення обізнаності та практичні проєкти [2]. Напрямки розробленої концепції МКЦ включають великий спектр діяльності та практик щодо захисту довкілля й сталого розвитку, тому є важливим внеском для забезпечення Цілей сталого розвитку, зокрема: Цілі 3. Забезпечення здорового способу життя та добробуту людей будь-якого віку; Цілі 4. Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх; Цілі 5. Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток; Цілі 6. Забезпечення наявності та сталого управління водними ресурсами та санітарією; Цілі 11. Забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів; Цілі 12. Забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва; Цілі 13. Вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками; Цілі 15. Захист і відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення та повернення назад процесу деградації земель і зупинення втрати біорізноманіття [5].

МКЦ є практичною платформою для розбудови спроможності молоді, що надає можливість молоді навчитись кращим практикам освіти для сталого розвитку, підвищує обізнаність молоді щодо взаємозв'язків між глобальними екологічними проблемами та локальними діями, сприяє розбудові спроможності молоді у розробці та впровадженні проєктних екологічно дружніх ініціатив в громадах. Діяльність МКЦ створює стійкі взаємозв'язки між активною молоддю з усієї України для втілення практичних, екологічних проєктів та надає змогу молодим науковцям досліджувати кліматичні зміни як в регіональному вимірі, так і планетарному, а також провадити просвітницьку діяльність. Під час діяльності МКЦ науковцями НУЧК імені Т.Г. Шевченка створено програми з кліматичної освіти для молоді та спеціалізовані навчальні матеріали для поширення знань про зміну клімату серед молоді та реалізувати її в рамках занять з залученою молоддю до діяльності закладу. На базі Центру можна буде поділитись досвідом, почути кращі практики реалізації кліматичних освітніх проєктів, пройти тренінги та воркшопи а також отримати нові навички та знання. Експерти та волонтери МКЦ надають методичну і практичну допомогу молоді Чернігівської області з впровадження їх громадських ініціатив. У МКЦ молодіжний «ЕКО клуб» з питань змін клімату, збереження довкілля

Отже, на базі МКЦ проводяться різноманітні заходи, які стосуються тематики пов'язаної зі змінами клімату, охороною довкілля, сталим розвитком, зокрема науково-практична діяльність, конференції, круглі столи, майстер-класи, тематичні екскурсії; навчальні та позашкільні заняття; навчальна біологічна практика; літні школи, екологічні свята, тренінги й зустрічі з всеукраїнськими та міжнародними представниками та інше, а учнями

закладаються дослідні науково-дослідницьких робіт конкурсу малої академії наук, буде проводиться природоохоронна діяльність з молоддю.

Діяльність МКЦ сприяє навчанню молоді, зокрема сільської, дітей з інвалідністю та вразливих груп з місцевих громад Чернігівщини та всієї України приймати обґрунтовані та відповідальні рішення на користь екологічної цілісності, враховуючи економічну та соціальну складові, розширенню можливостей молоді у розробці та впровадженні проєктних ініціатив в громадах та розумінню взаємозв'язків між глобальними екологічними проблемами і сталим розвитком громад та діями на місцевому рівні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Національна парадигма сталого розвитку України. За заг. ред. Б.Є.Патона. Вид. 2-ге, переробл. і доповн. К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2016. 72 с.
2. Потоцька С.О. Практичні аспекти реалізації проєкту ПМГ ПРООН-ГЕФ «Розвиток спроможності молодіжного кліматичного центру та нові можливості для сільської молоді» // Організація та забезпечення благоустрою сучасного міста як умова створення сприятливого для життєдіяльності людини довкілля: матеріали XIV Миколаївських міських екологічних читань «Збережемо для нащадків». Миколаїв: ФОП Румянцева Г.В. 2021. С. 50-52.
3. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» № 70/1 від 25.09.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://21.helsinki.org.ua/files/docs/1549390386.pdf>.
4. Указ Президента «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/722/2019>.
5. Цілі сталого розвитку 2016–2030 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/tsilirozvytku-tysiacholittia/tsili-stalohorozvytku>.

УДК 502/504:37.016:908

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «ГОЛОСІЇВСЬКИЙ» У РОЗВИТКУ БІОЛОГІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ СТУДЕНТІВ

²Пустова С.О., ¹Крижановська О.Т.,

¹Національний природний парк «Голосіївський»,

²аспірантка Національного університету
біоресурсів і природокористування, м. Київ

Сучасне екологічне середовище України характеризується підвищеним антропогенним навантаженням, урбанізацією та скороченням природних територій. У цьому контексті Національні природні парки (НПП) виступають

ключовими осередками охорони біорізноманіття [2] та формування екологічної свідомості [1].

НПП «Голосіївський» розташований у межах міста Києва та виконує важливі функції: охорону природних комплексів і освітню діяльність. Парк зберігає цінні природні комплекси, які є унікальними для урбанізованих територій, зокрема ліси, ставки, флору і фауну, що стає об'єктом вивчення студентів різних спеціальностей [4].

Основні напрями роботи з студентами та молоддю включають:

1. Польові практики та екскурсії. Студенти мають можливість спостерігати природні явища, проводити екологічні та біологічні дослідження, здійснювати облік видів флори і фауни. Це сприяє закріпленню теоретичних знань та розвитку навичок польових досліджень.
2. Еколого-освітні програми. Лекції, семінари та воркшопи висвітлюють питання охорони природи [3], сталого розвитку та біорізноманіття, сприяючи формуванню екологічної культури студентів.
3. Науково-дослідна діяльність. Залучення до моніторингу природних комплексів парку, лабораторних досліджень води, ґрунту та повітря, участь у розробці екологічних проєктів дозволяють поєднувати наукову підготовку з практичними завданнями.
4. Використання сучасних технологій. Освоєння ГІС (QGIS), дистанційного зондування Землі та ведення баз даних для оцінки екологічних ризиків підвищує ефективність моніторингу та готує студентів до професійної діяльності у сфері охорони навколишнього середовища.

Національний природний парк «Голосіївський» виступає навчально-науковою платформою, де поєднуються біологічне та екологічне краєзнавство, сприяючи формуванню у студентів практичних навичок, екологічної культури та компетентностей, необхідних для сталого розвитку територій.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ivanova, N. "The Role of National Parks in Environmental Education." *Journal of Environmental Studies*, vol. 23, no. 2, 2017, pp. 45-58.
2. Petrenko, M. "Engaging the Public in Conservation: National Parks as Catalysts for Ecological Awareness." *European Ecological Journal*, vol. 15, no. 4, 2019, pp. 210-225.
3. Shevchenko, O. "Ecological Consciousness and the Role of Natural Reserves in Ukraine." *Ukrainian Journal of Ecology*, vol. 30, no. 1, 2020, pp. 99-110.
4. Сайт Національного природного парку "Голосіївський" (<https://golospark.kiev.ua>) — офіційні матеріали, новини про діяльність та освітні програми парку.

**ЕКОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО СТУДЕНТІВ ПРИРОДНИЧИХ
СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ НА ОБ'ЄКТАХ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО
ФОНДУ МІСТА ЗАПОРІЖЖЯ**

Неніа О.В.,

ст. викл. кафедри географії та туризму

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького

69000, м. Запоріжжя, Запорізька область, вул. Наукового містечка, 59

Суядна Н.М.,

кандидат біологічних наук.,

завідувачка кафедри екології та інформаційних технологій,

відокремлений структурний підрозділ закладу вищої освіти

«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,

Мелітопольський інститут екології та соціальних технологій,

Екологічне краєзнавство є одним із найефективніших інструментів формування екологічної свідомості та професійної компетентності студентів природничих спеціальностей. Залучення студентів до дослідницької діяльності на об'єктах природно-заповідного фонду (ПЗФ) України дозволяє поєднати теоретичні знання з практичним досвідом, виховуючи відповідальне ставлення до природи. Цей напрямок роботи має особливу цінність, оскільки ПЗФ є унікальним полігоном для вивчення екосистем, біорізноманіття та природоохоронних проблем.

Метою дослідження є вивчення та аналіз системи екологічного краєзнавства студентів природничих спеціальностей на об'єктах ПЗФ України. Для досягнення поставленої мети використано такі методи наукового пізнання: аналіз і синтез наукової та навчально-методичної літератури з екології, краєзнавства, педагогіки та природоохоронної справи; узагальнення теоретичних положень і практичного досвіду для формулювання висновків.

Екологічне краєзнавство на заповідних територіях ставить перед собою кілька ключових завдань:

-студенти вчаться збирати, систематизувати та аналізувати дані про стан природних комплексів та об'єктів. Це може включати моніторинг популяцій рідкісних видів, оцінку якості води, вивчення впливу антропогенних факторів на екосистеми тощо;

-дослідження на об'єктах ПЗФ сприяють поглибленню знань з біології, екології, географії та інших дисциплін. Це формує в студентів цілісне уявлення про функціонування природних систем та їхню вразливість;

-студенти здобувають практичні навички роботи з сучасним обладнанням для польових досліджень (GPS-навігатори, фотопастки, засоби відбору проб), а також набувають практичних навичок працювати в команді та самостійно приймати рішення;

-участь у краєзнавчій роботі на заповідних територіях сприяє формуванню патріотизму, поваги до природи та усвідомлення її цінності.

Залучення студентів до екологічного краєзнавства на об'єктах ПЗФ може здійснюватися в таких формах: навчальні практики, науково-дослідна робота, волонтерські проекти, створення екологічних маршрутів, підготовка та написання наукових публікацій на основі власноруч зібраного матеріалу (табл. 1)

Таблиця 1.

Форми залучення студентів до екологічного краєзнавства на об'єктах ПЗФ

Форми	Мета залучення
Навчальні практики	Це найпоширеніша та найефективніша форма роботи. Практики можуть бути комплексними, де вивчаються різні компоненти природи, або вузькоспеціалізованими, наприклад, присвяченими герпетології, орнітології, гідрології чи ґрунтознавству.
Науково-дослідна робота	Написання курсових, дипломних робіт та наукових публікацій на основі матеріалів, зібраних у заповідниках, дозволяє студентам зробити свій внесок у наукове пізнання природи та отримати досвід академічної роботи.
Волонтерські проекти	Участь у волонтерських програмах ПЗФ, таких як облаштування туристичних стежок, екомаршрутів чи проведення екологічних акцій, допомагає студентам відчувати себе частиною природоохоронної спільноти.
Створення екологічних маршрутів та посібників	Розробка інформаційних матеріалів про флору і фауну заповідних територій може стати цікавим проектом, який сприятиме екологічній освіті населення та долучення громади до пізнання природи рідного краю.

Студенти природничих спеціальностей закладів вищої освіти м. Запоріжжя мають нагоду проходити навчальні практики, проводити дослідження, працювати над підготовкою курсових, дипломних робіт та публікацій, здійснювати волонтерську діяльність на об'єктах ПЗФ міста (табл. 2).

Крім того у м. Запоріжжя розташований Національний заповідник «Хортиця», який володіє значним потенціалом для розвитку екологічного краєзнавства студентської молоді.

Таблиця 2.

Території та об'єкти ПЗФ м. Запоріжжя.

Назва об'єкт	Тип об'єкту	Категорія об'єкту	Статус об'єкту	Площа, га
«Запорізький 700-річний дуб»	ботанічний	пам'ятка природи	місцевого значення	0,5
«Віковий дуб»	ботанічний	пам'ятка природи	місцевого значення	0,05
«Парк по вулиці Кремлівській»	ботанічний	парк- пам'ятка садово- паркового мистецтва	місцевого значення	6,5

«Парк енергетиків»	ботанічний	парк- пам'ятка садово- паркового мистецтва	місцевого значення	10,6
«Віковий дуб»	ботанічний	пам'ятка природи	місцевого значення	0,05
Парк «Алея слави»	ботанічний	парк- пам'ятка садово- паркового мистецтва	місцевого значення	5,1
«Запорізький дитячий ботанічний сад»	ботанічний	парк- пам'ятка садово- паркового мистецтва	місцевого значення	12
«Парк ім. Шевченка»	ботанічний	парк-пам'ятка садово- паркового мистецтва	місцевого значення	5,2
«Парк залізничної станції Запоріжжя-2»	ботанічний	парк- пам'ятка садово- паркового мистецтва	місцевого значення	3,5
«Дубовий гай. Старі дуби»	ботанічний	пам'ятка природи	місцевого значення	5
«Дніпровські пороги»	ботанічний	заказник	загальнодержавного значення	1383
«Стара груша дичка»	ботанічний	пам'ятка природи	місцевого значення	0,1

Отже, екологічне краєзнавство студентів природничих спеціальностей на об'єктах ПЗФ є невід'ємною частиною сучасної вищої освіти. Воно не лише поглиблює професійні знання та навички, а й формує свідому, відповідальну та патріотичну особистість, готову до розв'язання актуальних екологічних проблем. Завдяки такій підготовці, майбутні фахівці зможуть ефективно працювати над збереженням унікального природного багатства України.

УДК 608.32:502.17]:908(477.51)

БІОТЕХНІЧНІ ЗАХОДИ ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕКОСИСТЕМ ТА ЇХ КОМПОНЕНТІВ: КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ НА ТЕРИТОРІЇ МЕЗИНСЬКОГО НПП

***Сидоренко В.А.,**
в.о. директора Мезинського національного природного парку,
, с.Деснянське*

Історично склалося, що біотехнічні заходки на території Мезинського НПП передбачали підгодівлю тварин у зимовий період, протидію задусі риби на Десні та заплавних озерах, створення кормушок та солонців для копитних тварин та протидія браконьєрським впливам на територіях, у скалді парку.

Біотехнія виступає як комплекс спрямованих заходів для покращення стану популяцій або території угідь та є однією з важливих форм діяльності природоресурсних організацій та природоохоронних установ в напрямку збереження цінних і рідкісних видів біоти. Система біотехнічних заходів в національних природних парках включає два основних напрямки: заходи по збереженню та збільшенню біорізноманіття шляхом поліпшення умов в місцях проживання або гніздування тварин; заходи з регулювання видового складу і чисельності окремих видів, реінтродукції, надання допомоги тваринам, захисту людей та їх майна від небезпечних і небажаних видів.

Основні етапи організації та проведення біотехнічних заходів на території парку, фауна якого налічує близько 2849 видів тварин, з них 354 види охоплені різнорівневою охороною, включають такі: постановку проблеми, вибір методу біотехнічних робіт, вибір території для проведення біотехнічних заходів, планування і реконструювання, практичне здійснення, контроль та оцінка ефективності та громадську підтримку.

Виходячи з нормативно-правових засад сучасні біотехнічні заходи проводять відповідно до плану, який включається в якості розділу в Проєкті організації та розвитку території природоохоронної установи та можуть бути загальними (охоплювати всі види або більшість) так і видовими. Також при її організації враховуються біологічна доцільність, економічна ефективність, конкретна екологічна ситуація, особливості проживання птахів і ссавців, частково діяльність місцевих лісових і сільськогосподарських підприємств.

Успіх і ефективність біотехнічних заходів, спрямованих на охорону рідкісних видів тварин, полягає в комплексному підході до їх проведення. Для Мезинського НПП були розроблено ряд заходів, спрямованих на збереження та покращення умов існування рідкісних і зникаючих хребетних тварин на території парку, яка передбачає, зокрема: заборону випалювання схилів річкових долин; проведення санітарно-оздоровчих заходів у період розмноження птахів (березень - серпень); виявлення та притягнення до адміністративної відповідальності порушників, що забруднюють побутовими відходами та сміттям малі річки, ставки та інші території парку.

Екоінспекторська робота та здійснення біотехнічних заходів в рамках природоохоронної діяльності парку, планується відповідно з його функціональним зонуванням і визначається режимом і завданнями кожної функціональної зони. Рішення про проведення природоохоронних в цілому і біотехнічних заходів зокрема, мають наукове, технічне та економічне обґрунтування, а також затверджуються рішеннями науково-технічної ради парку.

Для кожної функціональної зони Мезинського НПП розробляється перелік допустимих біотехнічних заходів, відповідний її завданням і режиму охорони, з урахуванням таких положень: біотехнічні заходи на території заповідної зони проводяться у виняткових випадках і лише для збереження особливо охоронюваних видів тварин, на території рекреаційних зон - локальне регулювання чисельності тварин (особливо копитних і птахів) для підвищення

естетичної та пізнавальної цінності території і запобігання шкоди природним комплексам, на території господарської зони - захист тварин від несприятливого впливу господарської діяльності, а також у захисті людей та їх майна від негативної діяльності тварин.

УДК 502/504:338.48-6](477.51)

«ЗЕЛЕНІ МАРШРУТИ» ЯК ПЕРСПЕКТИВНА ФОРМА ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Свердлов В.О.,

доктор філософії (біологія),

*старший викладач кафедри екології, географії та природокористування,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка*

У ХХІ столітті людство дедалі гостріше усвідомлює необхідність переосмислення взаємодії з природним середовищем. У цьому контексті екологічний туризм постає як одна з форм сталого розвитку, що поєднує пізнання природи, збереження довкілля та підтримку місцевих громад.

Особливої актуальності набуває концепція «зелених маршрутів» - інтегрованих туристичних шляхів, які проходять через екологічно цінні території, культурні ландшафти та історичні пам'ятки. У країнах ЄС зелені маршрути вже стали важливим елементом туристичної інфраструктури, що поєднує рекреацію, освіту та сталий розвиток.

У зв'язку з цим постає потреба у науковому осмисленні можливостей впровадження «зелених маршрутів» на Чернігівщині як перспективної форми екологічного туризму. Такий підхід дозволить не лише зберегти природну та культурну спадщину, а й створити нові можливості для соціально-економічного розвитку регіону.

Екологічний туризм, або екотуризм, є однією з форм сталого туризму, що передбачає відповідальне подорожування природними територіями з метою їх збереження, пізнання та підтримки добробуту місцевих громад. Цей вид туризму виник як реакція на негативні наслідки масового туризму, який часто призводить до деградації природного середовища, втрати культурної ідентичності та соціальних дисбалансів. Екотуризм базується на принципах мінімального впливу на довкілля, активного сприяння охороні природи, освітнього компоненту для туристів, залучення місцевого населення до туристичної діяльності та економічної вигоди для регіону без шкоди екосистемам. Він є важливим інструментом реалізації концепції сталого розвитку, визначеної в міжнародних документах, зокрема в «Agenda ХХІ» та Цілях сталого розвитку ООН.

У межах екологічного туризму особливе місце займає концепція зелених маршрутів, яка передбачає створення інтегрованих туристичних шляхів, що проходять через екологічно цінні території. Зелені маршрути виникли як відповідь на потребу у безпечному, екологічно чистому та доступному туризмі, який поєднує рекреацію, освіту та збереження спадщини. Зелені маршрути

орієнтовані на немоторизовані види пересування (пішохідні, велосипедні, кінні, водні), що передбачають використання існуючих природних та культурних ресурсів без значного втручання в ландшафт.

Теоретичні засади зелених маршрутів ґрунтуються на міждисциплінарному підході, що поєднує знання з екології, географії, соціології, економіки та культурології. Вони передбачають інтеграцію екологічної освіти, розвиток інфраструктури з низьким рівнем втручання, підтримку місцевих ініціатив, збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, а також формування екологічної свідомості серед туристів.

Чернігівська область володіє значним потенціалом для розвитку зелених маршрутів, що базується на унікальному поєднанні природних ресурсів, історико-культурної спадщини, соціально-економічних чинників та географічної доступності. Регіон розташований у межах Українського Полісся, що визначає його ландшафтне багатство: тут переважають соснові та мішані ліси, болотні екосистеми, річкові долини, озера та луки. Таке природне різноманіття створює сприятливі умови для формування пішохідних, велосипедних і водних маршрутів, які можуть поєднувати рекреацію з екологічною освітою та спостереженням за дикою природою.

На території Чернігівщини функціонують 682 заповідні об'єкти, серед яких два національні природні парки, три регіональні ландшафтні парки, дендрологічний парк, заказники та пам'ятки природи. Ці території є осередками біорізноманіття та мають високу екологічну цінність, що дозволяє інтегрувати їх у зелені маршрути як ключові точки екологічної інтерпретації.

Інфраструктурна складова також має важливе значення. В області вже існують окремі екологічні стежки, велосипедні маршрути, проте вони потребують модернізації, маркування, інформаційного супроводу та об'єднання в єдину мережу зелених шляхів. Рівнинний рельєф, наявність сільських доріг, лісових просік і берегових ліній сприяють розвитку велосипедного туризму з мінімальними витратами. Чернігівщина має зручне транспортне сполучення з Києвом та іншими регіонами України, що дозволяє залучати туристів з різних куточків країни. Наявність залізничного та автобусного транспорту забезпечує мобільність і доступність маршрутів, а також сприяє формуванню міжрегіональних туристичних зв'язків.

Загалом, соціально-економічні чинники також сприяють розвитку зелених маршрутів. У багатьох територіальних громадах зростає інтерес до туризму як джерела додаткового доходу, засобу збереження культурної спадщини та інструменту активізації місцевого життя. Місцеві ініціативи, громадські організації та підприємці готові долучатися до створення маршрутів, що сприяє формуванню партнерських моделей управління. В області діють навчальні заклади, які готують фахівців у сфері туризму, екології та географії, що забезпечує кадрову підтримку проєктів. Крім того, існують можливості залучення фінансування через державні та міжнародні програми, зокрема Європейського Союзу, ПРООН, які підтримують сталий розвиток, екологічні

ініціативи та розвиток сільських територій, сприяє збереженню регіональної ідентичності та забезпечує гармонійне співіснування людини з природою.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гапоненко Г.І., Василенко А.В., Шамара І.М. Перспективи організації Зелених шляхів в Україні як пріоритетний напрямок розвитку ринку внутрішнього туризму. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. Харків. 2021. №13. С.174-185.
2. Ярема Л.М. Перспективи розвитку сільського зеленого туризму. *Ефективна економіка*. 2020. №5. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/yarema.htm (дата звернення: 07.11.2025).
3. Бойко В.О., Ключник А.В., Півньова Л.В. Зміцнення конкурентоспроможності підприємств екологічного (зеленого) туризму. *Вісник Херсонського національного технічного університету*. 2020. № 3. С. 213–222. URL: <https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2020.3.28> (дата звернення: 07.11)

УДК 502.5

ЕКОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК ГУМАНІЗУЮЧИЙ ЧИННИК ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ

¹*Пахарь У.В., ²Гребенищikov В.О.,*

¹*викладач, Путильський ліцей,*

²*науковий співробітник, в.о.заст.директора з наукової роботи,*

НПП «Черемоський»

селище Путила, Чернівецька область

Екологічне краєзнавство - сходи́нка до пізнання екології рідного краю, реалізації інтересів у вивченні навколишнього природного середовища рідного краю, України та світу, формування краєзнавчих знань, умінь і навичок засобами позашкільної освіти [1,2].

Цей напрямок освітньої діяльності є основою формування базових компетентностей вихованців. На нашу думку, оптимальним шляхом його реалізації є інтегративно-діяльнісна технологія навчання [3]. Зокрема, залучення школярів до вивчення біорізноманіття, пошуку та інвентаризації видів, занесених до Червоної книги України, та організація поси́льної їх охорони.

Наша увага зосереджена на макроміцетах. Адже охорона грибів у сучасній Європі є одним із пріоритетних завдань природоохоронної політики[4]. Про це свідчить значна кількість видів грибів, які занесено до Червоних списків різних країн Європи. В Україні внесено 68 видів грибів до Червоної книги України (відповідно до наказу Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 15 лютого 2021 року № 111).

Дієва охорона цих видів досить успішно здійснюється лише в об'єктах природно-заповідного фонду. Проте, окремі популяції макроміцетів, занесених

до Червоної книги України, регулярно знаходять фахівці-мікологи та мікологи-аматори не лише на територіях установ ПЗФ, а й у віддалених лісових масивах, які практично не охороняються[5]. Лише зініційований нами і – за сприяння Народного депутата М.Заремського – прийнятий Закон про внесення змін до Закону України “Про природно-заповідний фонд України” щодо забезпечення збереження територій та об’єктів природно-заповідного фонду (№11024 від 19.02.2024) увів до переліку об’єктів ПЗФ мікологічні заказники та пам’ятки природи, створивши цим юридичну підставу для створення мікологічних заказників.

У 2022 році В.Гребенщиков під час екскурсії з аматорами Ю.Пахарь та Д.Пахарь виявили на землях філії "Путильське лісове господарство" ДП "Ліси України", на узліссі пасовища Прочерть селища Путила, Вижницького району Чернівецької області, популяцію *Hygrocybe calyptriformis* (Berk. & Broome) Fayod, 1889 (Hygrophoraceae, Agaricales, Agaricomycetidae, Agaricomycetes, Basidiomycota, Fungi). Сучасна назва: *Porpolomopsis calyptriformis* (Berk.) Bresinsky, 2008, занесений як до ЧКУ із статусом «рідкісний», так і до Червоного списку видів МСОП, що перебувають під загрозою зникнення, і в Україні відомий лише з поодиноких знахідок[8].

Для збереження цього унікального локалітета *P. Calyptriformis* нами розроблений і зараз виконується «План дій НПП «Черемоський» на 2024-2025 роки щодо збереження та відновлення популяції *Porpolomopsis calyptriformis* (Berk.) Bresinsky». Також розроблене нами і зараз проходить узгодження «Обґрунтування необхідності створення мікологічного заказника Путильська Прочерть». Залучення учнівської молоді до виконання цього «Плану дій» та створення мікологічного заказника дозволить реально зберегти існуючу популяцію і цілеспрямовано шукати та – цілком можливо – знайти нові в аналогічних біотопах.

Основними формами екологічної освіти та виховання, які доцільно застосовувати в мікологічному заказнику, є організація тематичних екскурсій, облаштування низки еколого-освітніх зупинок, пунктів спостереження за природою. Зокрема, створення екостежок. А мікологічні екскурсії, під час яких учні беруть участь, чи, принаймні, присутні при цікавих наукових подіях – знахідках рідкісних видів - це дієва складова екологічного виховання.

Таким чином, залучення школярів до активного пошуку рідкісних природних об’єктів, а саме – макроміцетів, та участь в організації їх охорони – як прилучення до важливої державної справи – стане діяльнісним гуманізуючим чинником природничої освіти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Навчальна програма «екологічне краєзнавство» (Основний рівень, три роки навчання). (Протокол засідання Науково-методичної комісії з позашкільної освіти від 25.05.2018 року, лист ІМЗО від 06.06.2018 № 22.1/12-Г-306)
2. Засєкіна Т.М. Інтеграція в шкільній природничій освіті: теорія і практика : монографія. Київ: Педагогічна думка, 2020. 400 с.

3. Пушкарьова Т. О., Топузов О. М. Інтегративно-діяльнісна педагогіка: монографія. Київ : Педагогічна думка, 2019. 304 с.
4. Акулов О.Ю., Прилуцький О.В. Європейський досвід у царині охорони грибів та перспективи його застосування в Україні / Рослинний світ у Червоній книзі України: впровадження Глобальної стратегії збереження рослин. Мат-ли Міжнар. наук. конф. (Київ, 11-15 жовтня 2010 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Ботанічний сад імені акад. О.В. Фоміна, Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України [та ін.]. – 2010. – С.7-9.
5. Гребенщиков В. О., Слижук В.В., Пахарь У.В. Збереження біорізноманіття мікобіоти як одна з фундаментальних екологічних засад сталого розвитку.- В кн.: Природно – ресурсний комплекс Західного Полісся в контексті сталого розвитку : збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції науковців, аспірантів і здобувачів вищої освіти, м. Березне, 16-17 травня 2023 року. [Електронне видання]. Березне : НСІ НУВГП, 2023. 212с.
6. Гребенщиков В.О., Пахарь У.В. Нова знахідка *Porpolomopsis calyptriformis* (berk.) Bresinsky, занесеного до Червоної книги України. В кн.: Природничі науки: проекти, дослідження, перспективи: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції / ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». – К.: «Талком», 2022. – с.34-36.
7. Червоний список Міжнародного союзу охорони природи (Red List of Threatened Species IUCN). URL: <http://www.iucnredlist.org> (дата звернення 09.04.2025).

УДК 581.5:591.5]:57:908

ФЕНОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЯК МОДЕЛЬ ВИВЧЕННЯ І МОНІТОРИНГУ В СИСТЕМІ БІОЛОГІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Подолько Л.П.,

*провідний фахівець з екологічної освіти,
Мезинський національний природний парк,
с. Деснянське, Чернігівська обл.*

Фенологічні спостереження — важливий інструмент біологічного краєзнавства, який поєднує наукове дослідження сезонних змін у природі з практичним пізнанням рідного краю. Ведення фенологічного моніторингу є складовою частиною «Літопису природи» природно-заповідних установ України, що передбачено Законом України «Про природно-заповідний фонд України» [1] та Наказом Мінприроди № 414 (від 29.10.2015 р.) [2]. У межах цієї діяльності формується «Календар природи» — інтеграційний розділ Літопису, який відображає сезонну динаміку природних процесів і дає змогу відстежувати зміни у біогеокліматичних умовах конкретного року.

Мета дослідження – показати роль фенологічних спостережень як моделі вивчення та моніторингу сезонних явищ у межах біологічного краєзнавства та їх значення для природоохоронної освіти.

Фенологія як наука вивчає закономірності сезонних явищ природи, терміни їх настання та фактори, що їх зумовлюють. Вона має давню історію і тісно пов'язана з господарською діяльністю людини [3].

У Мезинському національному природному парку фенологічні спостереження ведуться з 2007 року. На основі цих даних щорічно укладається розділ «Календар природи». Спостереження здійснюють співробітники еколого-освітнього, наукового та природоохоронних відділів парку за спеціальними фенологічними бланками, які охоплюють найхарактерніші сезонні явища. Дані перевіряються, систематизуються та аналізуються для виявлення тенденцій у зміні сезонних циклів [4].

Фенологічний моніторинг у межах біологічного краєзнавства дає змогу:

- фіксувати зміни у ритмах розвитку рослин і тварин;
- порівнювати сезонну динаміку різних років;
- визначати фенокліматичні межі сезонів;
- залучати учнів до спостережень у межах еколого-освітніх програм.

У Мезинському НПП визначено кілька стаціонарних ділянок для фенологічних спостережень, де основними видами є мати-й-мачуха (*Tussilago farfara* L.) та липа серцелиста (*Tilia cordata* Mill.). Аналіз термінів появи фенологічних фаз цих рослин дозволяє відслідковувати кліматичні коливання та сезонні зрушення [4].

Фенологічні спостереження є ефективною моделлю моніторингу в системі біологічного краєзнавства. Вони не лише забезпечують наукову основу для аналізу змін у біосфері, а й сприяють екологічній освіті, формуванню спостережливості, екологічного мислення та любові до природи рідного краю. Подальший розвиток мережі стаціонарних майданчиків і залучення молоді до спостережень сприятиме поглибленню знань про місцеві природні особливості та підвищенню якості моніторингу біоритмів природи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 34. С. 502.
2. Про затвердження Положення про наукову та науково-технічну діяльність природних і біосферних заповідників та національних природних парків: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 29.10.2015 р. № 414. Київ: Мінприроди України, 2015.
3. Білоус О. М., Стадниченко А. П. Фенологія: навчальний посібник. Київ: Вища школа, 2012. 216 с.
4. Мазуренко Г. Ф., Клименко М. О. Методичні рекомендації з ведення розділу «Календар природи» Літопису природи природно-заповідних установ України. Київ: Фітосоціоцентр, 2004. 48 с.

**НАПРЯМ 4.
ЛІТЕРАТУРНЕ І ПЕДАГОГІЧНЕ
КРАЄЗНАВСТВО**

КУРИЛЕНКИ ТА КУРИЛІВКА: ЛІНГВІСТИЧНО-АРХІВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Куриленко І.В.,
син В.Є. Куриленка*

За ствердженням В. Є. Куриленка, людина мешкала поблизу с. Курилівка безперервно майже 7 тисячоліть починаючи з мезоліту. Близько другого століття на боровій терасі Попова виникло поселення черняхівської культури. Воно існувало до шостого століття. Потім перейшло за півкілометра південніше на мис Хуторище, де «жило» за стінами укріпленого городища до XVI, поки не змушене було відкочувати східніше.

У Гумілевського за 1633 р. згадується хутір Рожницького. Він стоїть на дюні Дубина, що під час повені стає островом в 1 км завдовжки. В. Куриленко вважав, що селище Рожницького або ж «Скрипкине дворище» існувало до драматичних подій Північної війни і було знищено в 1708 р. А вже потім відродилось на Хуторищі біля млина та кузні козака Курила.

На докладній шведській мапі 1708 р. нами помічено хутір Курилівка на 8 хат. Там зараз центр села. Річка Лоска утворювала ставок і рухала млин приблизно там, де вона тече і в XXI столітті. Під Поповою горою та Хуторищем протікав струмок з незнайомим нам гідронімом – Руч. Скрипкиного дворища на карті нема.

Виходить, хутір пана Рожницького щось стерло з лиця землі після 1633 року настільки ефективно, що на початок XVIII ст. від нього не залишилось і натяку. Припускаємо, що це сталося внаслідок рейду кримських татар у 1659 р, коли, хан Мехмед IV Гирей спалив близько 5 тис. селищ та взяв понад 25 тис. полонених. Розкопками В. Куриленка на місці оселі Ружницького було виявлено шар вугілля, залізо, розплавлене вогнем скло, уламки погнутих вогнем круглих віконних дисків, посуд тощо. На початку XX ст. там були непролазні хащі й велетенські дуби, тому урочище одержало назву Стовпище, а згодом – Дубина.

Фольклор зафіксував давні події в краї колисковою піснею: «У полон забирали – на чужину гнали». Її співала наша бабуса Ольга Тарасючка з карасівського роду Рябців. Припускаємо, що саме у XVII ст. виникли в окрузі топоніми Татарський шлях (у Карасівці) і Татарське клатбище (в Курилівці), та легенди про битву з татарами. Можливо, ті, кому пощастило пережити навалу хана Мехмеда, переселилися із острівної зони на правий берег Лоски біля монастирського млину, на простори Курилівсько-Студінської тераси.

На мапі шведів існує дорога від роздоріжжя Карасівка-Ігнатівка до центру Курилівки. Це Накіт (*Накуит* по-курилівськи) – насип зі шляхом, що веде з Новгорода-Сіверського через болото і місток до млину, одного з 4 млинів по р. Лоска, якими володів Спаський монастир. Шлях мостили та ремонтували посполиті монастирські піддані під наглядом ченців монастиря.

У 1708 році дорогу підправили каролінери Карла XII, коли рухалися до переправи через Десну біля Мезина і Псарівки. Для цього, схоже, розібрали дві

споруди хутірка, що стояв за кілометр північніше – його позначено на карті біля самої дороги. Отже, шведи не насипали Накіт «шапками», як говорить місцева легенда. Вони клали колоди в болото на найнебезпечніших ділянках, а щоб ті не розповзалися, по сторонах шляху вбивали вербні кілки. Накотом пройшли шведські батальйони, артилерія і обоз. Багнюка згодом поглинула і будівельний матеріал, і сліди того походу, а верби виросли. Деякі велетні в три-чотири обхвати живі й понині. Хуторка на пізніших картах вже немає, але ще довго плодоносили яблуні та груші покинутого саду.

За усними переказами, на борівій терасі колись поселився невідомий козак. Він міг дістатись сюди човном з Коропа – козацької пушкарської фортеці. На річці Руч поставив млин і кузню. Над кузнею курився дим, тому хуторянина прозвали Курилом. Вірогідно, його оселю була чималою для того часу – звідси назва Хуторище, а не хутір. Нащадки його стали Куриленками, а поселення назвали Курилівкою.

Знайти слідів Курила в архівах нам не вдалося. Перші офіційно зареєстровані Куриленки згідно із записами церкви Св. пророка Іллі с. Мезина за 1739 р. - Григорій Ісаєв син 1706 р. н. та його жінка Євдокія Антонієва дочка, 1708 р. н., їхні діти, родичі, дворові. За Рум'янцевським переписом у 1768 р. в Курилівці було 4 двори (6 хат) та 4 бездворові хати, Всього разом з дітьми в селі проживало 49 монастирських посполитих, що спростовує народну версію про козацьке походження Курила.

Ревізька казка 1811 р. налічує в Курилівці вже 10 дворів та 57 «казьонних» селян на прізвища «Куриленок, Ларченко, Колешня, Губский, Мойсеенок, Литвинов, Фоменко, Лаврененок, Лобан, Морозов, Гуслистый».

Географічне ділення невеличкої Курилівки ще у ХХ ст. зберігало сліди минулого. Село ділилось на центр, про який казали: сходити «на село, у магазин, у клуб, до млина». Біля загати, яку надвоє розсікала гребля, той самий *Накіт*, знаходилась гордість і головна пам'ятка села – водяний млин на палях. Вже на нашій пам'яті, у кінці 1960-х рр. ставок обмілів і замулився, потім колесо зникло, а за ним і сам млин. На захід від млина вздовж єдиної дороги був «наш куток», де мешкали переважно Куриленки. На схід, «на тому кутку», проживали Колешні, Писаренки, Трохименки тощо.

Найбільшою була Курилівка перед II Світовою війною – приблизно 100 дворів. А потім стала втрачати людей, і сьогодні про її минуле свідчать лиш збережені в пам'яті топоніми та гідроніми.

Дітлахами ми бігали купатись на річку Лоску, яку звали Карасівською, бо Курилівська річечка, колишній Гусинець, пересохла. Там було місце з водою по пояс і дивною назвою Маркин вир. Бувало, з дідом Єлисеєм ходили до самої Десни: повз сільські «могілки» впродовж Козьмакової гори через колишнє лісництво. Від Попової гори через гору Лісничу звертали до Хуторища, де стояла колгоспна ферма і де у діда був човен. Саме тут колись козак Курило побудував свою кузню.

Від дідуся чули вже забуті назви: річечки Гусинець, Студіночка, озера Фаєве, Хусне, Близни, урочища Гірочки, Колодкувата, Беламути, Пустенський

ровець... Але дід вже не згадував про струмок Руч – той самий, що є на мапі шведів.

Тепер в Курилівці майже ніхто не живе. Закінчується семитисячолітня історія поселення, чи відбудеться новий виток її життя, покаже майбутнє.

УДК 373.5.091.33-027.22:908]:94"192"

КРАЄЗНАВСТВО В СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ УСРР (1920-ті рр.)

Гринь О.В. ,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства,

Національний університет

«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка,

У часи російсько-української війни та процесів глобалізації особливої ваги набуває виховання почуття національної гідності, відповідальності за збереження культурних традицій та історичної пам'яті. Значний потенціал для формування у здобувачів освіти стійкого інтересу до історичного минулого та мотивації до його вивчення має краєзнавчий матеріал. У цьому контексті цінним є досвід 1920-х рр., коли краєзнавство стало одним з пріоритетів шкільної освіти, що дозволяло поєднувати навчання, виховну діяльність та формування дослідницьких навичок у школярів. Звернення до цього досвіду нині дозволяє відтворити важливі сторінки історії української освіти, переосмислити методику навчання історії шляхом поглиблення її взаємодії з краєзнавчим рухом.

У 1920-х рр. тривали спроби реформування шкільної освіти, у тому числі пошуки нових форм та методів навчання історії. Було запроваджено «трудоу» семирічну загальноосвітню школу, яка мала на меті підготувати дітей до майбутньої трудової діяльності, насамперед у місцевих умовах. Відтак основою освітнього процесу стала праця і зв'язок з навколишнім середовищем. Школа розглядалася як «лабораторія», де учні здобували знання через дослідницькі завдання.

На тлі піднесення краєзнавчого руху не випадково одним з ключових принципів освітнього процесу було проголошено краєзнавчий. Він забезпечував інтеграцію навчальних предметів і ґрунтувався на вивченні місцевого матеріалу. Навчальний матеріал мав вибудовуватися на зрозумілих дітям прикладах з життя людини, суспільства та навколишнього середовища, передбачалося поступове розширення знань та вмінь від близького до далекого, від знайомого до загального [8, с. 253].

В переддень 1920–1921 навчального року Народний комісаріат освіти України затвердив навчальний план єдиної семирічної трудової школи, за яким краєзнавство запроваджувалося як окремий предмет, на який відводилося 37 годин на тиждень – найбільше з-поміж усіх начальних дисциплін. Так, на ручну працю було відведено 20 годин на тиждень, на математику та рідну мову – по 16

годин на тиждень, на історію та громадянознавство – 8 годин на тиждень [6, с. 574]. З метою підготовки педагогічних кадрів краєзнавчі курси запроваджувалися в педагогічних інститутах.

З середини 1920-х рр. було впроваджено комплексні програми, відтак історію як окремий предмет в школі було ліквідовано. Матеріали історичного змісту включалися в тематичні комплекси, які містили краєзнавчу складову [3, с. 28].

На шпальтах журналу «Краєзнавство», який виходив друком у 1927–1930 рр., систематично оприлюднювалися матеріали з методики запровадження краєзнавчого матеріалу в освітній процес, наголошувалося на проблемах, які існували у цій царині. Так, Д. Зайцев звернув увагу на схематичність програми, де пропонується учителю «заповнити схему програми місцевим матеріалом» [1, с. 10]. За таких обставин тільки від фаховості та творчого ентузіазму вчителя залежало, якою за змістом та обсягом буде ця інформація. Як спосіб розв’язання даної проблеми він запропонував зберігати при школах зібраний учителем краєзнавчий матеріал, який має стати основою для підготовки занять надалі. Певна свобода педагога, зумовлена відсутністю чітких інструкцій щодо імплементації краєзнавчого матеріалу в освітній процес, сприяла зростанню уваги до вивчення минувшини малої батьківщини в шкільній освіті, оскільки на місцях існували потужні історико-краєзнавчі осередки.

Звісно, радянська шкільна освіта у 1920-х рр. орієнтувалася на підготовку до трудового життя, відтак краєзнавча складова передбачала насамперед вивчення природно-географічних та соціально-економічних аспекти життя рідного краю. Так, А. Курило-Кримчак на шпальтах журналу «Краєзнавець» у 1928 р. запропонував програму збирання відомостей про «свою округу», яку можна було використати в школі [5, с. 17–18]. Вона складалася з восьми пунктів, лише один з яких був присвячений безпосередньо історії. У інших йшлося про адміністративно-територіальну характеристику; ландшафт та ґрунти; водні ресурси; флору та фауну; чисельність, соціальний та національний склад населення, його побут (у тому числі у порівнянні з колишнім); освіту та історію свої школи; господарське життя населення, торгівлю та шляхи сполучень. Пункт 8 «Історичний нарис округи» передбачав збір усних відомостей з історії села, вивчення результатів археологічних досліджень, пошук літератури й архівних матеріалів (у тому числі церковних архівів) з історії села. Така постановка завдань уможливлювала досить широкий спектр історико-краєзнавчої діяльності, масштаби реалізації якої значною мірою залежали від ступеню зацікавленості та підготовки учителя, а також можливостей місцевості.

Краєзнавство в шкільній освіті мало практичний вимір і передбачало залучення учнів до екскурсій, спостережень за природою, вивчення історії та культури рідного краю. Загалом, у шкільній практиці історичне краєзнавство було нерозривно пов’язано з навчальною екскурсією як важливим способом пізнання минулого рідного краю. Під час екскурсії учні не лише слухали теоретичний матеріал, але й безпосередньо долучалися до спостереження, а подекуди й дослідження об’єктів історико-культурної спадщини. До того ж, під

час екскурсії створювалися можливості для згуртування учнівського колективу, що було надзвичайно важливо для радянської виховної системи.

У межах позакласної діяльності учнівство долучалося до діяльності краєзнавчих товариств, співпраці з музейними та архівними установами, створювалися шкільні краєзнавчі гуртки та музеї. Так, краєзнавець та педагог П. Сапухін на шпальтах часопису «Шлях освіти» у 1925 р. поділився досвідом створення краєзнавчого музею (до речі, одного з перших в Україні) у Великописарівській середній школі на Сумщині, де вчителював у 1920–1941 рр. [7]. На його думку, зібраний в ході дослідницької діяльності учнів матеріал має бути систематизований та оформлений у вигляді рукописного чи друкованого збірника матеріалів з історії місцевого краю, а також розміщений у історичному відділі шкільного чи іншого місцевого музею. Зібрані матеріали в майбутньому можуть бути використані науковцями для дослідження історії регіону.

Краєзнавчі осередки, які займалися просвітницькою роботою з молоддю, виникали у багатьох регіонах України. На Чернігівщині з жовтня 1922 р. по 1925 р. з ініціативи історика В. Дубровського при Чернігівському губернському історичному архіві діяв історико-архівний гурток, у роботі якого брали участь студенти Чернігівського інституту народної освіти та інших навчальних закладів [10, с. 11]. Мережу краєзнавчих осередків було сформовано в школах Чернігівщини [4, с. 43].

Краєзнавці постійно взаємодіяли з учнівською молоддю. Так, засновник і директор Сосницького історико-археологічного та етнографічного музею (нині – Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. С. Виноградського) Ю. Виноградський відзначав просвітницький напрям діяльності музею як один з пріоритетних. Про плідну взаємодію Сосницького історико-археологічного та етнографічного музею зі школами свідчить статистика щодо екскурсантів. Так, у 1925–1926 рр. з-поміж 1154 відвідувачів було 713 учнів (62%) та 98 учителів, у 1927–1928 рр. з-поміж 2323 відвідувачів – 740 учнів (32%) та 123 вчителі. Важливо, що на екскурсії приходило не тільки учнівство з Сосниці та навколишніх сіл, але й з Корюківки, Мени (сучасного Корюківського району), Шаповалівки (сучасного Ніжинського району) [2, с.432]. Пізніше, у 1958 р., Ю. С. Виноградського було обрано почесним членом учнівського наукового товариства «Юний краєзнавець», яке діяло на базі Менського районного краєзнавчого музею, що засвідчує членський квиток дослідника [9, с. 271].

Отже, у 1920-х рр. краєзнавство перетворилося на один з пріоритетних напрямів шкільної освіти в УСРР. Його інтеграція в освітній процес забезпечила поєднання процесу здобуття знань із практичною діяльністю. Це сприяло формуванню дослідницьких навичок учнів, а подекуди перетворилося на вагомий складову історико-краєзнавчого вивчення краю. Активно тривала розробка науково-методичного підґрунтя краєзнавства в шкільній освіті. Втім, з утвердженням тоталітарного режиму наприкінці 1920-х рр. ці процеси було згорнуто, краєзнавчий рух зазнав репресій, а замість історичного краєзнавства, яке виховувало любов до рідної землі, в шкільній історичній освіті остаточно

запанувала ідеологічна складова, яка мала формувати слухняного гвинтика для комуністичної імперії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Зайцев Д. Краєзнавство і шкільний програм. *Краєзнавство*. 1927. № 1. С. 9–13.
2. З анкети про розвиток Сосницького історико-археологічного та етнографічного музею. *Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)*. Київ, 1991. С. 431–433.
3. Кашаба О. Краєзнавчий напрям в українській педагогіці 1920-х років. *Краєзнавство*. 2012. № 1. С. 25–32.
4. Коваленко О. Б. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сівеерщині. *Краєзнавство*. 2000. № 1. С. 39–45.
5. Курило-Кримчак А. Про краєзнавчу роботу в школі. *Краєзнавство*. 1928. № 6-10. С. 16–19.
6. Рудницька Н.Ю. Шкільне краєзнавство радянської Волині (20-ті–30-ті рр. ХХ ст.). *Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія* / за ред. проф. Левківського М. В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 567–580.
7. Сапухін П. Дослідницька робота що до вивчення історії місцевого краю. *Шлях освіти*. 1925. № 11. С. 111–128.
8. Фещенко Г. Краєзнавчий контекст змісту шкільної освіти (20–30-ті роки ХХ століття). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2015. Вип. 52. С. 252–260.
9. Щербина Н. Ю. С. Виноградський: життєвий шлях та краєзнавчий доробок / за ред. Гринь О. Київ: Да Вінчі, 2022.
10. Ясновська Л.В. Пам'яткоохоронна діяльність викладачів та студентів чернігівського інституту народної освіти. *Матеріали науково-практичної конференції «П'яті Фльорівські читання»*. Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2017. С. 11–13.

УДК 378.14+ 908

КРАЄЗНАВЧА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ

Гришко С.В.,

кандидат географічних наук,
доцент, завідувачка кафедри географії та туризму

Непиша О.В.,

старший викладач кафедри географії та туризму,
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя,

Посилення професійної спрямованості навчання в сучасній вищій школі, зокрема для майбутніх учителів географії, є нагальною потребою. Краєзнавча

підготовка відіграє в цьому процесі значну роль, оскільки формує не лише знання, а й практичні навички, необхідні для успішної педагогічної діяльності.

Наше дослідження присвячене аналізу системи краєзнавчої підготовки студентів-географів, що здійснюється на факультеті природничих наук Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Для цього були використані такі методи наукового пізнання як спостереження, аналіз, синтез, порівняння. Зокрема, було проаналізовано навчальні плани та звітну документацію навчальних практик.

Краєзнавча робота є важливою частиною шкільної програми з географії. Вона ділиться на обов'язкову частину для всіх учнів і додаткову, позакласну, яка залежить від виховних завдань школи. Ефективність краєзнавчої роботи в школах безпосередньо залежить від якості підготовки вчителів у педагогічних закладах вищої освіти. Успіх цієї роботи визначається особистим інтересом педагога до краєзнавства та його вмінням зацікавити учнів.

Краєзнавча підготовка студентів-географів охоплює кілька ключових напрямів. Вона передбачає застосування краєзнавчого принципу в процесі викладання обов'язкових і вибіркового освітніх компонентів, проведення навчальних практик, а також написання курсових і кваліфікаційних робіт на відповідну тематику. Крім того, важливим елементом є позанавчальна краєзнавча робота зі студентами та використання місцевого матеріалу під час занять з основних географічних дисциплін, таких як фізична та суспільна географія України.

Навчальний план спеціальності А4.07 Середня освіта (Географія) першого (бакалаврського) рівня вищої освіти містить освітній компонент за вибором студента «Краєзнавство», яких розрахований на здобувачів 2-4 курсів обсягом 120 годин/4 кредити ЄКТС. Метою даного курсу є:

- формування у студентів глибоких знань про сутність, завдання, методи та види краєзнавчої діяльності;
- набуття умінь з організації та проведення краєзнавчих досліджень, збору, систематизації та аналізу матеріалу про рідний край;
- підготовка майбутніх учителів географії до ефективної організації краєзнавчої роботи в школі, включаючи проведення екскурсій, походів та позакласних заходів;
- поглиблення інтересу студентів до історії, культури, природи та економіки своєї малої батьківщини, що сприяє розвитку національної свідомості та патріотичних почуттів.

Навчальні практики посідають важливе місце в краєзнавчій підготовці майбутніх учителів географії і протягом усього періоду навчання на факультеті проводяться згідно з навчальним планом. Викладачі при проведенні навчальних з практик з геології, топографії, метеорології, гідрології, геоморфології, ґрунтознавства, економічної і соціальної географії України розробляють маршрути, які знайомлять студентів з усім різноманіттям природи та господарства регіону, де вони в подальшому працюватимуть. Кожен маршрут має комплексний характер, поєднуючи різні напрями досліджень із акцентом на

фізико-географічних чи суспільно-географічних аспектах, що формує у студентів вміння проводити дослідження та аналізувати зібраний матеріал, який згодом використовується в їхній науковій роботі та при викладанні в школі.

Результати практики студенти оформлюють у звітах, що включають текстову частину, графічні матеріали та зйомки місцевості. Ці звіти є цінним ресурсом, який студенти можуть використовувати під час педагогічної практики, а також при вивченні з учнями розділів, пов'язаних із краєзнавством. Ця система практичної підготовки забезпечує студентів необхідними навичками для ведення краєзнавчої роботи в школі. Вони вчаться проводити цільові дослідження окремих природних компонентів.

Важливою складовою краєзнавчої підготовки майбутніх учителів географії є виконання курсових і кваліфікаційних робіт. Їхня ефективність значно підвищується, коли вони ґрунтуються на польових матеріалах, отриманих під час навчальних практик. На нашому факультеті студенти часто обирають краєзнавчу тематику для написання своїх наукових робіт, досліджуючи як фізичну, так і економічну й соціальну географію нашого регіону.

Отже, на факультеті природничих наук Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького система краєзнавчої підготовки студентів-географів реалізується через багатогранний підхід. Він включає не лише вивчення обов'язкових і вибіркових освітніх компонентів, проведення навчальних практик, написання курсових і кваліфікаційних робіт, а також наукову складову (написання тез, статей, наукових робіт) й позанавчальну діяльність.

Ефективність краєзнавчої роботи в школі прямо залежить від рівня підготовки вчителя, його особистого інтересу до місцевої тематики та вміння зацікавити учнів. Система підготовки, що діє на факультеті, орієнтована саме на формування такої професійної та особистісної готовності. Краєзнавча підготовка не обмежується лише професійними завданнями. Вона також є важливим інструментом для виховання у студентів почуття гордості та любові до рідного краю, що сприяє розвитку їхньої національної свідомості та патріотизму.

УДК 908 (477.51)

**ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ТРАДИЦІЙ,
ОБРЯДІВ ТА РЕМЕСЕЛ В ПРОЦЕСІ ЕКОЛОГО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ
МЕЗИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ**

Усок М.М.

*провідний фахівець з екологічної освіти,
Мезинський національний природний парк,
с. Деснянське, Чернігівська обл.*

Краєзнавство як науковий та освітній напрям охоплює вивчення не лише історії, географії чи етнографії краю, а й духовної та культурної спадщини, яка формувала світогляд місцевого населення.

Повага до природи, бажання зберегти її ресурси та жити у гармонії з навколишнім середовищем – це ті цінності, які передавалися з покоління в покоління і допомагали українцям сформувати свій екологічний світогляд.

Особливе ставлення українського народу до природи відслідковується в традиціях, звичаях, обрядах, які тісно пов'язані з календарними циклами.

Однією з складових у педагогічному краєзнавстві є етнографічний аспект. Він включає в себе збереження, відродження народних традицій, популяризацію обрядів, звичаїв та народних ремесел.

В умовах сьогодення відродження традицій стає важливою складовою еколого-освітньої діяльності Мезинського НПП. Так, фахівці парку з екологічної освіти відтворюють різні елементи календарної обрядовості Сіверщини.

Відтворення народних звичаїв та ремесел у процесі здійснення еколого-освітньої діяльності Мезинського НПП має кілька аспектів: освітній(сприяє формуванню знань про історію та етнографію рідного краю), культурний (допомагає зберігати автентичні традиції та передавати їх новим поколінням) та екологічний (учні вчаться бачити зв'язок людини з природою та усвідомлювати необхідність її збереження).

Рис. 1. Театралізоване народознавче дійство «Андріївські вечорниці»

Рис.2. Майстер-клас з лозоплетіння «Чарівна лоза»

У рамках еколого-освітньої діяльності Мезинського НПП було реалізовано низку заходів, що поєднують краєзнавчий, культурологічний та екологічний компоненти: театралізоване народознавче дійство «Андріївські вечорниці», етнопосиденьки «Щедрий вечір», майстер-клас із виготовлення дідуха, етногра «Різдвяна Капела», майстер-клас з лозоплетіння «Чарівна лоза» від місцевого лауреата премії імені В. Нікітіна Михайла Кулика, майстер-клас з писанкарства та майстер-клас по виготовленню обрядового печива - «жайворонків» (Рис.1-2.)

Проведення таких заходів не лише відроджує народні традиції, а й формує знання про історію, природу та культуру рідного краю. Участь у них розвиває дослідницькі навички, стимулює інтерес до вивчення місцевих звичаїв, виховує дбайливе ставлення до довкілля.

Використання елементів народної культури у процесі еколого-освітньої діяльності Мезинського НПП доводить ефективність педагогічного краєзнавства як інструменту екологічної освіти.

Відродження народних ремесел, звичаїв і традицій сприяє: поєднанню природничих і гуманітарних знань, усвідомленню взаємозалежності культури та природи та формуванню в учнів екологічної відповідальності й національної свідомості. Це в свою чергу створює умови для цілісного виховання, де збереження природи, духовної та культурної спадщини виступає спільною цінністю.

НАПРЯМ 5.
ГОСПОДАРЧЕ КРАЄЗНАВСТВО

ЛУКИ ТА СІНОЖАТІ ДЕСНИ: РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ТРАДИЦІЇ

*Пилипенко Е. В. ,
інженер з рекреаційного благоустрою,
Мезинський НПП,
с.Деснянське, Чернігівська обл.*

Більше 50 км русла Десни розташовано в межах Мезинського НПП. Із давніх-давен цю мальовничу річку люди використовували як транспортну артерію: сплавляли ліс після війни, перевозили крейду з правобережних круч. Десна годувала жителів прибережних сіл смачною рибою, якої і зараз збереглося більше 30 видів. Її м'яка вода не тільки приємна для пиття і купання, але і цілюща. Не випадково її використовують як питну і частина жителів нашої столиці – Києва. Тисячі відпочиваючих, туристів поспішають до її берегів, щоб помилуватися чарівною красою, зварити і покуштувати смачної юшки з річкової риби.

На Десні є ще одне диво – це паром, вічний трудівник, який повільно причалує від одного до другого берега. Він замінює для місцевих жителів мости. Раніше на Десні діяло понад 20 поромів. На території Мезинського НПП – чотири, нині працює два.

Неабияке значення для господарської діяльності місцевих мешканців відіграють заплавні луки лівого берега Десни, які використовують як сіножаті, та частково для випасу худоби. Сіно, як і раніше, через Десну переправляють за допомогою порома. Такі переправи діють у селах Мезині та Деснянському. Роботи цьому диво-транспорту зараз майже немає, бо зникли колгоспи, а разом з ними і тваринницькі ферми. Тож потреба в сіні обмежується тільки заготівлею для домашньої худоби, якої в місцевих мешканців з року в рік меншає.

В епоху колгоспів процесу заготівлі сіна відводилася провідна ніша. Лівобережні луки після війни були поділені між навколишніми селами і служили місцем заготівлі сіна для худоби, якої тоді було дуже багато. Майже в кожному селі діяли м'ясо-молочні ферми, розводили овець, свиней та коней. Доречі, останні були головним тяговим транспортом, особливо в повоєнний період, коли країна лежала в руїнах, а тягар відбудови промисловості ліг на плечі селян. Після війни вся техніка зосереджувалась в МТС, через що всю тягову працю виконували коні і, навіть, воли.

Заготівлю сіна розпочинали десь всередині літа. Кожен колгосп був поділений на бригади, які мали свій інвентар та техніку Сотні дорослих чоловіків з кожної бригади вирушали на «луг» для косіння сіна. У заготівлі це чи не найважчий процес. Поки косили сіно чоловіки навіть ночували «на лузі», щоб зі сходом сонця розпочати косити. Один косар за день проходив всього дві «ручки», бо довжина однієї могла сягати до 2 км. Одну до обіду, другу – після.

В обідню перерву клепали косу, відпочивали. Щодня з кожного села до косарів приїздила величезна підмога з жінок та школярів (після війни «на луг» ходили пішки, там і ночували).

Рис. 1. Літо на деснянських луках. 1984 р.

Рис. 2. Кінська гребка. 50-ті рр. XX ст.

Останні в ті часи на літніх канікулах працювали в колгоспах. Вже сухе сіно стогували до пізнього вечора. В цьому процесі брали участь всі. Але кожен виконував свою функцію. Спочатку клали так званий «аденок» з верболозу, а вже потім сухе сіно. Стоги були дуже великими, бо це сіно мало лежати на «лузі» до зимових морозів, коли на Десні стане лід, по якому «паровицями» (пара коней) запряженими у сани його будуть розвозити по навколишніх фермах. У кожному

селі була вагова, де привезене збіжжя зважували і тільки після цього дізнавалися вагу заготовлених кормів.

Цікавим і важким був процес доставки сіна до стогів. Жінки та вільні від косовиці чоловіки складали його в копички, які потім хлопчики, верхи на конях, підтягували до місця майбутнього стогу. Були такі місця, де скошену висушену траву доводилося виносити на «штирях» (довгі жердини з ліщини), бо під нею вода, місцями, доходила до колін. Великою повагою серед косарів користувався хлопчик-водонос, якому з відром води за день доводилося долати чимало кілометрів. Постійно «на лузі» діяла і польова кухня, яка тричі на день годувала всіх учасників сінозаготівлі смачною, а головне ситною їжею.

Трохи легше стало, коли в колгоспах з'явилася своя техніка: автомобілі, трактори з косарками, пресами, гребками. Тепер у заготівлі сіна брала участь значно менша кількість людей, а суху траву зразу пресували та перевозили на сховища.

Деснянські луки – це не тільки місце для випасу худоби та заготівлі для неї кормів. Це середовище для існування багатьох видів рослин і тварин, місце збору пилку та нектару бджолами. Більшість рослин, з яких ми виготовляємо ліки ростуть саме тут.

Надмірне перевантаження лук призведе до зміни кліматичних умов у регіоні, бо вони охороняють Землю від перегріву. Величезні сіножаті та пасовища, постійне розорювання, випалювання призведе до висихання річок, зниження родючості землі, зникнення унікальних видів тварин і рослин.

Список використаних джерел та літератури:

1. Свідчення жителя с. Покошичі Востриков М. В..
2. Козел Д. М. Фільми самодіяльної кіностудії «Вольниця»: «Літо в Покошичах – 1984 рік». – Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=V7tXxvbFRAo>

УДК 728 (477.51)

ОБВІКОННИЦІ СЕЛА МЕЗИН ЯК ЕЛЕМЕНТ ТРАДИЦІЙНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Сіра Н. П.,

*директор Мезинського археологічного науково-дослідного музею
імені В.Є.Куриленка, с. Мезин*

Наливайко А. Є.,

*заст. начальника відділу еколого-освітньої роботи та рекреації
Мезинського НПП, с. Деснянське, Чернігівська обл.*

Дерев'яна архітектурна спадщина українського Полісся є важливим свідченням історичного розвитку регіону, відображенням традиційних ремесел та локальної ідентичності. Особливе місце в цьому контексті займають обвіконниці (наличники, різьблені дерев'яні рами довкола вікон), які поєднують утилітарні та декоративні функції.

Рис. 1 – Типові хати забудови 50-х років XX ст.

Рис. 2 – Лиштва с. Мезин. Фото 2023 р.

Описом локальних особливостей Новгород-Сіверського регіону в часовому проміжку др. пол. XX – поч. XXI ст. займаються фахівці Мезинського археологічного науково-дослідного музею імені В. Є. Куриленка в ході щорічної краєзнавчої експедиції «Мій рідний край», зокрема акцентовано увагу на особливостях декоративного оздоблення сільських хат с. Мезин лиштвою, які в народі називають: аконниця, налічники, обліцовка.

Більшість будинків у селі побудовані в 60-70-х роках XX століття (Рис. 1). Їх основа – дерево, поверхня обмашена глиною і побілена крейдою. Ззовні шпари замазували глиною з половиною, соломною з кізяками або ж мохом (шпарували). Віконні рами виготовляли з місцевої сосни чи дуба, застосовували шипові з'єднання, подвійні рами, а для обрамлення використовували декоративну лиштву.

Візерунок налічників, завжди дзеркально симетричний відносно вертикальної осі, силуетно наскрізно вирізався, але зустрічається й комбінування ажурної та глухої різьби. Найпоширеніші орнаментальні композиції (Рис. 2): геометричні фігури (трикутники, ромби, кола, півкола, зірки), хвилясті лінії, солярні символи, рослинні мотиви, орнітоморфні елементи. Унікальна локальна риса – зображення птахів (голубів) на верхніх завершеннях лиштви.

Вікно у народних уявленнях ототожнювалося з «оком», кордоном між внутрішнім і зовнішнім світом. Наличники мали оберегову функцію: зображення солярних знаків – символ захисту й життєвої сили, «бігунок» – символ води і родючості, «рожаниця» – знак плодючості та продовження роду. Верхня частина лиштви асоціювалася з небом, нижня – із землею, бокові дошки – зі сторонами світу [3]. Окрім декоративно-символічної ролі, лиштва виконувала практичну функцію – захищала віконний проріз від вітру та опадів, а також сприяла збереженню тепла.

Технологія виготовлення передбачає використання теслярських інструментів (рубанок, фуганок, стамеску, долото, коловорот, ручні пили). Для створення візерунків застосовували лекала, свердла та лобзикові пилки. Деталі фарбували контрастними кольорами для захисту від руйнування.

Обвіконниці Мезина є важливим складником локальної ідентичності та матеріального вираження народної художньої творчості, що потребує подальшого вивчення, фіксації й популяризації як елементів нематеріальної культурної спадщини. Подальші дослідження будуть спрямовані на створення повного каталогу обвіконниць, відновлення окремих зразків.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гончаренко О. Традиційна архітектура Полісся: символіка та декор. – Київ: Наукова думка, 2018.
2. Свідчення жителів с. Мезин Філько Н.М., Подоляко Г.Л..
3. Ярова А. Солярна символіка в дерев'яній лиштві Чернігівського Подолу. Ел. ресурс: <https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2015/4/publications/77.pdf>

**НАПРЯМ 6.
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ
РЕГІОНАЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА**

СТОРИТЕЛІНГ У ТУРИСТИЧНОМУ КРАЄЗНАВСТВІ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ

Арсененко І.А., кандидат географічних наук,

Арабаджі О.С., кандидат географічних наук,

Донець І.А., кандидат географічних наук,

Донченко Л.М., кандидат географічних наук,

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького,

вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя

Регіональне краєзнавство як галузь інтегрує географічні, історичні, культурологічні та соціальні дослідження для формування цілісного уявлення про ресурси території (в тому числі і туристичні), культурну та природну спадщину. Сьогоденні тенденції вимагають не лише інвентаризації об'єктів, а й створення емоційно насичених, значущих для аудиторії історій, які можуть стати каталізатором туристичної активності та розвитку туристичних дестинацій.

Сучасний етап розвитку туристичного краєзнавства вимагає переосмислення підходів до вивчення туристичних ресурсів територій. У час цифрових технологій, високої конкуренції між туристичними дестинаціями традиційні методи інвентаризації об'єктів втрачають ефективність без належного емоційного й смислового супроводу. Туристи шукають не просто локації, а **історії**, які викликають відгук, створюють особистий зв'язок і залишають враження регіону[2].

У такому контексті сторітелінг виступає не лише інструментом комунікації, а й новою парадигмою осмислення простору, яка дозволяє інтегрувати матеріальні й нематеріальні аспекти спадщини в єдине емоційне ціле. Такий підхід відкриває додаткові можливості для краєзнавчих досліджень: через історії місцевих жителів, легенди, спогади, усну історію формується багатовимірنا картина території, що значно поглиблює розуміння її унікальності. Тому, об'єктом дослідження є туристичне краєзнавство як галузь науково-практичної діяльності, що вивчає культурні, історичні, природні ресурси регіонів та їх представлення туристам.

Предметом виступає сторітелінг як метод оброблення краєзнавчого матеріалу, що включає структурування та комунікацію історико-культурних знань, культурної спадщини із прив'язкою до туристичної реальності в регіоні.

Особливо актуальним дослідження є для регіонів із глибоким історико-культурним контекстом, зокрема для Запорізької області, де поєднуються козацька спадщина, індустриальний аспект, мультикультурність і героїка новітньої історії. Застосування сторітелінгу дозволяє комплексно переосмислити туристичний потенціал регіону, залучити місцеві громади до процесу формування турпродукту та забезпечити стійкий розвиток туризму [1].

Таким чином, актуальність дослідження полягає у інтеграції сучасних наративних практик у туристичне краєзнавство як ефективного інструменту

інтерпретації територій, збереження нематеріальної культурної спадщини та підвищення привабливості DESTИНАЦІЙ в умовах глобальної конкуренції.

Вперше поняття сторітелінгу (від англ. *storytelling* - розповідання історій) було введено Д. Армстронгом, який визначав, що історії краще запам'ятовуються, тому що їх легше асоціювати з власним досвідом, аніж норми чи правила поведінки [2].

Розглядаючи теоретичні засади сторітелінгу в краєзнавстві маємо зазначити, що сторітелінг - комунікаційна стратегія, яка базується на створенні послідовного, емоційного й автентичного наративу (розповідей, оповідей, сюжетів, історій). У контексті туристичного краєзнавства він виступає як спосіб - передати локальну ідентичність; популяризувати нематеріальну культурну спадщину; активізувати сприйняття території через особисті й колективні історії.

Практичне застосування сторітелінгу у межах туристичного краєзнавства виконує кілька ключових функцій: дослідницька - фіксація усної історії, легенд, місцевих міфів, інтерв'ю зі старожилами, учасниками певних подій у регіоні; інтерпретаційна - формування змістовних туристичних продуктів (екскурсій, маршрутів, подій); комунікаційна - просування територій через медіа, блогінг, цифрові платформи (включно зі сторітелінгом у соціальних мережах).

Наприклад, у Запорізькій області активно застосовується сторітелінг при формуванні тематичних турмаршрутів - зокрема, присвячених козацькому періоду, подіям індустріалізації, міфам Хортиці тощо; включення особистісних історій (усних розповідей військових про участь в бойових діях спротиву російської агресії на територіальну цілісність України, спогадів ВПО з ТОТ) дозволяє створити не лише інформаційне, а й емоційне занурення у простір.

Зазначимо, що методичні аспекти впровадження сторітелінгу в туристичне краєзнавство є процесом його використання в краєзнавчих дослідженнях і туристичному плануванні та передбачає кілька етапів: 1. Збір матеріалів: усні історії, документи, архівні фото, легенди. 2. Обробка наративів (розповідей, оповідей, історій): побудова логічного сюжету, виокремлення ключових персонажів, тем, конфліктів. 3. Інтерпретація й адаптація: перетворення історії у формат, зручний для туристичного продукту (екскурсійна програма, відео, подкаст, лендінг тощо). 4. Тестування та поширення: апробація сторітелінгових форматів серед цільової аудиторії, включення в маркетингові стратегії.

На наш погляд, до переваг сторітелінгу для розвитку туристичних DESTИНАЦІЙ є: підвищення привабливості території через емоційний зв'язок із історіями; формування бренду місця через унікальні, автентичні сюжети; збереження нематеріальної спадщини - систематизація локальних наративів; інклюзивність - залучення локальних жителів до процесу створення контенту.

Таким чином, сторітелінг як інструмент туристичного краєзнавства відкриває нові горизонти у вивченні, презентації та просуванні туристичних територій. Завдяки силі наративу, звичайні об'єкти набувають нового сенсу, а туристичний досвід перетворюється на глибоку особисту подорож у культурний та історичний ландшафт регіону. Інституціоналізація сторітелінгу у діяльності краєзнавчих, туристичних, культурних установ та організацій є актуальним

завданням для формування конкурентоспроможного туристичного продукту у Запорізькому регіоні та України в цілому.

Список використаних джерел та літератури:

1. David M. Armstrong. Managing by Storying Around: A New Method of Leadership / David Armstrong. New York: Doubleday Currency, 1992. 272 p.
2. Арсененко І.А. Development of tourist and local research activities in the Zaporizhzhia oblast, Ukraine // І.А. Арсененко, І.А. Донець, Л.М. Донченко, О.З. Байтеряков, О.М. Левада. International multidisciplinary scientific geoconference SGEM 2020. STEF92 Technology Ltd., 51 "Alexander Malinov" Blvd., 1712 Sofia. Bulgaria. vol. 5.2, p.709-716

УДК 908. (477.51)

**СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО
КРАЄЗНАВСТВА (НА ПРИКЛАДІ КОРОПСЬКОГО
ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ)**

¹ *Гриценко Т.М., директор,*

² *Жинжер Т.Г., науковий співробітник;*

¹ *Костира Ю.М., екскурсовод,*

¹ *Коропський регіональний історико-археологічний музей*

² *Меморіального музею імені Миколи Кибальчича,*

селище Короп, Чернігівська обл.

Краєзнавство – це ключ до розуміння історії всієї країни. Бо історія України складається з історії окремих міст і сіл, із сторінок життя окремих людей. Саме в цьому суть регіонального краєзнавства. Сучасні тенденції краєзнавства можна розглянути на прикладі Коропського регіонального історико-археологічного музею та його відділу – Меморіального музею М. І. Кибальчича.

1. Міждисциплінарність. Історія сьогодні – це не набір дат та фактів. Це створення цілісної системи – природа, історія, люди, культура. Краєзнавство в Коропі поєднує археологію та історію, географію Десни й етнографію, культуру й екологію, розвиток науки і техніки.

2. Цифровізація. Сьогодні музеї роблять перші кроки в цифрову добу. Електронні каталоги, 3 –Д моделі артефактів, віртуальні екскурсії – це не мода, а вимога часу. Тому ми, музейники Коропа, проходимо навчання та тренінги з цифровізації музеїв. З 29 по 30 серпня 2025 року брали участь у тренінговій сесії «Розвиток цифрової інтеграції: зміцнення Реєстру Музейного Фонду України шляхом оцифрування музеїв», яка відбувалася на базі Львівського культурного хабу у співпраці з ЮНЕСКО та центром цифровізації НеМо. Здобуті знання і практичний досвід відкривають нові можливості для розвитку сучасних форм збереження й популяризації культурної спадщини. Це означає, що історія Коропщини може стати доступною кожному в будь – якій точці світу. В своїй роботі ми використовуємо фото рамки, на які завантажуюмо фото та відео

матеріали, що доповнюють експозицію, візуалізують розповідь. Завдяки новітнім технологіям, історична пам'ять регіону не замкнена у музейних залах – вона виходить у глобальний культурний простір.

3. Локальна ідентичність. У часи великих викликів особливо важливо пам'ятати про нашу ідентичність. А вона народжується з відчуття причетності до рідної землі. Коропський регіональний історико - археологічний музей та його відділ – Меморіальний музей М. І. Кибальчича щодня працює для того, щоб кожен житель і гість громади відчув: «Це моя земля, моя історія, моя спадщина». На території Коропщини археологи відкрили сліди стоянки первісної людини періоду мезоліту – бронзи (8 -2 тис. до н. е.), поселення неоліту (5 тис. до н. е.), селище слов'ян (3-5 ст.), поселення часів Київської Русі (10 -13 ст). Важливе місце посідав Короп і під час формування Козацької Держави: був сотенним містом. Із землями Коропщини пов'язані долі таких козацьких родів, як Многогрішні, Забіли, Апостоли. На високий щабель підніс мистецтво живопису Коропчанин Кирило Головачевський (1735 – 1828). Він був академіком і керівником класу портретного живопису при Петербурзькій Академії Наук. Роботи нашого односельця золотаря Максима Гука, зокрема срібний дискос, зберігаються у Київському Державному історичному музеї. На початку ХХ ст. уродженці Коропа, брати Василь та Микола Куриленки були активними діячами уряду УНР. Особливе місце в плеяді талановитих земляків займає Микола Кибальчич, вчений – винахідник, який випередив свій час, створив проект керованого повітро-плавального апарата, розробив двигун, що працює на основі реактивної сили. Ідея космічного польоту Кибальчича відкрила шлях людству до підкорення міжзоряного простору. Маленьке поліське містечко Короп дало світові людину, чий винахід відкрив нову Космічну еру в розвитку людства. Значуща постать у дослідженні історії нашого регіону - Василь Куриленко, засновник нашого музею, який зробив значний внесок у вивчення та дослідження історії та археології рідного Придесення.

4. Громадська участь. Краєзнавство неможливе без підтримки, тому Коропський регіональний історико – археологічний музей та його відділ – меморіальний музей М. І. Кибальчича – це спільна справа всієї громади. Завдяки цій підтримці створюємо нові експозиції. Так був створений виставковий простір "Вічна слава героям України", здійснено роботи щодо підведення водопостачання до меморіального музею М. І. Кибальчича. Ми тісно співпрацюємо з різними категоріями населення: школярами, вихованцями дитячого садочку, гуртківцями ЦДТЮ, працівниками установ та підприємств громади, студентами університету «Третього віку», народними майстрами, вченими, археологами, істориками, краєзнавцями, представниками медіа. Одне з головних завдань в роботі Коропського регіонального історико – археологічного музею та його відділу – Меморіального музею М. І. Кибальчича – це збереження історії шляхом збору інформації від свідків подій , а саме: розповіді , фото та відео матеріали, аудіо записи, предмети побуту та військового спорядження. В умовах сучасної війни особливу увагу приділяємо збору інформації та матеріалів про російську агресію. Адже це забезпечує збереження живої пам'яті про героїзм

наших земляків, втрати й досвід нашого народу, формуючи основу для майбутніх поколінь у розумінні історичної правди та цінності свободи.

5. Туристично рекреаційний розвиток. Краєзнавство сьогодні не лише наука, а й туризм, культура, дозвілля. Коропщина має унікальний потенціал. Привабливі для туристів культурні маршрути вулицями нашого древнього селища, подорожі цікавими локаціями вздовж Десни та знайомство з історичними та культурними пам'ятками (палац Рум'янцева, культові будівлі, козацький будинок, місця стоянок первісних людей); відкриття для широкого загалу мандрівок з відвідуванням екопарків та екоферм. Усе це може розвиватись навколо Коропського регіонального історико – археологічного музею та його відділу – меморіального музею М. І. Кибальчича, бо музей - це відправна точка пізнання краю, двері у його минуле і сучасне.

6. Охорона культурної спадщини. В умовах сучасної війни питання охорони культурної спадщини набуває особливої гостроти. Коропський регіональний історико- археологічний музей та його відділ – Меморіальний музей М. І. Кибальчича не тільки зберігає старожитності, але й фіксує події, що відбуваються на нашій землі, збирає, документує артефакти, які опинились під загрозою знищення. Ми дбаємо про збереження пам'яток історії, привертаємо увагу до захисту їх від занепаду та руйнування. Велике занепокоєння викликає стан унікальної Іллінської церкви – фортеці, палацу Рум'янцева, будинку, в якому народився М. І. Кибальчич.

7. Освіта. Музей – це не лише експозиція, а це своєрідна школа життя. Коропські музеї є частиною освітнього процесу. У залах наших музеїв відбуваються уроки «Подорож до зірок з Кибальчичем», «Коропщина в процесі державотворення України», «Україна – країна героїв»; позакласні заходи «Дві війни – один біль. Коропщина у полум'ї другої світової війни»; розвиваючі заняття для дошкільнят «Музейні пригоди у країні космосу»; заняття гуртківців «Хто такий М.І. Кибальчич ? Вчений – винахідник? Революціонер – народоволець? Мрійник – ідеаліст?»; лекції – дискусії до Дня Конституції України та відзначення Дня Незалежності; майстер класи з майстринями вишивки та миловаріння, які супроводжувалися розповіддю про особливості та традиції цих ремесел в нашому регіоні; воркшопи з археологом Дмитром Ступаком з виготовлення крем'яних знарядь праці первісними людьми; виставки ; мистецькі заходи «Український левик кобри не боїться», спільні з комунальним закладом «Публічна бібліотека» лекції – дискусії та виставки; співпраця з медіа.

Також, сучасне краєзнавство – це поєднання традицій та інновацій. Воно розвиває громаду, відкриває туристичний потенціал. Коропський регіональний історико – археологічний музей та його відділ – Меморіальний музей М. І. Кибальчича – це простір алогу поколінь, лабораторія ідентичності, джерело натхнення для майбутнього. І, головне, любов до України починається з любові до рідного селища Короп, до рідної ріки Десни, до пам'яті предків. Це та любов, яка дає нам силу вистояти та зберегти свою ідентичність.

ЧАСТИНА 2

СЛІДАМИ НОВОКАМ'ЯНОЇ ДОБИ

З ІСТОРІЇ АВТОРСЬКОГО ПОШУКУ СЛІДІВ НЕОЛІТУ НА СЕРЕДНІЙ ДЕСНІ

Матеріали авторських щоденників В.Є.Куриленка
наведено в обробці І.В. Куриленка

Ранок кам'яної доби. Початки початків Епоха неандертальців

Історія кам'яного віку почалася з того, що людина вперше відколола від каменю шматок, коли орудувала важким кийком, і виявила, що деякі камені легко зламати ударом, вони залишають гострі відколи. Такий осколок, якщо його закріпити на палиці, захистить під час поєдинку зі звіром, допоможе здобути «гору м'яса» на прожиток. На цьому, я вважаю (всупереч численним іншим думкам), і закінчився доісторичний період людства. Почався його історичний період до винаходу писемності.

«Запрацював цей годинник» мільйонів три років тому в Африці, а можливо, і паралельно в Азії. Археологи знають цю епоху під назвою Олдувайської. Я вважаю, що початок їй поклали не інопланетяни, не надприродні сили, а наші пра-пра-пращури, залишки яких знаходять на дні найглибших ярів [1].

Близько 150 тисяч років тому, за доби Мустьє, з'явилася людина особливого фізичного типу – неандерталець. Його сліди, що датуються приблизно 80 тисячам років, нещодавно були виявлені під Новгородом-Сіверським в селах Пушкарі і Чулатово [2].

Людина розумна *Homo Sapiens* виникла від 100 до 40 тисяч років тому, і приблизно 20-15 тисяч років назад заселила Мезинську стоянку, яка до недавніх пір вважалася найбільш стародавнім поселенням Мезина і округи.

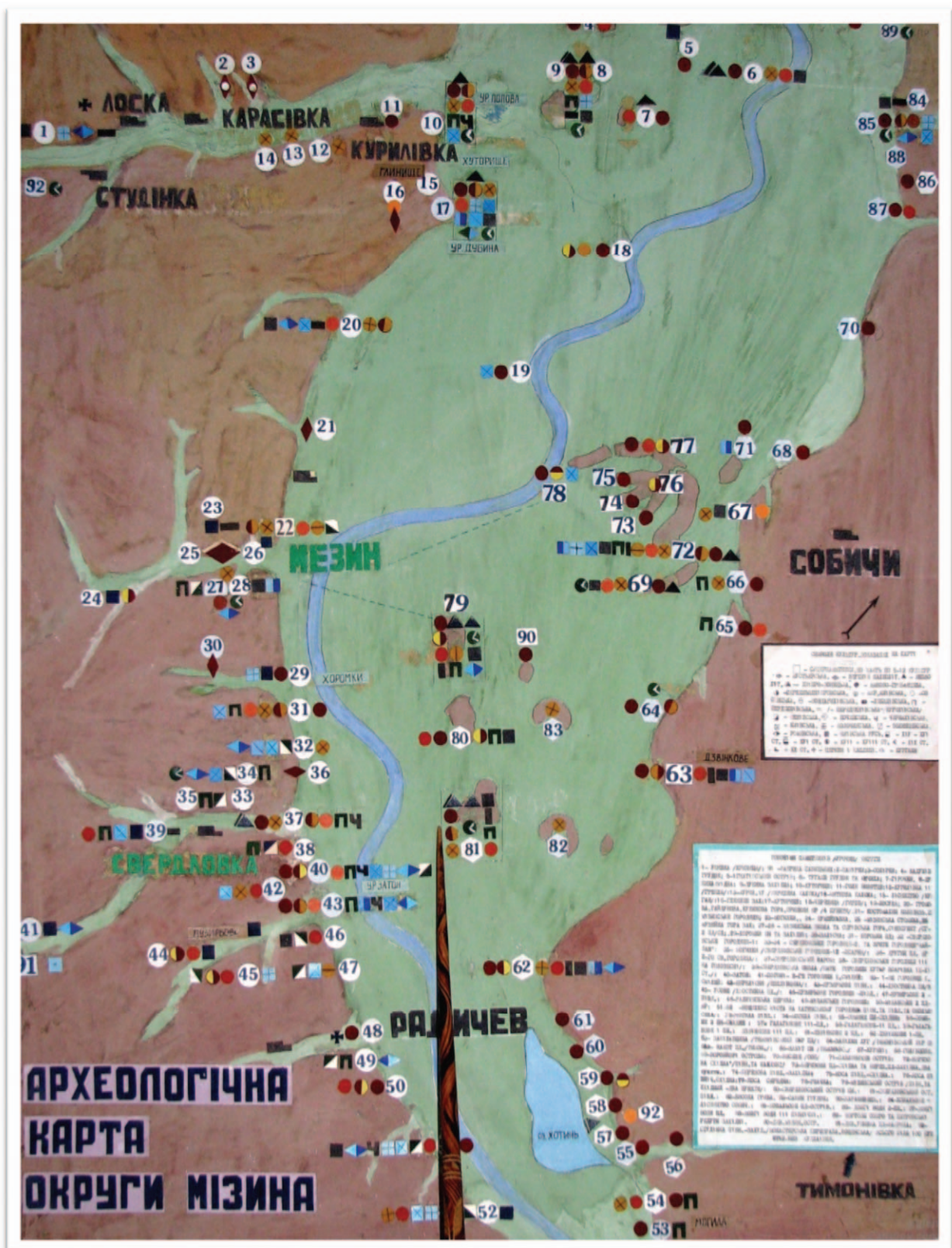
Влітку 1989 року разом з ленінградським фахівцем з палеоліту В.І. Беляєвою ми провели візуальну розвідку на північно-східній околиці села Карасівка, в урочищі *Памірки*. На розмитому колись льодовиком піщаному схилі були знайдені відколоти людиною кремнієві відщепи. Беляєва вважає їх більш давніми, ніж знахідки Мезинської стоянки. Так наша стоянка втратила статус найдавнішої в околицях Мезина.

Пізніше автор провів розкопки на *Памірках* і на сусідньому піщаному бугрі *Сокирки*, названому колись так, мабуть, не випадково. Знайдено було 255 різних предметів (нуклеуси, відщепи, знаряддя праці з кременю) покриті найдавнішою блакитною і вибіленою часом патиною.

Кремені Мезинської стоянки – чорного кольору – знаходилися на глибині до 9 метрів під потужним шаром лесу. Вони без патини. Подібні ним були знайдені і в 2005-2008 роках.

Знахідки під Карасівкою – дуже якісні – залягають в орному шарі, на глибині борозни, а часом і на майже відкритих крейдяних виходах (на глибині від 16 до 38 і 53 см). Вони з високоякісної крем'яної сировини, і нагадують знаменитий кремін з Пушкарів, де стародавні прибульці заготовляли робочий матеріал протягом 10 тисяч років, починаючи з 80 тисячоліття до нашої ери [3].

Дослідження техніки відколів, стратиграфія залягання знахідок, наявність патини ведуть до висновку, що цей кремін заготовляли в дольодникову епоху неандертальці – люди іншого, більш давнього типу, ніж *Homo Sapiens*. Для них кремін був «на вагу золота», бо дозволяв здобувати перемогу в сутичках з велетнями того дня.

Який вік знахідок біля Карасівки – 80, 60 або 40 тисяч років – поки не ясно. Очевидне одне – вони з палеоліту і вони набагато давніше мезинських. Схоже, що життя людини на тимчасових стійбищах – древніх кар'єрах для заготівлі сировини з метою подальшої його обробки десь на стороні, – почалося раніше

заселення стоянки в Мезині. Неандерталець залишив тут свій слід, хоча, постійно не мешкав.

Архів під землею

Ось так, поволі, але безперервно, утворюється підземний архів – своєрідна «пам'ять Землі». Існують у тої пам'яті і свої «провали». Це – коли людина знімається з місця, дворище пустіє, а місцевість змінюється і лишається в пам'яті нащадків як топоніміка. Але і тут трапляються свої «білі плями».

Мій батько Єлисей Іванович буквально «завалював» мене матеріалом – вже забутими топонімами і гідронімами. Назвами пересохлих нині річок і струмків, озер і стариць, повз які снують зараз до Десни машини, зниклих хуторів і дворищ, іменами їх власників.

Ось я стою на дорозі з Курилівки на Студінку, закриваю очі і бачу яскраві картинки минулого, і сам собі не вірю: «Так ось тут же ж батько віз мене човном, показував щуку і підважував веслом з води дивовижні водяні лілеї. А ось тут він смикнув вертлявого мене, не звалися, мовляв, у воду, глибоко, бачиш, веслом дна не дістаю...»

Струмки *Гусинець*, *Студіночка*, озера *Фаєве*, *Блызни*, *Хусна*, урочища *Колодковата*, *Пустенський* рівець, *Гири*, *Веребйове* і багато інших... Де вони зараз, чи пам'ятає хто про них, крім мене? Я і сам їх майже не пізнаю, і знати цю *багатюцю* сторінку історії сіл округи скоро буде нікому.

У своєму садку, на піску, знайшов якимось уламок неолітичної кераміки і завмер в передчутті дива: такі первісні *черепки* – ознаки заплавних дюн. Там, в заплаві Десни, я знаходив їх уламки тисячами! Але тут – за три кілометри від берега ріки! Як вони сюди потрапили?

Батько пізніше розповів, що за часів його дитинства на цьому місці було озерце, і він зі свого саду лазив туди розоряти гнізда чайок.

Я – за селом, у знайомого з дитинства курилівського болота на стрілці річок *Студінка* і *Лоска*, в самому гирлі *Студінки*, куди впадали два струмки, один з них – якраз *Студіночка*. Звідси витікав струмок *Гусинець*. У 1934 році мене на плечах переніс через протоку батько, тому, що «*тут кладку знесло*». *Кладка* у нас – це місток такий з двох паралельно покладених стовбурів вільхи, традиційно в достатку зростаючої на нашій болотистій місцевості. Їх перекидають через річку або струмок, іноді з цього ж матеріалу майструють поручень для опори. Висока вода кладку зносить.

Все пам'ятаю, а ось назву другого струмка забув.

Йшов назад бродом моєї домашньої річечки *Студінки*. У тридцяті роки тут було море верболозу. Вода була прозорою і лагідно теплою. Купалися в ній десятки разів на день, пили її, ловили пічкурів і раків, спостерігали за якимись личинками, що снували в своїх «будиночках» на піщаному дні. Тепер тут сухе русло, засипане мотлохом, плодами людської діяльності. Археологи прийдешніх епох знайдуть тут і остови плугів, і шестерні до сівалок, і мотоциклетні рами, і купи битого скла...

Моя Курилівка з ХХІ століття вже виходить, якщо не в історію, то в археологію, напевно. Хати в західній її частині майже всі заколочені, двори кленами поросли. Вже котрий рік плануємо покопати в колись галасливих садах і городах, вивчити трикілометрову терасу, що йде до Десни.

Переді мною окремо височіє пагорок, крайній двір через дорогу проти лісу, біля болота і колишньої річки. Тут жила баба *Гінвариха*. Пам'ятаю її останню сварку з нами, хлопчачами:

— *Яка я вам, в чортового батька, баба! Я ніколи заміжньою не була! А вони — баба!*

Господиню цього двора ми удвох з її онуком Петрусем ледь не відправили до праотців в далекому сорок третьому, коли «підсмажували на багатті» трофейну німецьку міну. Петро Наумович, мій кращий друг дитинства, тут проживав своє недовге життя у сусідньому дворі.

Вперше в житті я стою на місці її дворища. Фантастичне місце! Поруч — сосновий бір, яри, меандр *Студінки*, що витікає з теплого болітця. Він врізається в сад, русло пересохлої річки — в непролазних хашах верболозу. Поросле бур'яном дворище закувало закруту зниклої річки в піщану кручу. Колись райські кущі для качок, рибної ловлі, купання, зараз порожнє, покинуте, забуте... Височіє тільки горбик, де піч була колись.

Обстежив дворище і город у пошуках первісних поселень. Нічого. Навіть ХVІІ-ХVІІІ століття не залишили слідів. Схоже, баба *Гінвариха* була першим і поки єдиним мешканцем цього чарівного куточка. Куточка, відрізаного від болота і тераси річкою і струмочком, де ще мій батько вудив рибу, а від хвойного лісу — дорогою.

На всьому чималому кутку села, де з півдюжини інших занедбаних, забур'янених дворищ, знайшов лише два уламки кераміки початку ХХ століття. На цьому і скінчилася археологія Курилівки західної.

* * *

Інша справа — центр села. Він вражає. Тут виник повноцінний «підземний архів». Свої історичні цінності Курилівка, мабуть, збирала на цьому перехресті епох протягом десятків тисячоліть.

Раніше тут було дуже багато води, працював млин ченців новгород-сіверського монастиря, був зариблений ставок і борті. Тут було місце переходу каролінської армії Карла ХІІ за маршрутом Дегтярівка — Ігнатівка — Мезин. Тут, тут, тут...

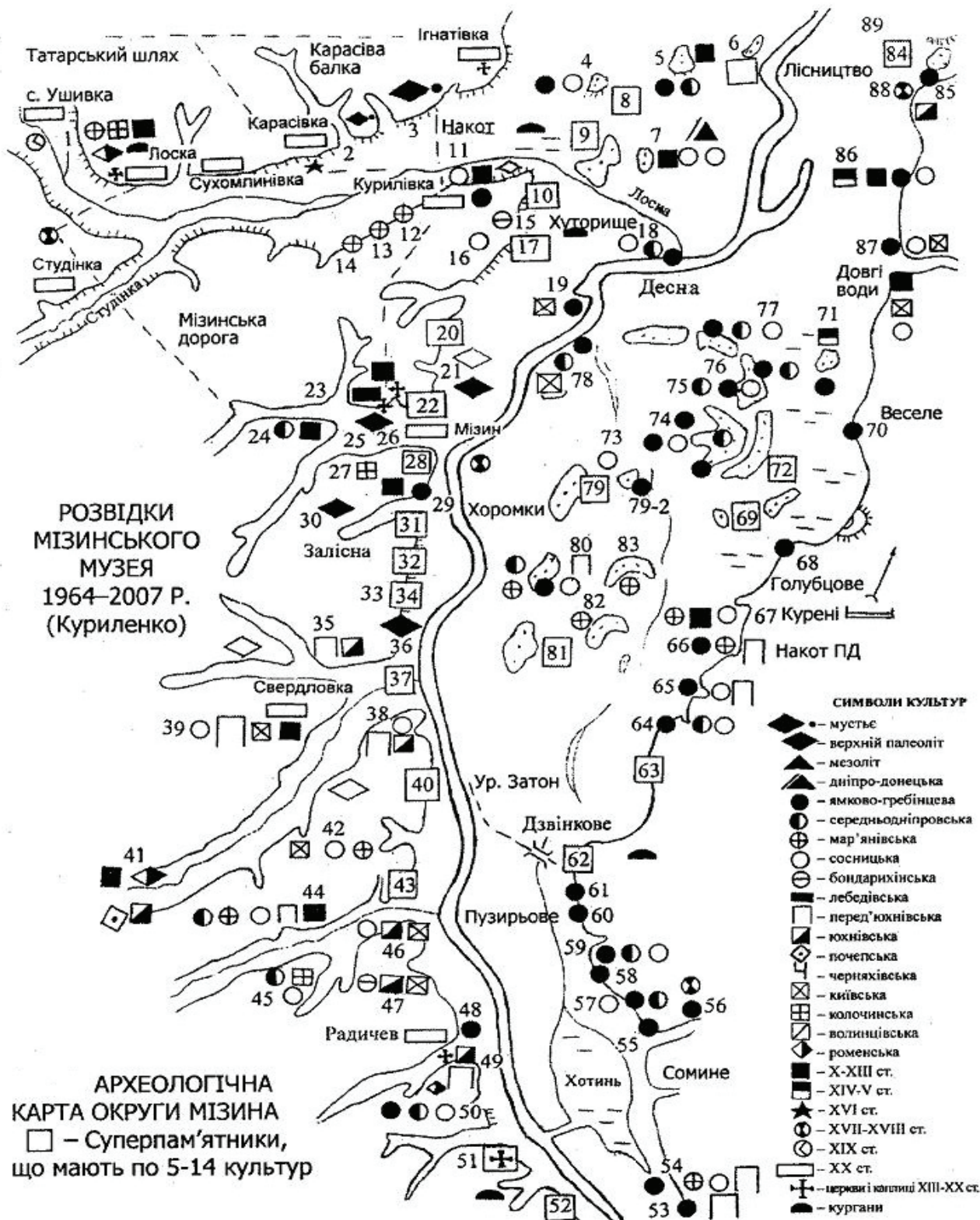
Наприкінці п'ятдесятих до придеснянських колгоспів надійшла важка техніка-бульдозери. Для «архіву» настали тяжкі часи. Багато пам'ятників сивої старовини були просто зрізані ківшами! Пишу про це з гіркотою.

У 1960-х я повернувся додому з Ленінграду рятувати цю «пам'ять Землі».

У моїй густонаселеній Курилівці кінця 1950-х років, що жила бурхливим життям і вдень і вночі, я б ніколи і нікому не повірив, що таке можливо. Може ще й тому, що все своє дитинство і юність ганявся за «сонячним зайчиком?»

Перші дослідники неоліту округи

В 1965 році я ледь-ледь встиг опанувати основи археології в Ленінграді, переїхав до села для створення музею, і вважав, що до мене неоліт околиці був побіжно вивчений М.Я. Рудинським і В.П. Левенком. Але виявилося, що першовідкривачем неоліту у нас був Ф.К. Вовк, який виявив невелику колекцію неолітичної кераміки на Мезинській стоянці ще на початку ХХ століття [4].

Мал. 1. Карта археологічних розвідок в окрузі Мезина.

ПОЧАТОК.

Перші розвідки. Щоденники

В нашому районі я вважався, якщо й не зовсім професійним, але найбільш підготовленим фахівцем з археології. Це дозволяло збирати цілком офіційно орнаментику для дипломної роботи. Особливо щастило мені з уламками кераміки неоліту. Вона найбільш характерна в атрибутції і лежить прямо під ногами: на пошкоджених дюнах, видувах і в кар'єрах.

Незрівнянно багатшими були піщані дюни в заплаві Десни, нерідко заселені з VII-VI тисячоліть до н. е. Я не міг знати про це в далекому шістдесят п'ятому. У вітринах «підземного» Ермітажу бачив зразки неоліту з Алтаю і Уралу. Вивчав їх у Будинку вчених у В.П. Левенка, і якось побачив в його кабінеті збірник праць Михайла Яковича Рудинського, виданий в 1925 році [5]. Не повірив своїм очам, коли прочитав у книзі про Мезинський Острів, про *Дубину* і про інші, знайомі з дитинства місця. То було справжнє потрясіння!

Згадав озеро *Близи*, що потопало в хащах. Це по ньому ми з сусідом Васею в п'ятирічному віці намагалися човном дістатися до острова *Гірочки*, і ледь-ледь не потонули. Рудинський називає цей острівець *Красні Гурки* – так недосвідчене вухо городянина почуло давньослов'янський топонім *Гуирачки* або *Гуирки* в грубуватій вимові, характерній для півночі Чернігівської області. Приголомшливо!

Але чому ж запустілі *Гірочки* отримали епітет *Красні*, тобто, красиві? Відповідь я знайду набагато пізніше, через десятиліття, коли розкопаю там *Скрипкине* дворище. Воно згадується у Д.Г. Гумілевського у виписці за 1633 рік про угіддя Спаського монастиря під назвою дворище *Рожницького*. «*Да по реке Студенке, вверх от устья р. Ласки, от селища Рожницкого ... бобровые гони и рыбные ловли*» [6].

Після десятка років розвідок і розкопок околиці і вивчення документів і місцевих легенд, я зрозумів, де міг знаходитися маєток пана *Рожницького*, укритий в болотистій заплаві від набігів татар. Подальші розкопки показали, що хутір на *Гірках* і *Дубині*, що існував до початку XVIII століття, перетворило в попіл якесь лихо, схоже, Північна війна. Я зробив замальовку обнесеного валом двору знатного шляхтича і кераміки XVII-XVIII століття. Так, завдяки Рудинському, я встиг вивчити історію *Гірочок*, до того як в 1970-х їх зрив бульдозер для силосування сіна. Зник чималий том «архіву».

Подальшим пошукам Рудинського, як відомо, завадили. Вченого звинуватили в тому, що він займається «непотрібними пролетаріату черепками» і вислали. Частина документів про дослідження краю, щоденники – найцінніше для археолога – зникли в горнилі репресій.

Археологом тоді я був, скажемо прямо, кепським – за неолітичну міг прийняти кераміку і мар'янівську, і лебедівську (вельми суперечливу між колегами). А ось кераміку епохи бронзи, юхнівську, Київської Русі, XVII-XVIII століть відрізняв досить добре.

Восени 1965 року у Мезинській середній школі в приміщенні для 3 класу був відкритий прообраз музею. Глузування, що посипалися з боку деяких вчителів, припинилися після візиту московського археолога Ольги Миколаївни Мельниковської. Вона назвала нашу музейну колекцію науково повноцінною, що обеззброїло багатьох скептиків.

У 1967 році в Ленінграді відбувся захист моєї дипломної роботи «Орнаменти стародавнього Мезина». Назва, як бачу зараз, не зовсім точна, але то був триумф. Мій керівник, декан художньо-графічного факультету Олександр Апполонович Чумаченко сказав тоді:

– Цей студент здійснив подвиг. Він створив *сам* у школі музей. Робота знята на кіноплівку. Будемо рекомендувати публікацію.

* * *

Нові знахідки, нові експонати радують завжди. Я цінував їх «на вагу золота». Особливо тому, що копати без дозволу, «псувати» квадратний метр культурного шару заборонялося, але ж бульдозер за половину робочого дня міг знести весь пам'ятник історії. Це було нормальною практикою на селі.

Левенок ще під час моєї «втечі з Ленінграду» закликав: «Боже Вас борони псувати культурний шар без відкритого листа – три роки в'язниці за це!» Але не міг тоді безробітний засновник сільського музею змотатися в столицю і виписати відкритого листа на проведення археологічних розкопок! Просто не міг, тай годі!

Те ж саме говорила і О.М. Мельниковська, яка приїхала на розкопки Мезинського городища. Я привіз її на наше *Хуторище*, де жваво так будувалася свиноферма, дирчав бульдозер.

– Зриють же *Хуторище* до біса, давайте зробимо стратиграфічний розріз простою лопатою для історії! Треба ж перевірити культурний шар! Поки не пізно!

– Ні. Не можна його псувати, – отримав у відповідь.

Рівно за два місяці потому я здав сесію в Ленінграді, приїхав додому, помчав на *Хуторище* збирати матеріал, і завмер від заціпеніння. Моє *Хуторище* було зрите, темний гумус з масою кераміки був зсунутий в старицю. Робітники-будівельники видивлялися на мене з майже готової стріхи ферми, і я почував себе досить незручно. Ходив туди-сюди у розпачі схилом, де нещодавно кожен квадратний метр був буквально усяяний уламками кременю і кераміки різних культур. Мені конче потрібна була кераміка орнаментальна, епохи неоліту, іншу я і не підбирав як «непотріб».

Пройде десяток років, і я буду так само переживати, дивлячись на розчавлену колесом, розтоптану копитом кераміку без візерунку. Вона дає не тільки естетичну, а й наукову інформацію. Але це буде потім.

А тоді я почав напівлегальні пошуки в кар'єрах, на островах, на дюнах, закипаючи, коли думав, що неосяжні котловани риються бульдозерами на законних підставах, що знищується стільки культурного шару, скільки я не розкопаю за десятиліття пошуків...

Розвідки та польові роботи документувалися вельми своєрідно і з порушенням прийнятих норм. Це і зрозуміло: в музеї я працював безкоштовно, а потреба в матеріалі для диплому давно пройшла. Тепер збирав експонати для експозиції. Задовольнявся збором підйомного матеріалу на видувах і в місцях, де побували копачі пнів. У щоденниках лише фіксувалися загальні дані: де, коли і що знайдено. Навіть планів спочатку не складав: адже всім зрозуміло, де у нас *Гірочки* і де *Дубинá*.

Читаю їх – вони лякають своєю недосконалістю і наївністю. Але то – польові щоденники, кепські та все ж цінні документи епохи, віхи у довгій, півстолітній епопеї пошуків, віхи активної роботи з порятунку пам'яті землі, що гине, йде в небуття в моєму рідному краї.

Отже, 14.VII.1965. Перша «музейна» польова розвідка, вихід з рюкзаком до заплави Десни на острівну, відрізану річкою і болотом, піщану дюну довжиною в кілометр, за 1,2 км на схід від Курилівки.

День наступний. 15.VII.1965. Відкриття на боровій терасі біля урочища *Лісництво* багатошарового, найціннішого, майже зритого сьогодні пункту – *Хуторище* – Курилівка рання. Приємно здивував багатий «урожай» різного матеріалу на краю власного села, на місці *багатючого* історичною спадщиною півострова-городища, дуже популярного у курилівців в роки моєї юності. Тут мені завжди хочеться вимовити Довженківське: «Вклоняюся тобі, моя рідна земле!» *Хуторище* я знав з раннього дитинства яскравим, квітучим, ще не зритим.

Захоплений запис у щоденнику: «Несподівано відкрито нову неолітичну стоянку – на *Хуторищі*, біля самої свиноферми. Там кераміки ... незліченна кількість: 10 на 1 кв. м. Знайдено і ямково-гребінцеву кераміку, крицю віку заліза, сталевий (саморобний) рибальський гачок, шлаки, розписну кераміку. Відібрав близько 100 знахідок».

Вразило і порадувало те, що, незважаючи на серйозну шкоду від ферми, на вільній північній стороні, біля болота, вся поверхня була буквально засіяна уламками кременю і різної кераміки.

На жаль, як художник, я відбирав тоді лише орнаментовані екземпляри, пов'язані з давнім декоративно-прикладним мистецтвом. Читати «нецікаві» неорнаментовані черепки мене навчив Р.В. Терпиловський, київський археолог, який побував на *Хуторищі* в сімдесяті і захоплювався багатством цього історичного пам'ятника.

16.VII.1965. Третя розвідка. Там само. Запис у щоденнику, зробленому із звичайного шкільного зошита: «неоліт залишив тут багаті плоди... багато чорних вогнищ («зольників»), шлаків, криці, є залишки» «грузиків»... культурний шар місцями 30 см. Кераміка неолітична, середньовічна».

22.VII.1965. Відвідав *Гірочки*. Батько порадив дістатися до великої болотної дюни *Березова*, яка разом з витягнутою вздовж старого русла Десни, перекритою мулом піщаною косою, тягнеться кілометрів на три-чотири.

Перечитую свої записи. Дивуюся, що які то причини спонукали мене на цей каторжний труд?! І як легко до цього процесу підключився батько!..

Пристрасний рибалка, досвідчений лісничий і мисливець, знавець урочищ, лісів, островів і дюн ліво- і правосторонньої заплави Десни, він, без сумніву, знаходив свою естетику в наших походах.

30 червня 1965 року ми переправилися через Десну на рибальському човні. Батько довів мене до *Березової* і до майже недоступного болотного острівця *Павловичів*. Так починалася «страдна пора» досліджень забутих Богом і людьми старожитностей краю.

Зараз це сприймається як дивний сон. Давно вже нема ані батька, ані матері, ані молоді тоді дружини. Залишився один я зі своїми щоденниками.

Надзвичайно урожайним став 1965 рік. Виконано 22 підтверджені записами розвідки, відкрито 11 пам'яток археології: городища, поселення, зібрана цінна інформація з різних культур, хоча метою пошуків залишалася первісна орнаментована кераміка.

Закріпившись у своїх прагненнях та знаннях в новому для мене ремеслі, 3 липня 1965 року я рішив мотоциклом доїхати до підказаного батьком лівобережного *Воробйового* острова через поромну переправу. Викотив у двір мотоцикла, у віконце виглянула мати, сплеснула руками. Через хвилину в дверях з'явився батько:

– Василь! Ти куди розігнався? На *Веребйове* мотоциклом? Здурів, чи що? Туди не пройдеш і по кладці! Облиш мотоцикл, йдемо удвох!

– Старий, не пускай його самого. Бери весло та йдіть удвох! Та не перекиньтесь там на Десні! Та візьми щось поїсти, – не вгавала мати.

Я здивувався такій недоречній турботі батьків. «Не розуміють, чи що, що син вже зовсім дорослий?!» – думав по дорозі, але мовчав. Та ось уже за Десною, ступаючи на зрадницьку тремтячу *кладку*, перекинуту через зарослу очеретом болотну протоку, насторожився.

Заглибилися далі, і мені стало зовсім моторошно. Зліва по ходу, зі сходу розгледів в болотній трясині череп з гіллястими рогами. Батько пояснив, що два-три роки тому тут олень намагався сунутися на острів, «не знаючи броду». Мою легкість духу як рукою зняло. «Так ось ти який, *Веребйовий* острів! А як же на острові продиралися стародавні мисливці 5 тисячоліть тому?! А може, там і немає слідів неоліту?»

Те, що ми там знайшли, залишило найяскравіші, найпоетичніші спогади за всі мої багаторічні розвідки рідного краю. Я умовно назвав те урочище «Островом скарбів». Ми насилу несли дбайливо закутані в фуфайку батька знахідки за кілька кілометрів до човна і далі лугом додому. Щось навіть розгубили по дорозі.

Часто відвідувати загублений в болотах серед вільхових хащ острів не дуже хотілося, але дорогу я вже знав, і бував там часто вже і сам наступними роками. А в той пам'ятний день на острові поруч з розвалом найціннішої неолітичної судини з гострим дном, ми виявили предмет моїх мрій – безліч орнаментованих кахлів з поливою і без неї, деякі навіть неушкоджені. Вони конче потрібні були для дипломної роботи, а неоліт мене тоді цікавив ще мало.

Через два тижні, 15 серпня, знову разом з батьком, насилу продерлися болотом з дюни *Березової* на *Собищину*, так тоді називали придеснянські околиці Сумщини. На боровій терасі *Веселе* (близько 7-8 км від лівого берега Десни) знайшли край дороги кремені і уламок неолітичної кераміки.

Подорож з рюкзаками за спиною і лопатами відбирала багато часу і сил, добре ще, що мати забезпечила нас провіантом – половиною смаженого гусака з пляшкою молока і чверткою самогону.

Перші помилки

Засмучувала відсутність профільної літератури. Я зібрав досить велику бібліотеку з мистецтва, та ось книг з археологічних досліджень на рідній землі майже не було. Археологія в магазинах була представлена, в основному, пам'ятниками по Росії. Знахідки в Сибіру і на Уралі викликали захват, але ж неоліт – за природою своєю інтернаціональний.

Орнаменти древніх горщиків мали магічне значення для мене.

Багато чому вдалося навчитися свого часу у ленінградських колег, в основному – теорії. Практичну роботу, реставрацію битих уламків кераміки і розвалів посуду мені ще належало освоїти. Починав я в своєму садовому будиночку в Курилівці з плиток кахлів. Намагався склеювати їх глиною, адже такої сировини в нашому урочищі *Глинисце* було завжди навалом. Курилівці традиційно брали її там для господарських потреб.

Одного разу вже «відреставровані» плитки розповзлися, коли потрапили під потоки води, що сочилася з даху на веранді. Побачивши такий результат моїх трудів, москвичка О.М. Мельниковська (вона приїжджала в 1967 році на розкопки Мезенського городища в пошуках раннього залізного віку) весело розсміялася. Я вже збирався образитися, коли почув:

– Так кераміку не реставрують. Дивіться як треба.

На моїх очах вона склеїла перший розламаний блок судини, поставила експонат у ящик з сухим піском і подарувала флакон спеціального клею.

Цей урок пішов на користь – я ставав професіоналом. Багатотонний тягар звалився з плечей, працювати стало приємніше. Після реставрації безлічі орнаментальних композицій різних епох, я створив альбоми з їх малюнками.

Що ж далі?

Вчитель на прізвище Бердник з сусідньої Студінки якось відвідав нас у Курилівці, та підкинув ідею:

– І Ви, такий унікальний фахівець, сидите без роботи і оформляєте безкоштовно плакати для колгоспу?! Шукайте роботу в училищах, у вузах. Ну і що, що нема наукової ступені! Треба шукати, *держати*, якщо хочете!

* * *

Потім була епопея з педагогічним інститутом в місті Бельці, в Молдавії, де ми прожили з сім'єю з 1969 по 1972 роки.

Альбоми з орнаментами незмінно викликали захват і у керівництва, і у студентів, які охоче перемальовували їх собі в зошити. Влітку ми приїжджали додому, в Курилівку «на побивку», і заходили в Мезинський музей. Я з

захопленням виявив там безліч уламків неолітичної орнаментованої кераміки – її викинув на лузі в урочищі *Рвачка* бульдозерист і доставив до музею.

З благословення батька мені в Бельці стали приходити численні листи від голови Мезинської сільради М.М. Костомахи і від завідувача районним відділом культури приїхати в село «рятувати музей». До якоїсь пори я їх ігнорував. Потім знову проявив тягу до вільного графіку роботи дослідника, потім прочитав у листі від Левенка, що він «хотів би побути на островах, подихати вільним вітром Деснянського краю», потім захопився дешифруванням браслетів, потім...

Я повернувся до музею в 1972 році, щоб виявити, що вся кераміка, за винятком двох врятованих мною уламків, зникла. Її не те викинув, не те обміняв на самогон мій абсолютно безвідповідальний намісник.

– *Ек, і брехливенний ото той Торля!* – так про нього висловлювалась вчителька мезинської середньої школи Г.П. Писаренко. Фраза багато про що свідчить.

Пошуки неоліту в урочищі Рвачка

Отже, я знову в своєму музеї. Включився в роботу зі збору матеріалу для так ніколи і не захищеної дисертації. Палеоліт стане головним її компонентом, але я включив в неї і неоліт. Його ж бо я знаю добре, вважав я, але виявилось, це не зовсім так.

У 1970-80 роки я часто контактував з Д.Я. Телегіним, тоді головою Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Повідомив його, що знайшов пункт неоліту прямо над заплавою Десни, на горі *Хоромки Південні* в Мезині. Отримав відповідь, що неоліт над заплавою – рідкість, та що там міг бути лише могильник.

До нашої наступної зустрічі в Інституті археології в Києві я привіз коротку статтю з ілюстраціями. Вчений задумався:

– Так, дуже схоже на неоліт, але це – кераміка мар'янівської культури, епоха бронзи.

Вельми збентежений, я забрав статтю і повідав, що знайшов в шарі мулу підводне поселення неоліту на відкритому лузі за півтора кілометра на схід від Мезина в кручі берега Десни висотою в 4 метри.

– Як вам вдалося його там знайти?

– Бульдозерист працював в урочищі *Рвачка*, зібрав і приніс до музею «мішок черепків». Правда, вони загублені для історії через недбалість. Крім двох уламків. Я забираю їх з собою в Молдавію як матеріал для роботи над дисертацією. Але *Рвачка* лежить на крутому повороті Десни, сильно ріжеться водою, утворює там страшенні ями і вири. А поселення відкрите для археолога тільки під час сильного обміління ріки через засушливе літо.

– О-о! Так у вашій *Рвачці*, мабуть, вже нічого не лишилося, терміново пошукайте, поки не пізно! – оперативно відреагував Телегін.

Я відразу подзвонив техпрацівниці Марії Подоляко – вона залишалася в музеї за мене, попросив терміново знайти місце роботи бульдозера і позначити його вішкою.

Запитати косарів на лузі, може вони щось пам'ятають. На жаль, Марія нічого не знайшла – пройшло багато часу, заплава річки еволюціонує швидко, ніяких слідів роботи техніки не залишилося:

– Якщо Ви не знайшли, то я тим більше! А косарі не знають нічого!

* * *

Пошуки у *Рвачці* я відновив у 1985 році, коли в черговий раз повернувся в музей, тепер вже з Коропа. На південному фланзі урочища, де Десна круто забирає в напрямку Мезина, в обвалі триметрової Деснянської кручі я виявив залишки могильника в затверділому мулі на глибині 0,8 метра, до 5 метрів завдовжки. Знахідка не в'язалася з логікою археології. Піщаний шар неоліту під мулом мав бути на 2-2,5 метра нижче, біля самої води.

Далі йшло скупчення кераміки, але не неолітичної, а III-V століть до н.е., – кераміки Київської культури. Вже непогано, але ж, не зовсім те, що треба. Під залишками могильника крутився потужний вир. Вода знизу вимила пухкий прошарок піску, утворилися звисаючі «козирки» з лесу, чималі масивні кручі загрожували звалитися у воду. До рівня води мені не сягнути. Я це зрозумів, і ризикувати не став.

Облишив це місце і відійшов метрів на 100 на північ. Виявив такі ж самі обвали круч: Десна розмила берег. До обривистої кручі примикала дорога, наїжджена в сухому руслі замуленого рову. Разом з південним струмком зі стариці *Косулі* вони ділять *Рвачку* на 2 частини. На північній частині я і намагався знайти неоліт. Все забрала вода.

Пошуки зайшли в безвихідь.

20 лютого 2002 року до музею завітав незнайомий мені рибалка і передав трохи пошкоджену козацьку люльку для куріння, віком, ймовірно, початку XVIII століття. Знайшов він її у тій самій *Рвачці* на свіжому зрізі обвалу деснянської кручі. Традиційно вельми популярне місце для риболовлі, треба відзначити. І саме тут була переправа на стародавній Північній дорозі Мезин – *Березова*. Це туди, до дюни *Березової*, рухалися загони Петра I у 1708 році, щоб перехопити каролінерів Карла XII.

Однак, щодо неоліту люлька замало що могла нам дати.

Той же рибалка, колишній мезинець, а нині житель Шостки, пізніше добув надзвичайно цінну для мене інформацію – приніс уламок кераміки середньодніпровської культури – тої, що прийшла на зміну неолітичній у нашій місцевості на початку III тисячоліття до н.е.

Середньодніпровці селилися в заплавах річок на піщаних дюнах, на високих берегах, обіч борових терас. Гадаю, певний час їх племена мешкали тут пліч-о-пліч зі «старожилами», або ж на місцях колишніх поселень неоліту пізнього.

Слідами вдалого рибалки я виявив скупчення такої ж самої кераміки і в північному секторі урочища *Рвачка* в кручі на глибині 2,5 м, біля самої води. Нижче цього скупчення знайшов прошарок піску, де мав був бути і шар неоліту. Я впевнений, що неоліт тут був раніше всіх інших поселень, хоч і не дав нам

такого рясного і надзвичайно цінного матеріалу, як знахідки культури середньодніпровців.

Зрозуміло, що далі я не зможу так детально висвітлювати історію пошуку неолітичних старожитностей, як це було з пошуками на *Рвачці*.

Як би там не було, ці скромні дані про неоліт дорогого мені урочища *Рвачка*, я заніс до альбому орнаментики округи, що став частиною матеріалу для дисертації. Аплікації візерунків отримали високі оцінки фахівців в Ленінграді і в Києві. Київський мистецтвознавець Валентина Рубан вкотре дорікнула мені за те, що альбоми не опубліковані. Не видані вони і донині, не вистачає часу. Неоліт не є головним в альбомах, але він зіграв свою важливу і все зростаючу роль.

Ранні хлібороби і рибалки краю

У 1970-х роках збірка орнаментів могла дати мені колосальний поштовх вперед. Професор М.К. Каргер наполегливо пропонував взяти альбомні матеріали для нової дисертації з тематикою доби заліза. Дуже шкодую, що не послухався Михайла Костянтиновича через свою надмірну захопленість мезинськими палеолітичними браслетами.

Мій матеріал з неоліту став дуже затребуваний в 2000 році в Києві. Допоміг завідувач сектору енеоліту та епохи бронзи Інституту археології НАН України В.В. Отрощенко, за що я йому вельми вдячний.

У співавторстві з вченим секретарем Інституту Н.С. Котовою вдалося опублікувати матеріал «Неоліт Мезинського Подесіння» [8]. До нього увійшла частина колекції неолітичної кераміки, але введена в ужиток була не як альбом, а як звичайна, спрощена за формою, стаття з археології.

Тими роками музей дуже швидко поповнювався керамікою, особливо неолітичною. Наприклад, якщо в 1967-68 роках перед моїм від'їздом до Молдавії на роботу в педінститут було виконано по 8 розвідок за літо, то після повернення у 1973 році їх було 44, а в 1974 – 43. У 1979 році, після від'їзду в Короп зафіксовано 27 розвідок, в 1981 – всього 10.

Піком активності став 1989 рік – 50 розвідок з розкопками. До музею надійшло 2 857 експонатів, за рік до цього – 1988 року – 3 063! Етап ейфорії змінився різким спадом на початку 1990-х. Дещо більше ніж півтисячі нових надходжень до музею, так було і на початку XXI століття.

І ще. Дуже багато орнаментованої кераміки зникло безвісти! Умови для зберігання експонатів у сільському музеї були тоді... Кепські, майже ніякі! Пам'ятаю щире переживання через такий стан справ від кореспондента газети «Радянська Культура», що заглянув у музей. Про це була стаття.

Після ревізії 2005 року одних тільки уламків неолітичної кераміки я не дорахувався кількох тисяч! Тепер, коли виявлено сліди місячного календаря в орнаментах неоліту, ця втрата для мене дуже драматична! Адже, крім мене, цим питанням ніхто тоді не займався. Не займається й зараз.

За далеких сімдесятих ямкові *наколи* на кераміці неоліту склалися в поняття культури ямково-гребінцевої кераміки (пізній неоліт, IV-III тисячоліття до н.е.) [9]. Початкові знання про неї дав мій незабутній вчитель і друг В.П.

Левенок. У своєму нарисі «Хронологічна схема для Десни», зробленому у моїй присутності у 1969 році, він згадує лише «неоліт деснянський», датуючи його III тисячоліттям до н.е., що на 2008 рік було вже дещо застарілим. Про існування в наших краях кераміки ранньонеолітичної – дніпро-донецької культури (для середньої Десни – V-IV тисячоліття до н.е.) тоді було невідомо.

Вона зробила мені приємний та пам'ятний сюрприз 15 травня 1977 року.

Поромом переправився я на лівий берег Десни та доїхав велосипедом до великого піщаного Мезинського острова. На його східному мисі прямо в піску високої п'ятиметрової кручі знайшов дивні уламки чудової неолітичної кераміки. Почав розкопки і на глибині одного метра виявив 33 кремені та 196 уламків розваленої судини. За два метри на південь від цього надзаплавного житла, заглибленого на метр у землю, виявилася занесена піском піч з акуратно викладеного каменю до 7 см у поперечнику. Неолітичне вогнище, де, вважаю, смажили обгорнуті в траву м'ясо та рибу.

Вдома вимив *черепки*, склеїв їх у один блок та здивувався: кераміка неолітична, але на типову ямково-гребінцеву культуру не схожа – надто красива, з багато оформленим вінчиком. Кинувся шукати аналогічну кераміку в літературі, знайшов подібну. Встановив – переді мною лежить нова для мене, небачена досі в наших краях дніпро-донецька культура.

Згодом на *Дубині* мені вдалося виявити подібну кераміку у вигляді розшарованого і нічим непривабливого уламка горщика. Спершу думав його не брати зовсім. Цю знахідку я піддав ретельному огляду через багато років, у 2000-му, і лишився у захваті. Уламок, що розшарувався (на мою удачу), ніс у собі слід від випадкового, згорілого під час випалення, зернятка пшениці. Виявляється, ранні поселенці неоліту на *Дубині* мали зачатки мотижного землеробства, від якого відмовилися племена ямково-гребінцевої культури, що жили аж на тисячоліття пізніше.

Результати дослідження були опубліковані у 2000 році у місті Луганську [8]. Я й раніше робив успіхи по лінії історичної географії, тут же сталося щось більш цінне: я виявив сліди раннього землеробства моїх далеких предків – мешканців місцевості, де виникне згодом моє рідне село.

Середньодніпровську культуру відкрив собі теж спочатку в книжкових джерелах, і лише на розкопках у 80-ті знайшов 10 пунктів, 7 з яких лежать на островах, зазвичай важкодоступних і нині. Острів *Тугаєв грудок* (або ж *Юрчиха*), наприклад, відокремлений від «великої землі» заливними луками 4 км завширшки. Заплава Десни на весняному розливі нагадує море. За неоліту тут була суцільна мережа глибоких та бурхливих водойм.

Вода вимагала серйозних зусиль та гарних навичок для життя у відриві від далеких берегів. Це свідчить про добре розвинені «морехідні» здібності «аборигенів», що пристосувалися пересуватися в локальній гідросфері, незрівнянно складнішою в порівнянні з нинішньою.

Короп. Перші наукові публікації

До музею потягнулися відвідувачі. Солідні туристи приїжджали навіть переповненими великими автобусами *Ікарус*. Якось один з них, що стояв у задумі біля вітрини епохи неоліту та бронзи, звернувся до мене:

– Ви зібрали безліч повноцінного наукового, невідомого ще науці, матеріалу. Чому Ви не публікуєтеся у журналах?

Треба сказати, що охоту до друку давно та надовго відбив мені лист з розгромною рецензією, але я не став про нього розповідати туристу.

А пізно ввечері думав, що зібраного матеріалу цілком вистачить на нову дисертацію. Роздумував про роботу викладачем, та у жовтні 1978 року наш музей відвідали льотчик-космонавт СРСР Ю.В. Романенко та маршал авіації С.Г. Руденко.

Після їхнього візиту мене запросили на роботу до районного центру Короп на посаду директора Меморіального музею М.І. Кібальчича. У квітні 1979 року я погодився на переїзд із сім'єю до Коропа за умови, що мені не заважатимуть займатися археологією і підготують Іллінську церкву-фортецю під новий музей.

22 квітня 1979 року, тільки но зійшов сніг, я вийшов один з дитячою лопаткою на першу розвідку на болотяний півострів біля коропського маслозаводу. На зрізі зробленої бульдозером борозни знайшов 124 предмети, серед них – кремені та уламки неолітичної кераміки. Влітку зі школярами з археологічного гуртка ми зібрали багато подібного матеріалу та кахельних плиток. У павільйоні при музеї М.І. Кібальчича відкрили прообраз археологічного музею. За кілька років роботи в окрузі Коропа нами було знайдено багато пам'яток із 17 археологічними культурами. Як мінімум, 11 із них – це поселення неоліту.

Вдалося відкрити невідому раніше школу коропських кахлів та опублікувати дві перші наукові роботи, які викликали бурю гніву з боку завідувача районного відділу культури. На першій же нараді мені було заборонено *«займатися археологією та витратити дорогоцінний час на якісь там черепки»*.

10 квітня 1980 року я отримав листа від професора Д.Я. Телегіна, де він запропонував написати статтю про неоліт для академічного журналу «Археологія». Стаття з'явилася, але не відразу, а через шість років пристойно скороченою [10]. Так почалося моє серйозніше вивчення пам'яток неоліту та епохи бронзи. Давнє мистецтво відходило на дальній план.

Наприкінці вісімдесятих років мені оголосили в області догану *«за засмічення музею Кібальчича непрофільними експонатами»*. Я знову виїхав у Мезин, куди мене вже давно звав Герой Соціалістичної праці О.Г. Боровик. Для музею планувалося побудувати нову двоповерхову будівлю. Далі планів та обіцянок справа не пішла (як колись і з Іллінською церквою-фортецею в Коропі). То я з превеликою радістю зайнявся «вільними пошуками».

Заплавно-острівна зона

Почалася найщасливіша, хоча й досить коротка смуга моїх пошуків на ниві археології. Кількість кераміки, а з нею і джерел інформації, постійно зростала. Так поступово складалася велика карта. Я наніс на цю карту всі пункти неоліту разом з масою інших пам'яток різних інших культур. У радіусі 15 км від музею виявив цілі зони залягання пам'ятників неоліту. То –окремі сторінки довгої історії пошуків. На сьогоднішній день в ній відображено 89 пунктів неоліту.

Пізньюнеолітична – ямково-гребінцева кераміка знаходиться з легкістю на заплавних піщаних островах і терасах. У 1960-х я виявляв її на дорогах та стежках поміж піщаних дюн. Наближаючись лугом до піщаного бугора, я здалеку подумки бачив уламки кераміки і кремені в його глибині. В околицях своєї Курилівки на лузі лівобережжя Десни я знайшов 9 пунктів неоліту і 23 – на правому березі. До них треба додати ще й 7 пунктів більш ранньої дніпро-донецької культури. Більшість поселень лежать на «надлугових» височинах, але зустрічаються й «мулові» пункти, вірніше, накриті 2-3 метровим шаром алювіальних затверділих нашарувань. Кожного року такий шар стає все більш потужним після заплавного розливу ріки.

Неолітичний рибалка чи мисливець, що жив в розгалуженій мережі водойм серед мулистих нашарувань, обожнював річковий пісок, вважав його джерелом тепла і здоров'я. Та й нині на селі жителі часто лікують хвороби простою прогулянкою босоніж по теплому або ж гарячому піску.

Сумське лівобережжя, відокремлене від нас 6-кілометровою заболоченою і важкодоступною заплавою, різьблене відрізняється від лесово-крейдових стрімчастих круч на високому правому березі. Заплава з боку Сумщини полого, лугова, густо вкрита високою травою і чагарниками вдовж берегів стариць, проток, струмків і боліт. Вона майже незаселена, тут рідко ступає нога людини. Здавалося, так було завжди.

Мої перші обстеження Сумщини у 1960-ті були короткочасними. Я вважав, що первісна людина не любила ці непрохідні нетрі.

У сімдесяті від дюни *Березова* в сторону села Собич болотом навпрошки проклали дорогу, що дозволило почати новий етап досліджень.

Виявилося, що наше лівобережжя за доби заліза, бронзи і каменю було досить добре заселеним. Пункти неоліту тягнуться тут ланцюжком уздовж берега – від обстежених мною околиць села Розльоти до *петровських редутів* на *Собищині* і далі, включаючи *Чорне озеро* та інші водойми.

Причина такої численності пам'ятників мені зрозуміла. Високий західний берег Десни вкритий тягучими лесом і крейдою, а східний –благодотворним піском, що добре прогрівається сонцем. Заплава лівого берега вивчена мало, але й так там відкрито аж 17 пунктів, не рахуючи острівних об'єктів – найцінніших, укріплених самою природою.

Правобережна зона розташована на західному березі заплави, починається піщаними дюнами в гирлі курилівської балки, в Мезині перетинає високі лесові кручі, далі йде через Свердловку і Радичів, і тягнеться на 25 кілометрів прямого пташиного польоту.

Мал. 2. Неоліт в Хоромках. Пункти берегів заплави.

Рекордну кількість матеріалу я вперше виявив в Курилівці на борових піщаних терасах Попова гора і Хуторище. На початку ХХ століття Ф.К. Вовк знайшов сліди неоліту в мезинській балці, а мої пошуки неолітичної кераміки на східному фланзі стоянки – нижче шару Київської Русі та епохи бронзи – успіхом не увінчалися. Деякі сліди неоліту знайдені на лісових схилах балки Хоромки Мезинські.

Допоміг мені у цій справі студент Буловацький, що приїхав до батька з Ленінграду, де він, як і я колись, вивчав основи археології в Ермітажі. Ловив рибу в гирлі струмка біля Хоромок і знайшов уламки неолітичної кераміки. Ця третя точка неоліту в урочищі дозволила мені впевнено нанести цей пункт на карту.

Поволі обстеживши з лопатою лесові підніжжя Деснянських круч 40-80 метрів заввишки, що тягнуться від Хоромок через Свердловку та Радичів на південь, я виявив окремі уламки кераміки в піску біля Десни поруч з радичівською церквою в гирлі балки та в гирлі яру Міщанське.

Пошуки 1970-80-х і 2008 року показали, що від північного гирла Курилівської балки в бік Ігнатівки і далі на північ йде пустельна зона щодо пунктів неоліту.

Суперник Свердловки – Затон

Після переїзду до Свердловки я покладав особливі надії на дві супіщані гумусові тераси, що тягнуться від села понад Десною на південь під обривами десь на 2 кілометри. Це – зрізані руслами струмків урочища *Затон Північний* та *Затон Південний*. Розвідки під кручами виявили лише нашарування лесу і крейди. Пунктів неоліту, здавалося, тут нема.

Коли взимку 21 січня 1989 року школярі принесли мені уламки різної кераміки, вкриті шаром бруду. Знайшли їх у траншеї газопроводу в *Затоні Північному*. Я був приємно здивований, і швидко опинився біля траншеї газопроводу, тому що, за словами учнів, бульдозеристи вже готові були засипати укладені в траншеї труби. На вулиці дощ та сніг, в траншеях глибиною до 2,61 метрів, калюжі. Повернулися ми неабияк забруднені вже коли стемніло – вдома перепало і мені, і моїм помічникам. Та все було не марно!

Зовсім несподівано ми знайшли цілий «букет культур» епохи заліза і бронзи! Але неоліту не було! Я здогадувався, що він має залягати в прошарку піску нижче глибини обстежених нами 261 см. Після засипки траншей я приходив, копав, але до того шару не дійшов. Стало ясно: поселення було заселене з епохи бронзи і до XVIII століття, виходить, воно могло існувати і за доби неоліту.

Після газифікації настала щаслива «доба свердловських теплиць». Олександр Григорович Боровик, як голова, добрий господар і людина «зі зв'язками», пригнав по Десні з Чернігова плавучі крани-драги для видобутку річкового піску. Незабаром від гирла Свердловської балки, від порома і до *Затону* височіли цілі штабелі піску. Я навідався туди і виявив разом з уламками різного матеріалу і неолітичну кераміку.

Це свідчить не про те, що людина не мешкала тут в неоліті, а про те, що сліди її проживання заховані під делювіальними нашаруваннями змитого з круч лесу на глибині 2-3 метрів і більше. Уточнилася нова зона залягання слідів неолітичних поселень, дуже важкодоступна, навіть у порівнянні з острівною зоною.

Було дивно бачити, що поблизу Свердловки (тоді *Псарівки*) існував її «суперник», який займав вузьку нині смугу між колись широкою і повноводною річкою *Головесною* і високими лесово-крейдяними горами. А ще був дивний місцевий гідронім «*Стара Десна*» – дві широченні стариці, що впираються в *Мезинський* та *Свердловський острови* та нагадують русла чималої ріки.

Розпитав старожилів. Виявилось, що декілька поколінь тому у *Псарівці* жив заможний житель, який запустив води Десни до села канавою. Тоді й утворилися стариці під загальною назвою *Стара Десна*.

Моя гіпотеза знайшла підтвердження. А, найголовніше, встановлено, що неолітичні племена мешкали і під обривами правого берега, але їх сліди глибоко приховані під делювіальними і алювіальними нашаруваннями. Деснянські розливи часом вимивають під горами крейдяні гроти, вистелені галькою і скам'янілостями морських мешканців. Я замальовував у щоденнику такі гроти, обстежені на північ від Свердловського порогу.

«Підводне» поселення свердловський пором

На прилеглій зі сходу до Десни території, зайнятої під луг та городи, що лежить в гирлі широкої Свердловської балки, розвідки не виявили ніяких старожитностей. Це викликало моє здивування.

На розташованому зовсім поряд свердловському південному острові, в кар'єрі, я виявив і вивчив сліди могильника доби бронзи. Згідно з гіпотезою Клейна [11] і мого керівника І.І. Артеменко [12], в гирлі балки повинно було бути поселення, тому, що наші далекі пращури індоарії – племена шнурової кераміки – поміщали «країну мертвих» і ховали своїх покійників на сході. Таким чином, і могильники слід шукати на східній стороні. Насипані на пляжі біля порому піраміди піску мене дуже порадували, бо без особливих зусиль дозволяли заглянути вглиб минулих тисячоліть.

Найперше обстеження піщаних пірамід з групою школярів-гуртківців показало, що на цьому місці протягом тисячоліть існувало багато поселень різних епох і культур, і неолітична ямково-гребінцева серед них. Спочатку до вивезення масивів піску до теплиці ми знайшли всього 1 уламок кераміки, потім 4, потім більше... На одному з них на внутрішній стороні виявлено 2-міліметровий шар чорної сажі. Вона зберігалася на тому уламку протягом п'яти тисяч років [13].

Схоже, тут існувало постійне стійбище мисливців та рибалок, розмите потоками води. Про те, що воно було досить великим, говорить і неолітична кераміка, знайдена нижче за течією від порома, майже в гирлі *Головесни* за метр від берега Десни [14].

Пункти неоліту розташовані біля води, вони тиснуться до Десни та стариць, на надзаплавних обривах іноді зустрічаються в похованнях. Окремі уламки неолітичного посуду виявлені на схилі шестиметрової кручі над Десною в північному гирлі річки *Хвостинки (Пузиреве Північне)*, а також біля радичівської церкви на піску.

Там, під Радичевом, у північному гирлі балки розкопки в пошуках неоліту не велись, за винятком зачистки шару вздовж дороги в гирлі південного яру за 300 м від городища *Мищанське*. Це на північ від городища *Хотинське*. Там знахідки представлені іншими культурами, включаючи сосницьку. Неолітичної було мало.

Замикає південну стрічку пунктів неоліту на правобережжі *Пазинівка Нижня*. Там під урвищем біля Десни знайдено без проведення розкопок сліди поселення ранньої дніпро-донецької культури, а з нею – уламки пізньої ямково-гребінцевої кераміки. Вона мала бути і далі на південь – в бік села Розльоти. Поки що ми туди не дісталися.

Таким чином, по правому борту Десни пізньонеолітичних ямково-гребінчастих пунктів знайдено 11, ранніх дніпро-донецьких 1, всього 17 пунктів.

Всього в окрузі виявлено 59 пунктів пізньої ямково-гребінцевої кераміки. Спочатку я з охотою позначав їх на численних робочих картах, потім з якимось дивним почуттям упередження. Виявилось в результаті, що виявлено 10 пунктів

дніпро-донецької культури, і 59 ямково-гребінцевої! Такі зміни схожі на якийсь «демографічний вибух» з минулого.

Демографічний вибух з неоліту

Цю закономірність з історії неоліту краю я намагався розкрити ще в середині сімдесятих. Я тоді намагався врятувати курган кінця епохи бронзи в урочищі *Лісництво Курилівське* і викликав телеграмою з Москви голову Деснянської експедиції О.М. Мельниковську. Ольга Миколаївна, на моє здивування, сказала, що то не курган, і копати його не слід. Не радила вона мені захоплюватися і «демографічним вибухом». Правда, обидві її ради виявилися невірними. І про курган, і щодо «вибуху».

Кількісні показники всього зрізу культур – число пунктів – я розмістив на графіку етнокультурних змін, а їх попередні дані були опубліковані в спільній з В.В. Отрощенко публікації [15]. За кількістю поселень тоді і досі неоліт – чемпіон. З ним не може тягатись і найпотужніша за доби бронзи сосницька культура.

Згідно прийнятої теорії, численність пунктів неоліту зазвичай зумовлена тим, що неолітичні поселення дуже часто кочували в пошуках нових угідь для полювання і рибальства. Таку ситуацію в деяких регіонах виключати не можна, але вона була зовсім не такою для чималої округи Мезина, де культура неоліту існувала безперервно замалим два тисячоліття.

Природні багатства краю були практично невичерпними, особливо для незначного населення в неоліті. Густа рослинність по берегах і лісові хащі по околицях були справжнім раєм для звіра і для птиці. Розгалужена мережа водойм у широкій заплаві Десни містила незліченні запаси риби. Важливі фактори для виживання в давнину.

Ще в тридцяті роки ХХ століття, в умовах перенаселених сіл і хуторів Подесення і повального захоплення риболовлею, батько завалював наш будинок рибою, і мати не встигала її чистити. Риба була скрізь: в печі, на горищі, в коморі... Смажена, сушена, солонка – будь-яка.

За доби неоліту людині в наших краях подорожувати в пошуках нових рибних угідь потреби не було. Але головне не в цьому.

На *Хуторищі* мої «пра-пра-земляки» проживали майже безперервно, починаючи з епохи мезоліту (десь 8-9 тисячоліть тому). Вони залишили після себе багатющий, частково збережений історією, «підземний архів». Якби я почав вивчати його з 1950, а не з 1964 року, то кераміки неоліту було б виявлено незрівнянно більше.

Цілком достовірною вважаю тезу, що всі пункти неоліту у нас – різного «рангу». *Дубину Східну і Західну, Мезинський острів, Свердловський* (мабуть, сильно зритий і знову насипаний) острів я назвав «суперпам'ятниками». Це великі, центральні, стаціонарні поселення доби неоліту – фінальної епохи каменю. Ще одне визначення «суперпам'ятника» – наявність слідів 10 і більше різних археологічних культур.

[illegible]

117

Дані таблиці 1 висвітлюють число знахідок на різних пунктах, і показують, що ці пункти з керамікою неоліту були абсолютно різними за розміром, територією, інвентарем, і не всі були стаціонарними.

На великій, до 1 км в довжину, здвоєній дюні *Дубина* (у Рудинського *Стовпице*) у 1991 році знайдено 1 851 експонат, на її маленькому острівці-супутнику *Гірочки* (за 0,4 км на схід) знайдено 41 уламок, а на північному супутнику *Кадуновому грудку* (близько 1 км на північ) – 174 уламки.

Разом з тим, на пам'ятниках *Пазинівка*, *Пузиреве північне* і *Хоромки Мезинські* – всього знайдено по 4 предмети, не рахуючи кременю. Кількість інвентарю різна – від 2 уламків до майже 2 тисяч. На великому *Мезинському острові* до 1991 року ми знайшли 788 експонатів, а на його супутнику – острівці *Карашевець* (лежить за 1 км на схід) – 11 уламків.

Про ранги пунктів неоліту

Подальшим кроком у вивченні всього зрізу 24 археологічних культур краю стало складання банку даних всіх культур краю. Тут нас, перш за все, цікавить картина розподілу кількості уламків кераміки неоліту. В умовах обмеженої інформації про фінал епохи неоліту цей фактор виявився дорогоцінним. Сухі цифри статистики – кількість пунктів з опорою на зведену таблицю, складену в 1991 році, – дозволили зробити важливе відкриття. І навіть зникнення в 2005-2006 роках кількох тисяч уламків неолітичної кераміки не вплинуло на достовірність висновків 1991 року.

На *Хуторищі*, де в 1967 році після розливу я бачив до 10 великих уламків різної кераміки на кожному квадратному метрі, зібрати до 1991 року вдалося лише 100 предметів, незважаючи на мої часті візити на цей мис, де народилася моя Курилівка. Якби не будівництво свиноферми, то знахідок могло б бути набагато більше.

Таблиця 1. Банк даних 1991 року.

Група	№ п/п	Топонім пункту	Кількість знайденої кераміки
Супер 4	1	Дубина західна	1 851
	2	Дубина східна	
	3	Мезинський острів	788
	4	Свердловський острів	452
Великі 9	5	Попова (КС-1)	195
	6	Тугаїв грудок (Юрчиха)	180
	7	Кадунів грудок	174
	8	Березова північна та південна	144
	9	Свердловський острів північний	125
	10	Ігнатівський острів	105
	11	Черепиця	107
	12	Хуторище	100
	13	Дзвінкове (зрите)	68

Середні 13	14	Воробйовий острів	53
	15	Гірочки / Красні Гурки	41
	16	Могила (Радичів)	40
	17	Свердловський пором	37
	18	Павловичів острів	25
	19	Голе болітце	21
	20	Рвачка	17
	21	Косуля	17
	22	Накіт південний	17
	23	Затон	13
	24	Веселе (Собич)	16
	25	Березова західна	13
	26	Карашевець	11
Дрібні 11	27	Коса / Гряда	5+
	28	Радичівська церква	6
	29	Мещанске 2	8
	30	Забилівщина південна	7
	31	Забилівщина північна	8
	32	Пазинівка	4
	33	Пузирево північне	4
	34	Хоромки Мезинські	4
	35	Накіт північний	4
	36	Голубцове	2
	37	Мезинська стоянка	2
		інші точки	

Ступінь вивченості і питання збереження культурного шару в цій роботі ми опускаємо. То – для монографії.

Дубинá. Гірочки

До виявлення фактів існування в неоліті «суперпам'ятників» та їх дрібних риболовецьких супутників-стійбищ я йшов довго – після створення банку даних і підрахунку кількості інвентарю. Матеріали для нього збиралися, перш за все, на найважливішому пам'ятнику округи *Дубинá*.

Я добре пам'ятаю, що від «великої землі» – правого борту заплави і околиці Курилівки – її відділяло озеро і болото. В пам'яті залишилися яскраві картинки казкової, неймовірною, нині зниклої природи.

Велетенські як стовпи дуби і сосни (звідси стара назва *Стовпище*), непролазні чагарники, хащі верболозу і очерету, мережа стариць з лататтям, водяними ліліями і хором жаб згадуються, як солодкий сон. Такою ж казковою вона була, схоже, і за кам'яної доби.

За голодного літа 1933 року мене приводила сюди карасівська бабуса *Таня Тарасючка* – збирати аїр болотний, лепеху, частину тодішнього нашого раціону. Тепер лепехи не стало, на місці озера виріс вільховий гайок.

Дубині була колись островом, надзвичайно зручним для ведення сільського господарства.

Згідно літературних джерел, місцевих легенд і за результатами власних розвідок я встановив, що після спустошення *Карасівки* і *Хуторища* татарами в XVII столітті тут виник хутір, де ховались вцілілі земляки в лісово-болотних джунглях. Можливо, навіть, що через їх втручання річка *Лоска* поміняла русло і «з'їла» південну частину піщаного пагорба-могильника.

Останній хутір шляхтича *Рожницького* зник у вогні на початку XVIII століття. На місці його згарища я провів кілька досить вдалих розкопок.

Після Великої Вітчизняної війни весь ліс було знищено, кремезні смолисті пні підірвано і викорчувано для використання як сировину для смолокурні.

У 1950-1960 роках на утворених піщаних дюнах, на видувах, самі по собі стали проявлятися розсипи орнаментованої кераміки і кременю. Часом їх навіть збирали для відливання млинових жорен.

Саме на *Дубині* я здійснив свій перший збір підйомного матеріалу. Починалася історія *Мезинського музею*.

М.Я. Рудинський [5] ще в 1924 році виявив уламки пізньонеолітичної кераміки за 400 метрів звідси, на крихітному острівці *Гірочки*. Я ж за десятиліття пошуків там знайшов всього 41 уламок.

На болотному *Кадуновому грудку* знайдено теж незрівнянно менше, ніж на *Дубині*. Такий клаптик суші в хащах можна було використати, щоб сховатись чи пересидіти якийсь час, як це робили партизани в 1942 році. Умови для процвітання чималого хутора на *Дубині* були гарні, але на її острівцях-супутниках – ні. За неоліту тут могли бути не «зимові квартири», а риболовецькі тимчасові стійбища мисливців і рибалок з тієї ж *Дубині*.

Свердловські острови Південний та Північний

До суперпам'ятників можна віднести і *Свердловський Південний острів*. У 1970 роках, до побудови на ньому здоровенної ферми, я під час повені знаходив в смузі прибою на південній його кромці чимало уламків кахлів серед маси не дуже цікавою мені тоді кераміки. Кахель з орнаментом був потрібен як матеріал для перших наукових робіт по лінії мистецтвознавства [16]. Інша первісна орнаментика не була домінантною в моїх пошуках.

До острова плив човном під час розливу Десни. Додому повертався затемна, бо до Курилівки, де я тоді жив у батьків, було досить далеко. У вісімдесятих стало багатіше – я проживав поруч, у Свердловці, а до острова лугом крізь болото була прокладена дорога.

До 1991 року всього було виявлено 452 уламки кераміки. Зараз знахідок набагато більше, хоча до них входять і більш пізні. Малі острівці – піщані пагорбки – були виявлені тут коли тракторами проводились іригаційні роботи. Нами добре вивчено лише *Північний* великий острів, та й той не до кінця. Він також переораний, увесь у траншеях, засипаних пізніше верхніми нашаруваннями, де колись був культурний шар. Але і на ньому знайдено 125 уламків кераміки неоліту, що дозволяє віднести острів до великих пунктів.

Дзвінкове

Цю лівобережну борову терасу, що лежить за три кілометри на схід від Свердловки і на захід від Тиманівки, я вивчив на пізньому етапі, в 1980-х. Розташована вона за Десною, від моєї Курилівки далеко на південь, в бінокль помітна, як таємнича блакитнувата смуга лісу. *Дзвінкове*.

У 1977 році мешканець села Тиманівки повідомив листом у музей, що він зібрав на піщаному мисі кілька кілограм кераміки і кременю різних епох, починаючи з неоліту. Просив мене обстежити пам'ятник та врятувати його від бульдозерів. У 1985 році, повернувшись з Коропа, я побачив *Дзвінкове* неабияк переритим. Скупчення старожитностей зникло, а на узбіччях траншей і кар'єрів вдалося зібрати 68 уламків неолітичної кераміки. Поступово вона поповнювалася новими знахідками.

Все свідчить про те, що тут існувало велике поселення епохи неоліту, але вивчити його спадщину заважали череди корів. Тут було місце водопою, пісок був весь перемелений сотнями копит. Згодом стариця пересохла, водопій зник. *Дзвінкове* покритися різнотрав'ям. Стало ясно, що те, що я сприймав за один з кар'єрів, було колись реліктовим озером. І воно, і струмок, що з нього витікав, відродилися в хащах вільхи і верби. Виявилось, що ця маленька водойма огинає північний пагорб.

На цьому пагорбі після повені я розкопав неолітичний селище, оточене з усіх боків природними перешкодами. Мені пощастило тут не тільки знайти уламки кераміки, а й виявити дивовижно чітку за планом ансамблеву забудову поселення епохи неоліту у вигляді лука або серпа. Всі житла, після змитого весняною водою піску, виглядали як чіткі чорні плями на світлому піщаному фоні. І головне, всю композицію «первісної вулиці» я замалював у щоденнику [17]. Це була рідкісна удача.

Слід сказати, що довга вісь «вулиці» зорієнтована була по лінії схід – захід. Її довжина 70 метрів. Коротка вісь йшла від центру ансамблю, де стояла кругла будівля діаметром 8 метрів, можливо, якийсь *культово-святковий чум*, строго на північ, орієнтована на Полярну зірку.

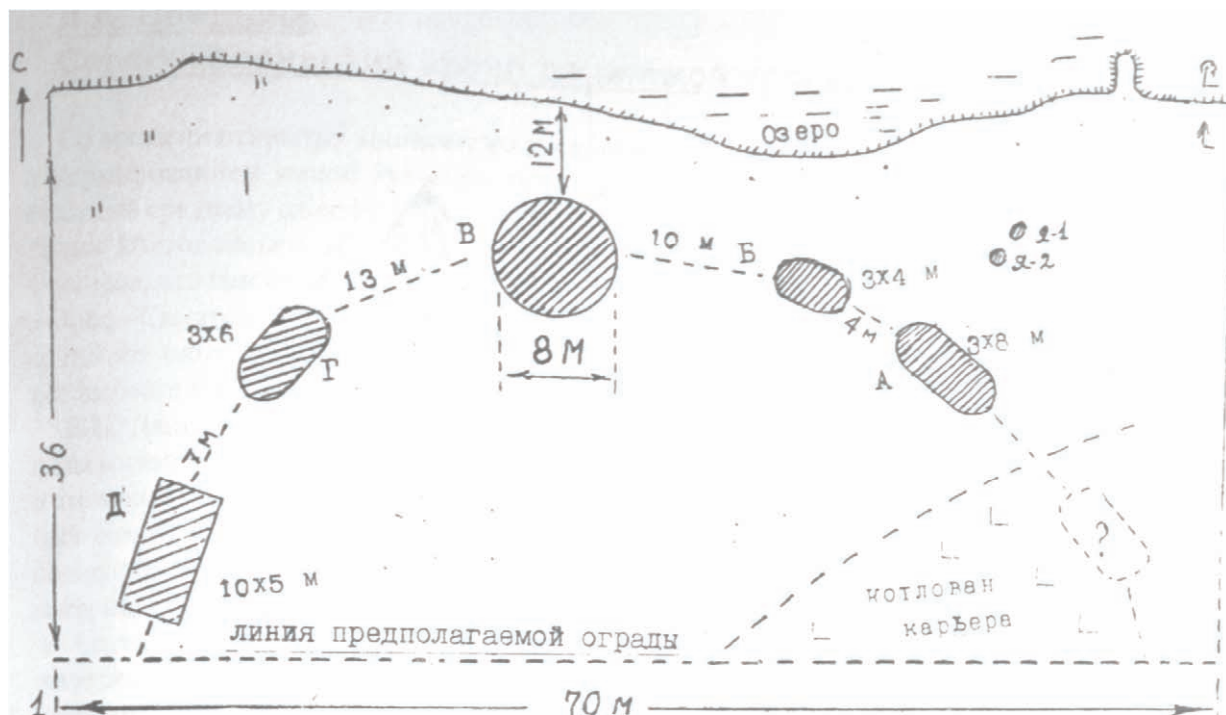
Західна споруда – прямокутник 10 x 15 метрів, – можливо, служила для господарських потреб (ангар для човнів, рибальської снасті, інвентарю).

Решта споруд, що стояли по чотирьом куткам на палях, мали ширину 3 метри і довжину рівних стін 4, 6 і 6 метрів відповідно. Відстань між хатинами становила 4, 7, 10 і 13 метрів.

Житла заглиблювалися в пісок на 1 метр, мали закруглену, овальну шатро-подібну конструкцію. Виготовлялися, мабуть, із соснових жердин товщиною до 15 сантиметрів. Всередині під стелею мостилося перекриття як у хлівах XX століття.

Вхід був з південного боку, з півночі все селище було захищене озером 12 метрів завширшки, зі сходу – невисокою кручею, а з двох інших сторін – струмком і озером [8].

У північній частині ансамблю були знайдені чуми-льохи, вивчити які не вдалося через ґрунтові води. Подальше вивчення «селища» перервалося. В цей час в село Радичів, розташоване якраз навпроти цього місця, але на правому березі Десни, приїхали археологи з Чернігова.

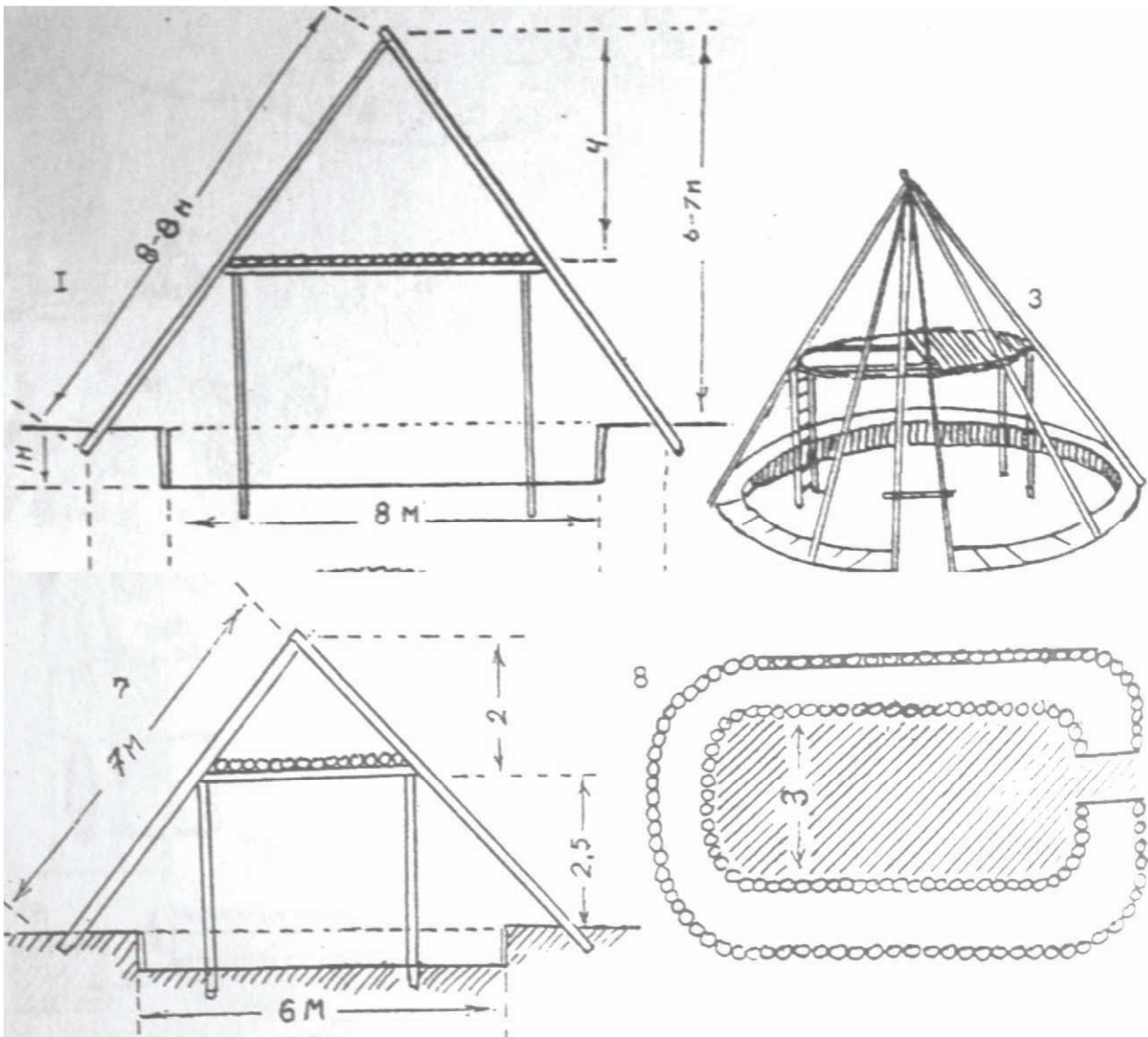

Мал. 4. Неолітичне поселення Дзвінкове. План забудови ансамблю первісного селища.

Вони приїхали копати відкрите мною ще в далекому 1979 році «південне місто сіверян» (я так назвав його тоді) на плато *Хотинське*. Я відволікся на їхню роботу, майже кожного дня відвідував їх на місці розкопок, надав зібрані мною матеріали. Завершили розкопки «вдячні» колеги без мене. Чи ж згадають мене в майбутніх своїх публікаціях, цікаво?

Дзвінкове відійшло на другий план, на жаль. Коли я знову через півтора року опинився на місці «селища», то не зміг знайти його контури – вода все змила. Вдалося лише частково обстежити північно-східне маленьке житло розмірами 3 x 4 метри, а також господарські ями-погреби в північному кутку двору біля стариці. Завадили, як уже згадувалося, ґрунтові води. За неоліту рівень луку був нижче на 3 метри, потім його накрили пласти алювію і почала накопичуватися болотна руда.

Товщина верхнього – розвіяного і змитого повенями шару – тут була мінімум 40 см. Нижче цієї сучасної поверхні культурні нашарування йшли до глибини 67 см. У житлі «А» темний шар гумусу зверху вибілювався повенями буквально «на моїх очах». Насиченість шару була великою. На площі шурфу 60 x 70 см знайдено 13 фрагментів кераміки, 10 кременів і шматок скам'янілого дерева – свідчення тривалого проживання тут людини.

Мал. 5. Неолітичне поселення Дзвінкове. Реконструкції споруд.

Особливий інтерес викликає кругла «культова» споруда. Аналіз всіх зібраних даних дозволяє припустити, що зовнішнє кільце її стін, можливо, зачеплених мохом, обмазаних мулом, одягнених в трав'яний кожух, було споруджено не з похилих, а з вертикально вкопаних соснових жердин. Лише в такому випадку там могли б сидіти дві-три дюжини жителів, слухати вождя чи шамана. Тоді споруда мала бути із перекриттям стелі, закладеним мохом і застеленим шаром соснових голок проти гризунів, як це завжди робилося в навколишніх селах на моїй пам'яті.

Така споруда, що нагадує барабан, мала б легку в експлуатації конічну, як парасолька, покрівлю, криту травою. Такі солом'яні стріхи були до і після війни в наших дворах, включаючи і хату автора.

Гіпотеза про житла ще в стадії вивчення[8][18].

Знахідка дозволяє піднімати дуже важливі питання.

Побудова такого ансамблю була вкрай тяжким завданням на той час. Особливо важко було заготовити та встановити жердини до 15 см в діаметрі.

Тому гіпотеза про те, що неолітичні племена постійно кочували з місця на місце, видається сумнівною. У неоліті звести таке стаціонарне селище з тим, щоб покинути його і будувати десь нове, було непосильним завданням.

Після вивчення розмірів, форми заглиблень округлих *чумів*, можливостей обробки жердин за неоліту, місцевих традицій будівництва, даних макетування шатро-подібного житла, приходжу до висновку, що маленькі житла мали, як і за палеоліту, струнку конусоподібну форму. Внутрішнє перекриття стелі служило надійною опорою для похилих жердин шатро-подібної стріхи. Влітку житло було місцем відпочинку і сну, взимку, під подушкою трав і гілок, зберігало тепло. Подібний тип житла знаходить і В.П. Третьяков на північному заході Європейської частини Росії [18].

Дзвінкове. Щодо рангів пунктів неоліту

Такий виконаний у формі півмісяця (чи диска) ансамбль проливає світло на питання «*ранжирування*» неолітичних поселень. З'являється доказ, того, що *Дзвінкове* було центральним або стаціонарним довготривалим поселенням – зимовою квартирою племені. Виникає впевненість і в іншому: поруч повинні бути сліди дрібних тимчасових літніх стійбищ. Лежати вони мали на низинному схилі біля болота, на лінії піщаного берега, зовсім не придатного для зимівлі. Таке болото чи озеро повинно було постійно заливатися водою і з Десни, і з найбільшого в краї озера *Хотинь*. Я зрозумів, що саме на його берегах слід шукати сліди дрібних тимчасових рибальських стійбищ, які не можна назвати поселеннями неоліту.

Пізніше я провів декілька розвідок дещо похилим периметром болота і берегом від *Дзвінкового* до озера *Хотинь* протягом кілометра. Було виявлено ряд стійбищ епохи неоліту в місцях, де серйозних поселень бути не могло. Це вносить ясність в питання про постійну зміну неолітичних поселень в нашій окрузі. Тут змінювалися не поселення – змінювалися тимчасові стійбища рибалок уздовж найбільшого озера краю. Така ж сама картина була і на *Дубині*, і на дюні *Березовій*.

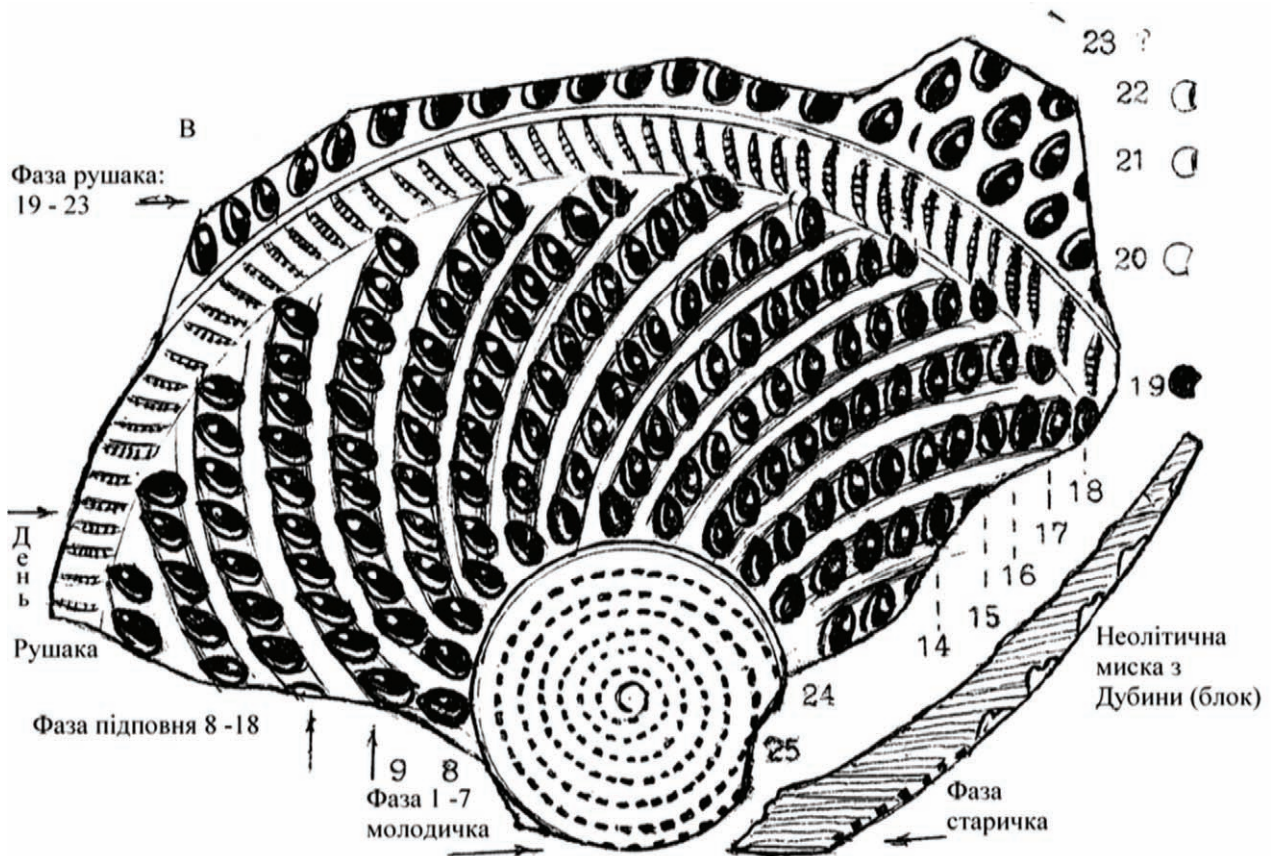
Дрібні стійбища йшли далеко південним берегом і були супутниками *Дзвінкового*.

Ще в 1991 році в таблиці за матеріалом різних культур значилося 12 великих (центральных) пунктів неоліту, 11 середніх і 8 дрібних, незначних. Ці цифри свідчать про те, що теза про часті, навіть постійні міграції поселень в неоліті – занадто прямолінійна. Тим більше, що топографічні особливості дозволяють віднести *Дзвінкове* до розряду укріплених поселень доби.

Однак, такими були, вважаю, лише «терасові» пункти, а ось поселення неоліту на *Дубині* і на *Мезинському острові* були природними укріпленнями, неприступними для звіра і ворога.

Дзвінкове. Зачатки астрономії

Як вже говорилося, коротка північна вісь спланованого дугою, «місяцеподібного» двору, йде від великої круглої культової споруди в напрямку на Полярну зірку. Питання, чи могла людина володіти знаннями з астрономії за доби неоліту?

Мал. 6. Мотиви місячного мисливсько-рибальського календаря доби неоліту.

Відповідь на це питання стала для мене очевидною, коли на неолітичній посудині, виставленій в музеї вже більше 35 років, виявив модель місячного протокалендаря. Модель підтвердила мою впевненість в існуванні первинних астрономічних «захоплень» в неоліті: спостережень за місяцем і сузір'ями, знань про Полярну зірку. Можливо, і селище біля озера не випадково було сплановано у формі півмісяця.

Відкрити календар на посудині допоміг випадок.

Влітку 2007 року музей відвідав чернігівський археолог Євген Ногін, що збирав матеріал з неоліту. Він запропонував опублікувати спільну статтю. Після аналізу солідного обсягу зібраних за 43 роки даних з неоліту, я відіслав їх до Чернігова. В ході аналізу звернув увагу на орнаментальну композицію на неолітичній мисці, знайденої на *Дубині*. Композиція групувалася навколо спіралі на посудині з гострим дном, та добре лягала на фази Місяця.

На жаль, співавтор не став публікувати статтю. Через півтора року перестав відповідати на листи з музею. Статтю я почав писати сам, і вона

переросла в ось цю роботу. Матеріал про місячний календар доби неоліту був опублікований у Віснику Мезинського НПП, потім у збірнику «Історія Чернігово-Сіверщини з найдавніших часів у знахідках Мізинської округи» в 2008 году [19].

Ще щодо рангів пунктів неоліту

Згідно банку даних, число уламків кераміки, зібраних на кожному з пунктів, різняться. Ми не нехтуємо тут такими факторами, як вивченість пам'ятника, його стан, і висновок безперечний – є пам'ятники центральні, є другорядні і є третьорядні. Є і просто стійбища, де довго шукати потреби немає.

Аналіз таблиці 1991 року підвів до припущення, що ряд точок в число поселень неоліту включати неправомірно. Сліди цих тимчасових стійбищ рибалок треба шукати вздовж довгої заболоченої надзаплавної тераси, піщаної коси Сумського лівобережжя від Дзвінкового до озера Хотинь.

Така думка з'явилася у мене взимку 2006 року, і я з нетерпінням чекав весни для перевірки припущень експериментальним шляхом. Реалізувати свій план вдалося лише влітку під час косовиці, коли пором на Десні працює на постійній основі, а лугом наїжджені стежки.

17 липня 2007 мою гіпотезу підтвердила розвідка урочищем Галаганове південне. На карту поселень неоліту вдалося нанести ряд пунктів, де розкопками було виявлено кілька, в основному, одношарових пунктів, стійбищ неолітичних мисливців і рибалок. Висновок підтверджувався і іншими розвідками тут і в цілому ряді інших пунктів після ретельного аналізу складених мною археологічних карт і топографії місцевості. Я переконався, що «супутники» були у багатьох островів і великих поселень, що обумовлено природою тутешніх дюн.

Найбільший суперпам'ятник округи Дубині мав острівці Кадунів грудок з півночі, Гірочки зі сходу та Черепиця (накрита нині двометровим шаром мулу) на Десні з півдня. Велике поселення Березова оточене було цілим архіпелагом дрібних і великих (до 1 км в довжину) дюн, де під мулистими і піщаними нашаруваннями зустрічаються уламки кераміки неоліту і бронзи.

У Мезинського острова – це грудок Карашевець, у Свердловського – Дубове і дві слабо вивчені гриви Висока та Савин грудок. На таких «супутниках» в окрузі Мезина і на піщаних терасах Сумщини (на річці Івотка біля села Ображіївка, наприклад) в одному шарі з неолітом і бронзою залягає багато різних (молодих і старих) вкраплень болотної залізної руди, що виникла пізніше – після затоплення їх водою, ймовірно, в ранньому віці заліза.

До правобережних призаплавних терас з піску треба віднести і розриті бульдозерами півострови Попова (КС-1) зі своїм супутником Голе болітце та Хуторище із дуже порізаним Десною супутником Косуля. На Косулі, правда, знайдено лише кілька уламків неолітичної кераміки.

Комплекс борової тераси *Попова гора* і мису *Хуторище* був заселеним з епохи мезоліту і безлюднів лише на якийсь час. Не випадково я виявив там 13 різних археологічних культур. Насиченість пам'ятника була неймовірною. Зараз

там запустіння – лише руїни ферми і залишки зрізаної крейдяної гори. Сліди могильників округлих жител зникли ще в шістдесяті. Про свої мезолітичні знахідки на *Хуторищі* писав професор Д.Я. Телегін [20].

Мал. 7. Карта кам'яної доби округи

До 1991 року я виявив тут 886 кременів, 190 уламків ямково-гребінцевої кераміки, 28 шнурової, 25 мар'янівської, і 307 сосницької орнаментованої кераміки. Культурні шари були різноманітні та багатющі. Окремі фрагменти культурного нашарування вціліли на північно-західній стороні, а віку заліза – на східній.

Цей пункт – один з найяскравіших зразків щільної заселеності краю в усі часи. Пам'ятник понівечений непродуманою господарською діяльністю. Таких прикладів багато і в інших краях і землях, на превеликий жаль.

Щодо щільності заселеності в неоліті

Так виник привід рішити важливе питання щодо причин густої заселеності території пунктами неоліту. Повторюся, є думка, що неоліт так поширений в дюнах через часту зміну місць проживання. Для нашого тоді багатого ресурсами краю такий висновок мені здається мало ймовірним.

Такий висновок підтверджують дослідження. Наші земляки в неоліті вперто відмовлялися від мотижного землеробства аж до появи племен ранньої бронзи – «професійних» хліборобів і тваринників. Ми вже бачили складний для неоліту комплекс забудови на *Дзвінковому*, який не побудуєш швидко, і, відповідно, не облишиш просто так.

На мапі округи видно, що на 1 кілометрі між *Дзвінковим* і пунктом *Хотинь Північна*, знайдено 8 точок епохи неоліту. Сьогодні серед них великими поселеннями можна назвати лише три крайні: *Дзвінкове I Північне*, *Галаганове IV Західне*, *Хотинське Північне*. *Дзвінкове* здається найбільшим, центральним. Решта 5 точок схожі на тимчасові стійбища. (*Див. Мал. 1, пп. 71-77*). [21].

Але тут не слід впадати в крайність. З'являється спокуса вважати ці три поселення синхронно існуючими сусідами, де аборигени «один до одного в гості ходили». Ямково-гребінцева культура тут існувала з IV-III тисячоліття до н.е. протягом півтори тисячі років. Поселення ці – набагато менше. Їх мешканці жили в різні часи і очевидно «однолітками» не були.

За півстоліття пошуків мені вдалося довести, що тут були ідеальні умови для проживання в усі часи і епохи. Серед широченної піщаної округи в гирлі *курулівської балки* за часів *Роменської* та *Київської Русі* існувало добре укріплене городище, а з матеріалів одного тільки *Хуторища* можна було б створити солідний музей 13 різних культур всіх епох.

За кам'яного віку тут було, безперечно, велике поселення, яке неймовірно навіть уявити на його «супутниках», що лежать за 1 км на схід на берегах Десни в урочищах *Косуля* та *Черепиця*, що в гирлі річки *Лоска*. Там, на лузі, я знайшов чимало кераміки неоліту і частково бронзи під 2-3 м наносних шарів, але їх доля – бути тимчасовими стійбищами рибалок всіх часів та культур.

Щодо видів мистецтва в неоліті. Музика

Мені, що провів дитинство і юність в селах Подесення, здається, що ужиткове мистецтво з керамічною орнаментикою не було єдиним видом мистецтва в неоліті. Музика, наприклад, була відома вже палеолітичним

мисливцям на мамонта з Мезинської стоянки. Вважаю, її не могло не бути у нас в краї і в неоліті, бо крем'яним ножом просто майструвати з лози сопілки.

Так склалось, що види народного мистецтва, такі як музика і орнаментика (вишивка, розпис, різьблення по дереву), стали прикрасою мого скромного дитинства на початку тридцятих років.

Цей «ранок мистецтва» увійшов в моє життя на другому-третьому році і добре врізався в пам'ять. Зараз здається, що я вже тоді «жити не міг без мистецтва», хоча його прояви були доступні лише в двох видах. Спочатку була музика. Жива, справжня, яскрава музика довоєнного села. Вона була скрізь: на вулиці, в сільському клубі, на лузі, на вигоні... Вона лилася з тих особливих *гармошок-хромок* – вельми важких на гру, що зникли кудись після війни. Разом з бубном музика приводила нас, дітей, в екстаз. Здавалося, співала і танцювала вся земля.

Не можу зрозуміти й зараз, чому оті минулі щирі сільські веселощі з відчайдушними танцями-гопаками та примовками-коломийками здаються мені кращими за сучасні оркестри і симфонії. Світ був сповнений щастя і безтурботності. Я неодмінно просив батьків дати мені якусь подобу гармошки, і з радістю тягав шматок дошки, та наспівував «*тува-тува*». Прекрасно грав на гармошку мій дядько Герасим, другий дядько, його рідний брат, майстрував *хромки* сам.

Схоже, своя музика була і за доби неоліту. Вважаю, то була не та «*барабанна музика*», з якою нас познайомили мезинці пори «мамонтів та боротьби за вогонь», а музика сопілок, відома нам з дитинства.

Щовесни мої однолітки чекали з нетерпінням радісну звістку, що «*з лози вже крутяться сопілки*». Тоді всі бігли до річки, кожен *дерся* на «свою» вербу, зрізав лозину в палець завтовшки і різав з неї сопілки. Багато сопілок. Вулиці наповнювалися тоді експериментальними звуками. Влаштовувалися змагання на предмет «*у кого мелодія лучша*». Останній раз в житті я чув таку дитячу музику в 1954 році, коли приїжджав у відпустку з армії на 1 травня. Радощі минулого дитинства!

Хлопчаками ми робили наші сопілки за допомогою сталевих ножикив, але і крем'яний ніж з неоліту легко впорається з цим завданням.

Орнаментика

Художня орнаментика на кераміці неоліту була віддзеркаленням по-справжньому народного мистецтва фіналу доби каменю, новим ранком мистецтва, мистецтва що тільки відроджувалось після того, як кануло в лету дивовижне, незрозуміле і недооцінене мистецтво доби мезинських мисливців на мамонта.

Всесвітні шедеври орнаментального мистецтва, створені «безіменними майстрами з народу», великими митцями минулого, я бачив в Ленінграді ще студентом. Збирав матеріал для дипломної роботи, завдяки особливій перепустці потрапив в закриті сховища Російського музею, Музею етнографії і, звичайно, Ермітажу. Від захоплення побаченим там не втримався, і заявив дівчині-

доглядачу, що такі чудові предмети з орнаментом можна копіювати і продавати в магазинах на радість людям.

Наступного разу я з'явився в цьому сховищі в 1973 році, але вже зі своїм альбомом з орнаментикою. І тут вже доглядач не втрималася і вигукнула, що такий альбом неодмінно слід публікувати.

Цей альбом, як і забута нині дисертація, чекають свого часу, а захоплення орнаментикою дозволило мені надрукувати в Києві в 1979 і 1986 роках свої перші наукові роботи з кольорових кахлів XVI-XVIII століть [16][22]. Саме ці роботи і мисляться як предтеча цієї публікації по кераміці неоліту.

Мотиви орнаментики. Їх родовід

У світовому і вітчизняному мистецтві першими мотивами орнаменту, ще не декоративного, а ужиткового характеру (на прикладі селенарної графіки місячних протокалендарів), були найпростіші лінійні нарізки на кістках, створені неандертальцями в епоху Мустьє (50 тисяч років тому) [19].

До таких висновків прийшов автор, вивчаючи багато років найпростіші орнаментальні малюнки та композиції. Довго не наважувався їх публікувати через відсутність у археологів інтересу до дослідження селенарної семантики на зразках палеолітичної графіки.

Я далеко не є піонером астроархеологічного напрямку в археології.

Своїм завданням бачу вивчити мотиви орнаменту, виявленого на неолітичних судинах краю, простежити випадки їх перетину в мистецтві різних епох, культур, племен і народів. Не претендуючи на повноту аналізу мотивів, опускаємо пошуки орнаментики в мистецтві мезоліту.

Мотив трикутника

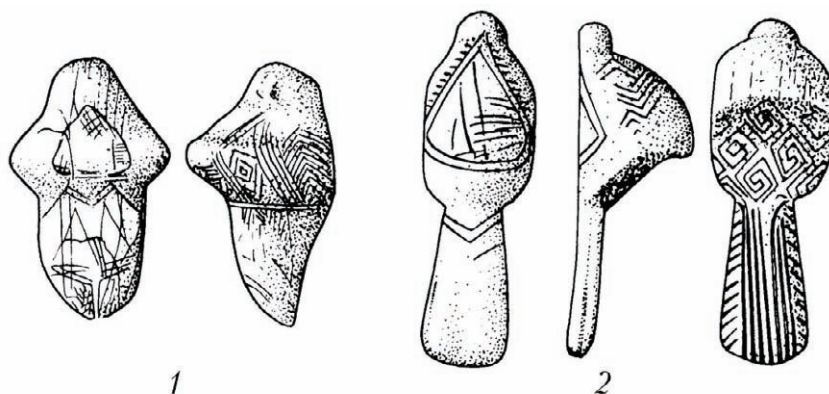
Трикутник є фігура особлива в стародавньому світовому мистецтві, відома ще з орнаментики палеоліту, (приклад, Мезинська стоянка). Там вона з'являється на статуетках мезинських птахожінок, вирізаних з бивня мамонта. Але «мезинці» не були піонерами у зображенні трикутника. Дослідження цього мотиву було темою окремих публікацій [23][24].

А.Д. Столяр виводить примітивне зображення мотиву трикутника зі стоянки Ля Феррасі (Франція) як символу в палеоліті, але класичний його вигляд він відзначає в мистецтві Мезинської стоянки [24][25] і трактує зображення «мезинцями» трикутників як символів жіночого тіла. До символіки плодючості відносять трикутник і ряд інших дослідників цього мотиву в різних епохах.

У різних варіаціях цей мотив поширює наш палеолітичний мисливець, але бачить в ньому не простий декор. Він вкладає особливу семантику в цей знак, пов'язує його з іншими смисловими мотивами. Так, на кістяній пластині з Межиріцької стоянки антропоморфна фігурка, що символізує жіночий торс, має трикутник в нижній своїй частині на рівні колін. У силуеті цієї пластини чітко читається аналог фігурок знаменитих птахожінок з Мезина [23].

Мал. 8. Мотив трикутника зі стоянки в Ля Феррасі.

Мал. 9. Птахожінки з Мезина.

Семантику нарізів на кістяній пластині я вивчав самостійно, коли готував матеріал для дисертації, і бачив в них безперечний зв'язок з «нашими» фігурками, спинки яких прикрашені «мезинським орнаментом». Серед них – шеврони, меандри, скелети, тобто, вони явно символізують людину або людиноподібне божество.

До людини апелює і орнаментика межиріцької пластинки: той же трикутник і 20 ліній на спині.

Серед 10 ліній тазової частини пластинки ми бачимо дві людські стопи, що стоять на землі. По сторонам – зсунуті рядком великий і 4 інші пальці ніг. На верхній частині пластинки – 10, ділене на дві п'ятірки. Тут вбачаються 10 пальців двох рук, розвернуті великим пальцем вліво. Мабуть, обидва твори палеолітичного мистецтва апелюють до людиноподібного образу як до символу родючості. Мотив трикутника вплітається в більш широкий семантичний образ.

Подібні трикутники зустрічаються і на статуетках з інших стоянок, зокрема, з Мальти (Сибір) [26]. Важливо, що цей мотив культового божества крізь тисячоліття дожив до епохи розвиненого раннього землеробства.

Вже цих прикладів достатньо для доказу того, що мотив трикутника сягає своїми витокami до палеоліту. Вже тоді він став традиційним, але не застиглим, статичним символом, а мінливим та динамічним, як все подібне світове мистецтво в наступні епохи, за винятком мезоліту. У нашому краї мезолітична орнаментика практично не простежується.

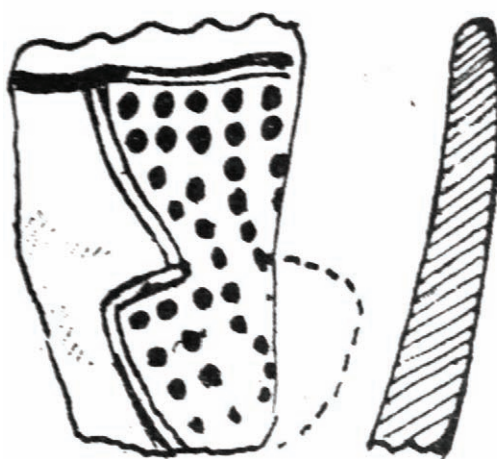
Мотив трикутника – усюдисущий, хоча в неоліті таким не є.

Мал. 10. Мальтинська пряжка.

Трикутник в неоліті ранньому

У 1989 році в урочищі *Затон*, що на південь від Свердловки, в пірамідах піску, піднятого з русла Десни плавучим екскаватором, я знайшов темний вінчик ранньонеолітичної посудини дніпро-донецької культури V-IV тисячоліття до н.е. На ньому була вигравірувана та заштрихована крапками антропоморфна фігура, що нагадувала силует птахожінок з Мезинської палеолітичної стоянки, з типовим «мезинським трикутником». Нічого подібного в кераміці неоліту я не зустрічав за 40 років пошуку.

Мал. 11. Посудина дніпро-донецької культури. Затон.

Як міг цей мотив пережити стільки тисячоліть! Виходило, що мезинська фігурка з епохи палеоліту «перекочувала» на неолітичну посудину, не

льодовикової, а набагато більш пізньої епохи, і її зробили мої «земляки». Звичайно, вони не були першими, хто зобразив трикутник в мистецтві. Такі мотиви широко відомі у світовій орнаментиці.

Солідне академічне видання про Північну Месопотамію публікує ілюстрації і докладну характеристику антропоморфної судини, шедевр V тисячоліття до н.е., Посудина не має аналогів в ужитковому мистецтві світу і виконана у вигляді жіночої фігури з контуром заштрихованого трикутника в нижній її частині. Це – цінний аргумент, що дозволяє простежити доленосний процес переходу цього культового мотиву родючості зі статуеток в керамічну орнаментику [27].

Чи можна вбачати якісь зв'язки стародавньої Месопотамії і нашого краю? Навряд. Але «віяння моди» або ж «вплив світової погоди» в мистецтві слід визнати.

Доказом я вважаю поширення в декорі дніпро-донецьких посудин з раннього неоліту варіацій маленького трикутника у вигляді рядного мотиву в орнаментальній килимовій композиції і в якості окремих домінантних фігур, традиційно заштрихованих всередині та оконтурених картушем. Вони явно щось значили. Штрихування у них різне – точкове, горизонтальне і косе, нанесене різними штампами. Присутній творчий підхід. Кожен майстер того дня, знаючи про символічний мотив фігури, робив її так, як бачив сам, відповідно своїм здібностям і можливостям.

Подібне простежується в роботах інших моїх «земляків» – художників-професіоналів Коропського цеху гільдії живописців XVII-XVIII століть. Вони запозичили мотив «священної пальмети» у київських майстрів школи кахлів Видубицького монастиря XVI століття.

Майстри дніпро-донецької кераміки з округи Мезина надали нам зразки декору з трикутниками в специфічних картушах (контурах) і чистими трикутниками, незаштрихованими, оконтуреними одним рядом ліній-картушів, або 2-рядними, 3-рядними лініями. Трикутники рівносторонні і вузькі косі, нанесені різними, в тому числі, і рідкісними для неоліту трикутними, штампами. Віддавали перевагу не дрібним ямковим наколам, а відносно великим трикутним фігурам, виконаним за допомогою лінійного зубчастого штампа. Трикутники були традиційними символами як у мезинських мисливців на мамонта, так і у дніпро-донецьких майстрів. Подібний малюнок знаходимо і в кераміці сусіднього регіону Росії [18].

Трикутник бачимо на кістяних фігурках якогось культового божества на орнаментованому виробі III тисячоліття до н.е. (кінець раннього неоліту) в Софійському музеї в Болгарії [28].

Трикутник в неоліті пізньому Ямково-гребінцева кераміка

Так сталося, що мотив трикутника в ямково-гребінцевій кераміці я не вивчав, але у мене склалося враження, що він – явище, характерне, в тому числі,

для ранніх землеробів, пов'язане з магією родючості взагалі, і що з'явився на кераміці він у фіналі цієї культури.

В процесі написання цієї роботи я аналізував весь комплекс знайдених і реставрованих орнаментів неоліту. Аналіз показує, що домінують в декорі ямки: кругленькі конічні, ромбо- і серповидні, нанесені зазубреною мушлею. Трикутники, як відносно чималі багатоточкові фігури, так і окремі дрібні відбитки трикутним штампом – явище рідкісне.

До великих трикутників відносяться не окремі штриховані фігури, а поле горщика без орнаменту, утворене наколками овалоподібних ямок. Вони і будують килимову композицію узору, а не окрему велику фігуру. Зустрічається і трикутне поле, нанесене, гадаю, заокругленим прутиком, а не скам'янілим белемнітом, як вважають деякі дослідники. Є також округлі дископодібні опуклості, що йдуть під поясом «бісеру». Відбитки трикутного штампа частіше неправильні, з заоваленою кромкою.

Лише наприкінці доби неоліту, мабуть, під впливом ранніх середньодніпровських хліборобів-скотарів, що жили десь поруч, на посуді з гострим дном з'являються нанесені відбитками так званих «гусеничок» особливі штриховані трикутники – частина складної і дуже красивої орнаментальної композиції.

Таку посудину знайдено нами на невеличкому загубленому в болотних нетрях *Воробйовому* острові, на «дачі» полковника *Вереб'я*, власника села *Воробйовка* десь під Брянськом.

Шедевр мистецтва кам'яної доби

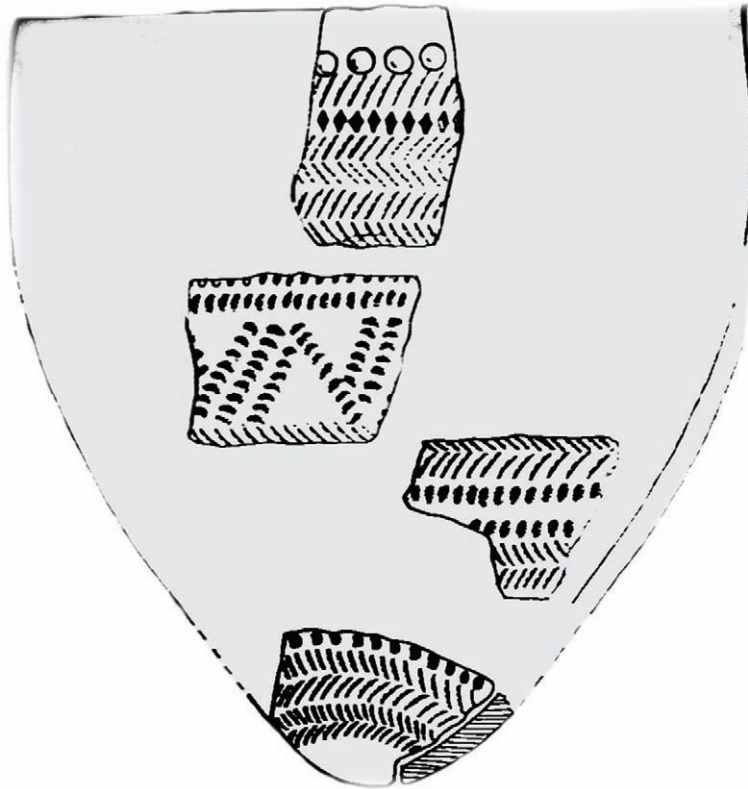
Композицію декору цієї посудини слід визнати унікальною. Заслуга у відкритті пам'ятника не моя – мого батька Єлисея Івановича, лісничого, рибалки, мисливця, знавця топографії, топоніміки та гідроніміки краю. Шкодую, що його знання та міру його допомоги мені як вченому я оцінив лише зараз, коли навіть Курилівка наша відходить у минуле.

Дивну посудину ми знайшли в далекому 1965-му, коли батько привів мене, недосвідченого археолога, на острів, що лежить за 8 км від дому. Я був поглинений збиранням кахельних орнаментальних плиток для дипломної роботи, і не хотів розкопувати уламки непривабливого горщика, якого батько запримітив у лисячій норі. Він витягнув ті уламки як неоцінений тоді, але надзвичайно цінний на роки вперед науковий подарунок.

Посудина з гострим дном, прикрашена спіраллю, була слабо обпалена, що свідчить про її ймовірне походження з поховання. Я так ніколи і не знайшов цього поховання за майже півстолітній період пошуків за доби бульдозера-переможця. Унікальну цінність композиції майстрів кам'яного віку усвідомлюю тільки зараз.

Заштриховані трикутники вершинами вниз утворюють фриз, що не є відокремленою самостійною фігурою. Це – деталь складної симфонії мотивів. Починається вона смугою, що йде під вінчиком і грає світлотінню великого «бісеру» – опуклих дисків, які на солідній відстані підпирає ряд серповидних,

нанесених зазубреною мушлею, наколів. Третім рядом йде вдало вписана смуга з витягнутих ромбів, які знизу підпираються двома «колосками» або ж «ялинками» із гнутих шевронів. Для різноманітності ритму під них, в свою чергу, підведено ряд ямкових наколів. Для естетичного завершення знизу вставлений ряд мотивів «гусенички».

Мал. 12. Посудина з Воробйового острова.

Далі підведено домінуючий в композиції головний фриз з великих заштрихованих трикутників – улюблений мотив первісних хліборобів. Під ним шевронна «ялинка», що нагадує колосок, і знову два ряди «гусеничок», які підпирає новий колосок з серповидних наколів. В їх «фундаменті» видно ряд близьких до «гусенички» ямок.

Композиція завершується на гострому дні 4 рядами серповидних насічок, витягнутих в спіраль. Лише талановитий митець здатний розмістити подібні ряди різноманітних мотивів на посуді. Майстер не тільки створив декоративно-ужитковий виріб, але і вклав загадкову семантику в орнамент-ребус.

Безперечно, ми маємо шедевр ужиткового мистецтва кам'яного віку. Залишається тільки гадати, які думки зашифрував древній гончар в геометрію і арифметику декору свого виробу.

Сьогодні я можу тільки подякувати покійного батька, малограмотного селянина, який виявився прозорливішим за свого вченого наукам сина, що був одержимим кахлями з пишним рослинним орнаментом пальмети. А скільки можна було б зібрати таких посудин, почни я свої пошуки до початку «бульдозерної доби»...

Трикутник у середньодніпровці

Мотив трикутника допомагає зрозуміти, яка культура прийшла на зміну неолітичній. Є думка, що мар'янівська, що, можливо, справедливо для південних країв. Я вважаю, ми знайшли доказ впливу неолітичної орнаментики на середньодніпровську.

Мотиву трикутника в мар'янівській орнаментиці практично немає, а в середньодніпровській він є.

Орнамент середньодніпровської добре представлений на тонкостінній, світло-жовтій кераміці, з круглим дном, недостатньо обпалений, яка, я вважаю, в нашому краї локалізувалася на островах, що виконували роль своєрідних «фортець». У нас такими виявилися *Березова, Дубині, Свердловський острів Південний*.

22 серпня 1974 року я прибув на *Свердловський острів Південний* в пошуках кахлів XVII-XVIII століття.

Ще здалеку звернув увагу на схожий на курган бугор, що домінував над місцевістю з півночі. Він справляв враження могильника. Це припущення підтверджувалося і наявністю замуленого рову поряд з бугором. Схожий на чималу лощину рів нібито ділив острів на дві нерівні частини. На жаль, я замалював лише частковий план місцевості. Розкопки в кар'єрі, на мій подив, не виявили типового для всіх островів заплави культурного шару. У недавно пересипаному піску знайшов лише кремені. Склалося враження, що то був рідкісний в нашій окрузі могильник. Вирішив обстежити його пізніше, але переїзд на роботу в Короп не дав здійснити задумане.

Знову на це місце я потрапив тільки через 6 років, щоб виявити, що бугор-курган частково зритий, а на південній стороні рову-лощини, в стінці кар'єру, є всі ознаки могильника, що і підтвердилося.

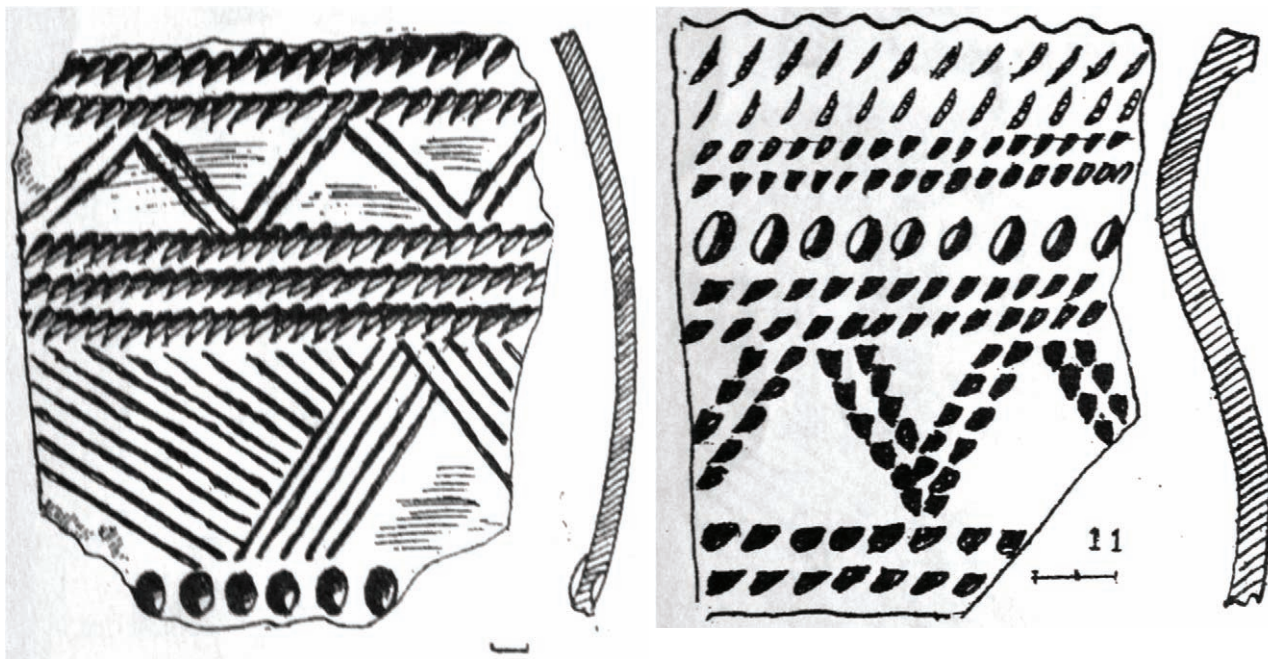
У залишеній лопатою екскаватора борозні розкопками виявив чорну лінзу – ознаку трупоспалення. На глибині 116 см лежала ціла посудина середньодніпровської культури. Шийка горщика була прикрашена поясом заштрихованих трикутників, нанесених відбитком шнура.

Ця кераміка виділяється серед іншої. Жовтувата за кольором, тонкостінна, з прямим вінчиком, вона прикрашена, найчастіше, шнуровим орнаментом. І.І. Артеменко відносив її до ранньої, зазначав, що частіше зустрічається в могильниках [29]. Ми знаходили її на островах: *Мезинському, Дубині, Березовій*.

Інший тип шнурової кераміки відрізняється від цієї – він темніший, частіше залощений, сильніше обпалений. Більш міцний, товстостінний, зустрічається на стінах балок, іноді над заплавою, але не представив нам достатню кількість мотиву трикутника. Пунктів з такою керамікою у нас виявлено 31.

На посудині з *Дубині* трикутник, що йде по вінчику, нагадує мотив неолітичного горщика з *Воробйового* острова. Трикутник на кераміці з *Ковальового*, що на Сумщині, як і неолітичний, утворений спареною зигзагоподібною лінією, але всередині доповнений рядом лінійних насічок. Зрідка зустрічаються великі трикутники, нанесені відбитком шнура. Найчастіше

середньодніпровці використовували лінійний орнамент. Часом наносили дрібні трикутні малюнки відбитком ножа або мушлі.

Мал. 13. Мотив трикутника на посудинах з Дубині.

Повне роздолля цей мотив отримав у племен сосницької культури. На прикладі статуетки – антропоморфної посудини з Ярим-тепе – ми бачили етап переходу мотиву трикутника з фігурки на посуд. Однак, цей культовий мотив назавжди статуетку не покинув: бачимо його у трипільців на майже безрукому Божестві родючості на кістяній пластиці III тисячоліття до н.е. (із зібрання Софійського музею в Болгарії) [28]. Максимально збільшена фігура трикутника піднята високо-високо до грудей, є домінантою і ідеєю всього твору мистецтва. Дивує своєрідна бінарна побудова образу: фігурка вкрай схематична і складається з двох трикутників, що стоять один на одному і спрямовані гострим кутом вниз [30].

Я гадав, що мотив трикутника не загубив свою символічну семантику і в ранній землеробській дрібній пластиці Євразії.

Розробити цю тему на прикладі післямезолітичних виробів з різних регіонів я запропонував у 1988 році директору Інституту археології України І.І. Артеменку. Тоді ми спільно розробляли тему дніпро-донецької культури. Він здивувався: «Втрутитися в сферу ідеологічних уявлень? Ні – цим займатися ще рано».

Ця тема хвилює мене і зараз, коли є ряд цікавих публікацій різних дослідників про неї. Видана в Москві «Середньоазіатська теракота епохи бронзи», наприклад [31], де розглядаються знахідки з Месопотамії, Туркменії, Афганістану, Хараппи тощо. В тексті і на ілюстраціях бачимо зразки статуеток, прикрашених різними, явно символічними трикутниками на анатомічно вивірених фігурках, з голівкою, але без ступні ноги і кисті руки. Трикутники

часто зображені на всю ширину вельми реалістичного виробу. Є фігурки з вузькими і з широкими стегнами, є і з гротескно широкими, часто заштрихованими трикутниками.

Про те, що трикутники символізують магію родючості, розвинену в епоху бронзи, говорять і не зовсім реалістичні антропоморфні фігурки Сходу. На них – поєднання двох символів, взятих більш узагальнено: верхня частина зі стилізованими шиєю, плечима, руками, і широка, загострена як у мезинських птахожінок, тазова частина з опущеним усіченим довгим штрихованим трикутником.

Варто звернути особливу увагу на статуетки жінок, де зображений спрямований вниз трикутник з трьома лініями-штрихами всередині.

Я знаходив подібний декор, так званий «пояс сором'язливості», на посудинах сосницької культури доби бронзи в урочищі *Попова гора* біля Курилівки. Цей культовий символ, традиційний для орнаментики Східної України, у нас уособлює землеробство, поле, поселення. Про це говорить і 7-елементна (мотив «священної сімки») «огорожа» з «валом» та іншою атрибутикою поселення на посудині з *Попової* [32].

Силуети фігурок з Середньої Азії різноманітні, нестандартні, часом наближаються за формою до палеолітичної веслоподібної пластини з Межиріч. Вважається загальновизнаною теза, що виражений в фігурках образ матері був найпоширенішим і шанованим божеством в давнину і відбився в численних варіантах по всьому світу [33].

Трикутник у сосницькій культурі

Найбільш поширеним мотив трикутника став у сосницькій культурі доби бронзи. Керамічна орнаментика краю представлена в кількох варіантах роботи різних майстрів. Найчастіше його бачимо з допоміжними елементами: в картуші і без нього, з бахромою у вигляді наколок «вівса». Як правило, це «жіночий» трикутник, вершиною вниз. Він «підвішується» під наколами типу «колосок», під потрійною лінією, під «огорожею», під «поясом» тощо.

Зазвичай заштриховані трикутники, часом підвішені під валиком, складають «пояс». Деякі трикутники мають довільне число ліній в штриху, інші побудовані на ритмі $4+5=9$ та $5+5=10$.

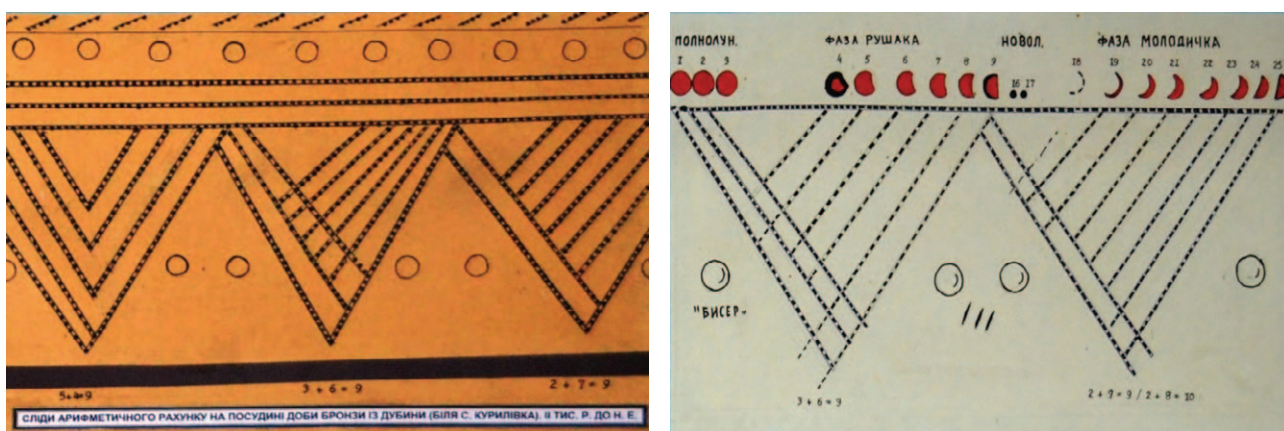
Спочатку я вважав число ліній довільним. Потім, ще в 1970-х в процесі реставрації по вінчику однієї посудини діаметром 19 см, знайденої на *Дубині*, звернув увагу, що коли рахувати трикутники у фризі в одну сторону число ліній зростає, а в протилежну – зменшується. Таке явище характерне для фаз диска Місяця на небі.

Після підрахунку ритмів трикутників виявилось, що вони створюють дивний математичний ряд: $2+7=9$, $3+6=9$, $4+5=9$. Зіставив їх з ритмами циклу Місяця та прийшов до висновку, що перед нами модель ребусного місячного землеробського календаря епохи бронзи.

Мал. 14. Мотив трикутника доби бронзи.

З величезного різноманіття орнаментів, що включають трикутник, зупинимося на двох орнаментальних композиціях горщиків, розкопаних мною на *Поповій горі* по лінії весняного розливу болота, що колись було озером-лиманом повноводної Десни.

Мал. 15. Модель календаря епохи бронзи

Обидві корчаги були пишно прикрашені «магічним» орнаментом, і закопані, гадаю, на полі біля води – принесені в жертву «Матері Сирій Землі». Такий звичай практикувався в Курилівці і в Мезині ще на початку XX століття.

27 жовтня 1973 року на *Поповій* викопали кар'єр, бульдозерами знесли шар гумусу в болото і на дорогу. Я виїхав туди, ще не відаючи, що принесе мені ця розвідка.

Кар'єр починався прямо на дорозі, біля переходу через зникле і затягнуте мулом русло річки *Лоски*.

Хотів був йти далі, бо думав, що біля болота шукати нема чого – хто міг там жити?! Та несподівано зачистками виявив рідкісні знахідки: великий

бронзовий цвях і розвал унікальної корчаги епохи бронзи з мотивами орнаменту – чудової художньої та наукової цінності. Чи міг я подумати тоді, що ці експонати будуть відображені в академічних журналах на Україні і за кордоном українською, російською, польською та англійською мовами...

Велика корчага, 31 см по діаметру вінчика, зроблена з залощеної, добре відмученої і чудово обпаленої червоної глини. Орнаментальна композиція вражає своєю художньою досконалістю. Трикутники тут оточені картушем, що складається з ряду наколів за формою зерна вівса, 7-елементної огорожі, «бруствера» і мотиву «заплавного рову» – типової сосницької борозни, що лежить між вінчиком і трикутником «зоране поле» [34].

Семантичне значення композиції полягає в тому, що вперше в історії краю показана «схема оборонної лінії» укріпленого поселення: рів, вал, огорожа, площа об'єкта під охороною – вогнища, житла, посівів посеред дикої природи, лісів і боліт первісного Подесення.

Подібну цінність представляє композиція і на другій корчазі, яку я теж викопав поряд, за 5 метрів від першої. Її виготовили такою ж досконалою, але не стали копіювати першу. На вал не поставили огорожу, обійшлися і без мотивів зигзага по валику. Картуш на великому фризі трикутників нагадує колею від коліс возу або слід саней зі відбитками копит праворуч від «колії». Є й інші відмінності.

Цікаво, що мотиви трикутника є і на кераміці з інших регіонів Євразії. Їх бачимо на неолітичному посуді туркменських поселень Алтин-депе, Намазга-депе, на найдавніших настінних розписах в протомісті Чатал-Хююк в Туреччині, в шумерському протоеламському писанні. Ці мотиви знаходимо в різних культурах на території Євразії: лужицької, комарівської, катакомбної, багатоваликової кераміки, зрубної, андроновської, пізньої бондарихінської, білогрудівської. Є вони навіть в кераміці ранньої доби заліза. Трикутники були відомі на Єнісеї, в Урарту. Вони існують там і тоді, коли на Десні в орнаменті їх вже не було [35][36][37].

Як бачимо, мотив трикутника виник і навіть став традиційним за доби палеоліту. В окрузі Мезина він загубився в мезоліті, орнаментика якого нам невідома. Відродився він у нас, прийшов в ранньому неоліті зі сторони, став мало популярним в пізньому неоліті та розвився за доби ранньої бронзи – в середньодніпровській культурі, майже зник в мар'янівській, і пишним цвітом розцвів на посуді сосницької – фінальної культури доби бронзи.

На Середній Десні цей мотив зникає за ранньої доби заліза, але продовжує жити в північних та інших регіонах. Природно, виконував він не стільки семантичну, скільки естетичну функцію, як декор в мистецтві.

Мотив спіралі та священної сімки

Менш поширеним та все ж вагомим в керамічній орнаментиці неоліту був мотив спіралі, що несе з собою поняття «священної сімки».

Вперше я звернув увагу на мотив неолітичної спіралі як на орнамент, коли приїхав в 1965 році з Ленінграда в Мезин. Це тоді ми з батьком здійснили похід

на «Острів скарбів» – *Воробійовий*. Серед інших знахідок була неолітична посудина з гострим дном, прикрашена складною для неоліту композицією з наколами.

На його днищі зазубреною мушлею була нанесена спіраль зі, схоже, 6 витками, сьомим йшов ряд фігурних ямочок. Я не знав тоді, що сімка в найдавнішому орнаменті може нести сакральний сенс, і не припускав, що введена вона в складний комплекс декору як об'єкт естетичний і семантичний.

Згодом, в процесі півстолітніх пошуків в окрузі, фрагменти такої спіралі були виявлені на кераміці з урочищ *Могила* (північ від с. Розльоти), *Пазинівка* (південь від с. Радичів), *Юрчиха* (південь від с. Кудлаївка), *Рвачка* (пункт ранньої бронзи на Десні біля Курилівки). Що міг означати цей прикутий до днища судини мотив, залишалося тільки гадати.

Допоміг щасливий випадок.

Спіраль з Дубині Західної

Якось в урочищі *Дубина Західна* я вийшов до глибокої ями в піску. Бригада косарів з села Студінка брала пісок щоб засипати вибоїни на луговій дорозі. Це обурило мене до нестями, як завжди, коли хтось, і цей хтось – ніякий не археолог, знищує культурний шар. Втім, я скористався зручною нагодою і зістрибнув до ями.

Копав на західній стінці мініатюрного кар'єру. На глибині одного метра натрапив на розвал неолітичної чаші з гострим дном. Чаша була прикрашена полем звичайних овальних луночок і придонною спіраллю з 7 витками, нанесеними дугою за допомогою дрібної зазубреної мушлі. Згадав, що глиняний відбиток-амулет від такої самої мушлі з діркою для шнура я вже знаходив у похованні «знахаря» з трупоспаленням доби бронзи ось тут поряд, на *Дубині Західній*.

Виникло дивне передчуття, що спіраль ця не проста, що приховує вона таємницю кам'яного віку, але розкрити її мені не дано.

Я помилявся.

Знахідка пролежала у вітринах музею 34 роки. У 2008 році мотив спіралі нагадав про себе. Дивлячись на експонат, я згадав, як в 1965 році ось так само дивився крізь вітрину палеоліту у відділі археології Ермітажу на виготовлену в 20-му тисячолітті до н.е. кістяну табличку з селища *Мальта* в Сибіру. На ній була спіраль з 7 витками.

Сибіряк Б.А. Фролов вважав, що вони символізують фазу *Місяця-старичка* коли рахувати до центру, і фазу *Місяця-молодичка* якщо рахувати дні від центру спіралі [38]. Не випадково серед інших символів на пластині зверху зображено місячний серп.

Спіраль на днищі посудини з *Дубині* – точна паралель до спіралі мальтинської.

Спіраль. Інші мотиви

Цікаво, що рібна спіралька, зображена по-мезинськи, тобто, прямими лініями під кутом у вигляді меандру, вже є на Мезинському палеолітичному шевронному браслеті. Реставрував «наші» браслети І.Г. Шовкопляс [23] не звернув уваги, що коли продовжити лінії шевронів до уявної лінії їх перетину виникає велика 16-виткова спіраль. 16 оборотів робить Місяць навколо Землі за старий напівцикл. Цього достатньо, щоб визнати наявність спіралі в мистецтві палеоліту [39].

Мені зрозуміло, що спіраль з *Дубини* повторює математичну і графічну модель 7-виткової спіралі з Мальти. І якщо вмонтувати її в модель місячного протокалендаря, то вона в календарному циклі Місяця забере 7 днів фази *старичка* і 7 днів фази *молодичка*, тобто, половину циклу Місяця. Де ж шукати інші 15-16 одиниць?

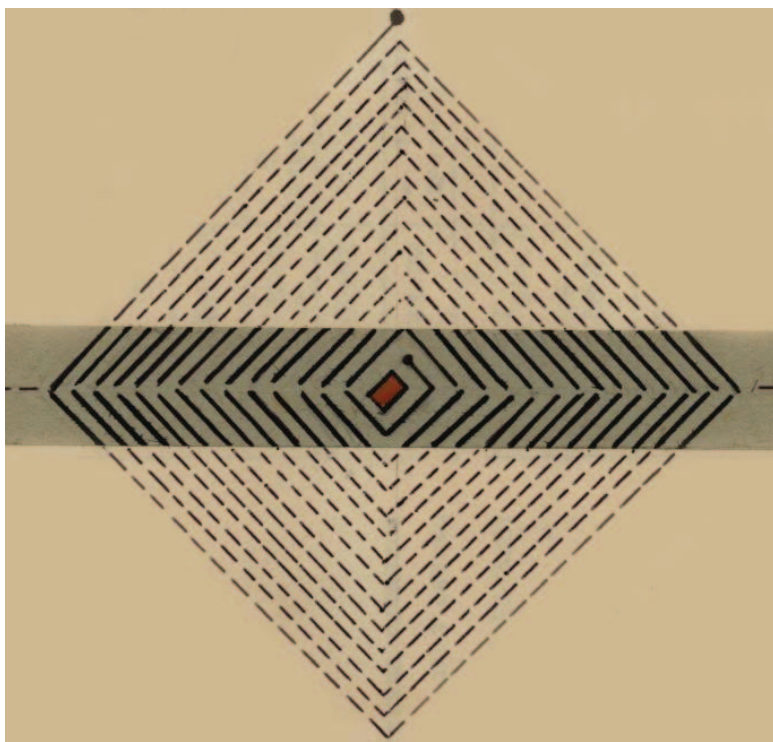
Я почав рахувати ряди лунок за кількістю поясів навколо спіралі і зайшов у безвихідь – ніякого ритму, що доповнював би ритм спіралі, не було. Після довгих пошуків і підрахунків осінила думка: «А чи не слід робити підрахунок одиниць за числом ямок в променях-дугах, що йдуть від спіралі вгору до вінчика судини?»

Результат приголомшив. В одному промені було 11 одиниць. По 11 ямок виявилось і в інших вцілілих і доступних для дослідження променях. 7 одиниць у спіралі плюс 11 в промені, отримуємо 18. Якщо накласти цей ритм (7 + 11) на складену мною кругову модель «сучасного» місячного календаря, то побачимо, що ритми з посудини і з календаря злилися. У моїй круговій моделі і в чаші ритм № 19 випадає на день Місяця-рушака. Це день, коли Місяць перестане бути повним і нерівність його диска стає помітною для ока.

Решта відсутніх ритмів (20, 21, 23 + 7) виходять коли додати їх до сімки фази Місяця-старичка. Суперечливе число 30 випадає на зріз вінчика чаші.

Виникла гіпотеза. Чи не є показаний в ритмі № 19 пояс нанесених мушлею «серпиків» символом Місяця-рушака? Чи не слід в орнаментальних композиціях на іншому посуді, де такий самий пояс-одинак є вставлений ізольовано, шукати сліди місячного календаря?

Такий варіант дійсно знайшовся в композиції на уламку вінчика горщика, знайденого на *Свердловському острові Північному*. І якщо це дійсно фрагмент календаря, то цей пояс «серпиків» під самим зрізом вінчика символізує кінець напівциклу Місяця зростаючого – число 19, а той пояс круглих дисків (т. зв. «бісер»), що йде нижче (перед *рушаком*), означає кінець минулого напівциклу і циклу, тобто, коли Місяць бачиться повним диском в останній раз. Тоді нижче його повинні йти дугою 10 лунок, – тих, що йдуть від спіралі.

Мал. 16. 16-виткова спіраль на шевронному браслеті з палеоліту.

Всі «за» і «проти» я вже вивчив досконало. Головне, що всі деталі говорять на користь того, що орнамент на свердловській кераміці – теж фрагмент календаря. На жаль, інших уламків від цієї посудини знайти не вдалося. Про інші схожі уламки тут говорити не будемо.

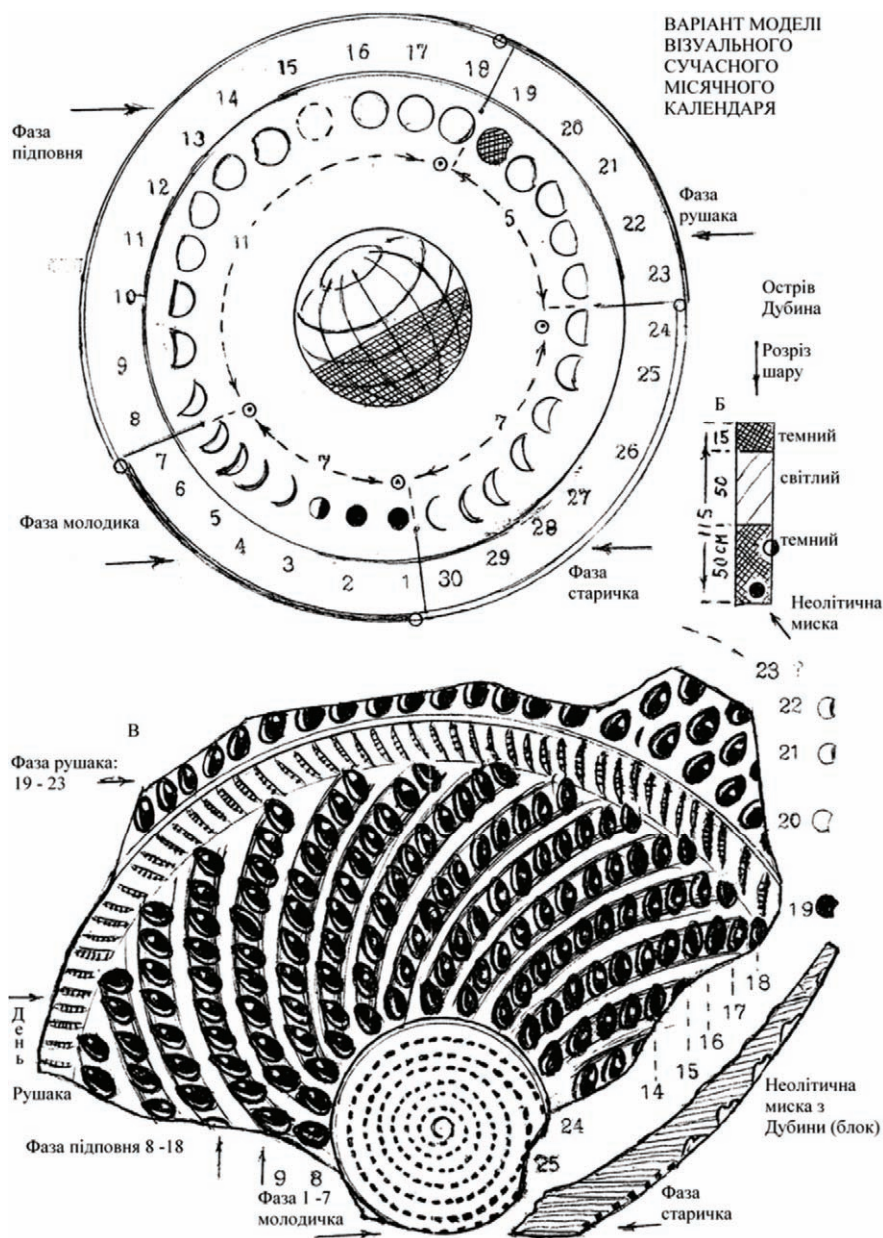
Повторюся, все тут говорить на користь гіпотези про місячний календар. Виникає необхідність досліджувати питання на інших матеріалах частково втраченої колекції первісних орнаментів.

Є версія, що мотив «священної сімки» виник у Стародавньому Вавилоні. Браслети з Мезину і бляха з Мальти свідчать про те, що мисливці на мамонта його знали. Це переконливо доводиться мистецтвознавчим аналізом мезинського широкого браслета. Тут число 7 з'являється дуже часто. Мої численні графічні зіставлення спірального орнаменту на чаші з моделлю календаря показали, що неолітичне орнаментальне мистецтво було значно складніше, ніж мені, художнику, здалося спочатку. Ці ямкові наколи виконували не тільки декоративну, але часом і семантичну функцію.

Підраховуючи найпростіші лунки на чаші, я був здивований тим, що в кожній дузі-промені їх виявилось рівно по 11. Все згідно з ритмами молодого Місяця на небі. Домінуючі серед мотивів неолітичної кераміки лунки теж виявилися зовсім не простим відбитком рівно зрізаної круглої лозинки або скам'янілого белемніту.

Крім того, я бачив, що орнаменти з ямками виглядають неживими в моїх малюнках. Якщо дивитися на саму посудину під різними кутами чи міняти кут падіння світла на ямки, виникає надзвичайно жива гра світлотіні, що не піддається ніякому перемальовуванню на папір. Часом ті ж самі лунки можна не

впізнати коли міняється освітлення. Те саме відбувається з «гусеничками» та іншими складними для сприйняття рядами лунок. Як художника, мене це бентежило, але я переконаний, що нанесені ямочки були простим зрізом круглого прутика (не белемнітом).

Мал. 17 Слід місячного мисливсько-рибальського календаря доби неоліту

У фіналі палеоліту лунки часом наносилися і вузликом від шнура, а часом узори переходили в варіації «гусеничок». Частіше це було за доби бронзи. На багатьох судинах різних культур бачимо навіть відбитки пальців. Вони теж створювали цікавий ефект гри світлотіні.

В цілому, ямкові орнаменти нагадують сліди звіра по снігу чи мокрому піску. Цей прийом прикраси поверхні видає швидше мислення мисливця або

рибалки. А ось методи роботи над посудинами майстрів сосницької культури доби бронзи свідчать про мислення ранніх хліборобів.

Звичайно, далеко не всі узори на судинах несуть солідарну семантику, найчастіше то є просто декор.

Серповидні мотиви

Після публікації моделі місячного землеробського календаря я став мимоволі шукати його сліди в усіх мотивах стародавнього орнаменту, в тому числі, в серповидних. Особливими результатами ці пошуки не увінчалися, ще й тому, що на дрібному уламку модель календаря шукати не так просто. Календар на посуді – явище надзвичайно рідкісне.

Я був невимовно щасливий, коли зачищаючи кар'єр на *дюні Березова*, побачив на уламку горщика два ряди нанесеного штампом серпика *Місяця-молодичка*. Вони просто не вписувалися в простий ритм декору. Вони вносили якийсь новий сенс і копіювали вид молодого Місяця на небі.

На цьому мої захоплення і закінчилися.

На уламку з *Дубині* серпики збудовані в два ряди нижче ніж пояс круглих лунок, що нанесені зовні і утворили рядок «бісеру» – круглих дисків всередині судини. Ці ж серпики були не гострі по краях, і це мене бентежило. На уламку з *Мезинського острова* три ряди серпиків нагадували напівдиск. На фрагменті з *Свердловського Острова Південного* над двома рядами подібних серпиків красувався рядок щербатих дисків, що наводило на думку про *Місяць-рушак*. Три ряди таких «*рушаків*» нижче чистої полоси на судині виявлено і на *Березовій*.

На одному з *березовських* уламків є такі самі серпики-*рушаки*, що лежать вище і нижче двох ліній-доріжок, виконаних відбитком шнура. Вони швидше нагадують відбитки копит і для пошуків календаря не годяться.

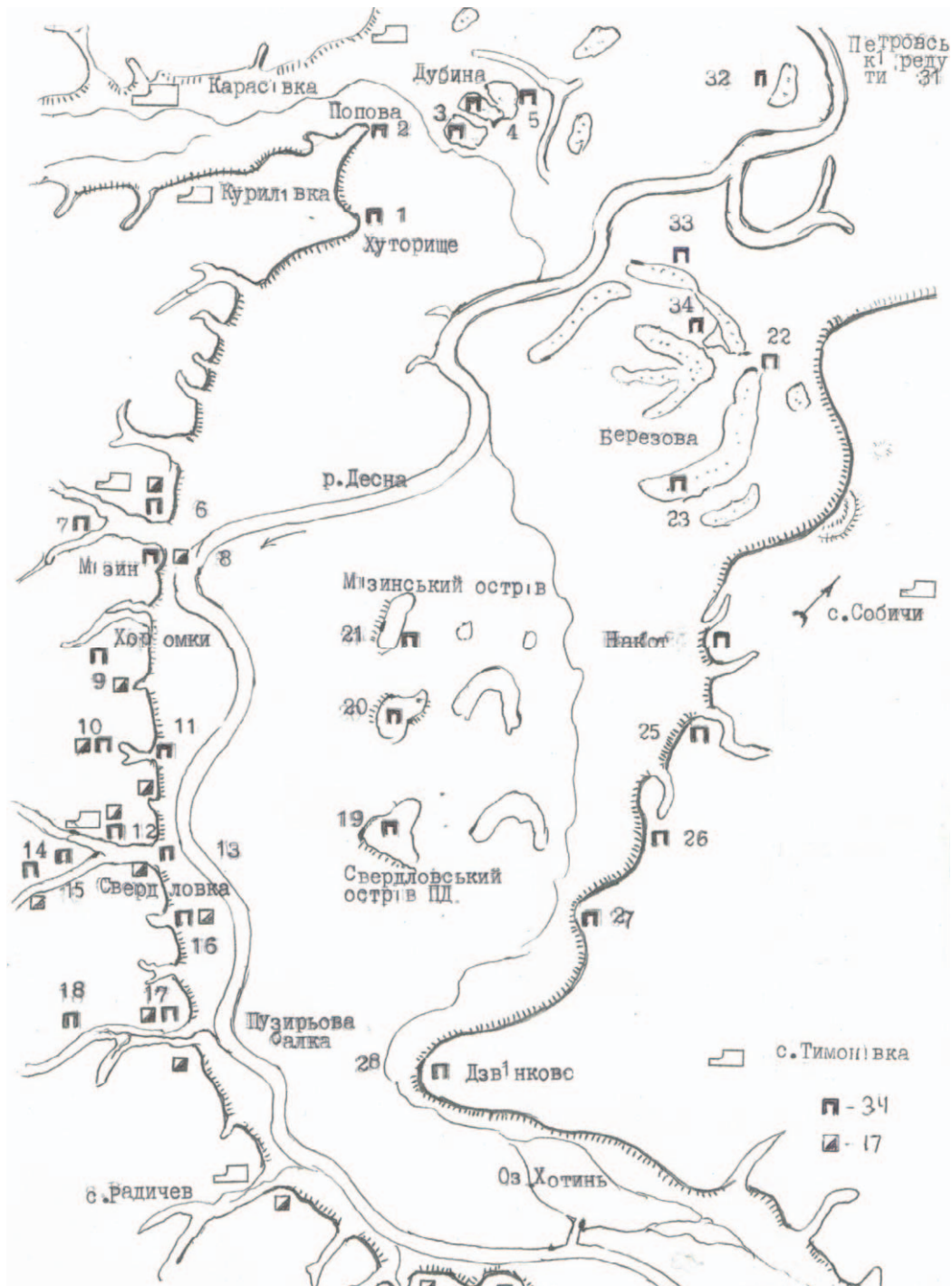
До такої ж категорії я відніс і «серпики-гусенички», що є на уламку кераміки з *Мезинського острова*. Суцільне поле із серпиків-*рушаків* бачимо і на уламках, знайдених мною на Лівобережжі біля *Накоту Тимановського*. Вони тут не дуже переконливі. Загадковими, але скоріше естетичними виглядають і 2 ряди серповидних наколів «*молодичків*» під рядом відбитків «справжньої форми Місяця-рушака».

Знайдено такі цікаві мотиви і на інших пунктах округи, але відгомони місячної семантики в них малоймовірні. Швидше, це просто декор, можливо навіяний метаморфозами місячних фаз на нічному небі.

Мотиви ромба та інші

З естетичної точки зору особливо примітними є мотиви ромба (або ж квадрата). Тут спрацьовує цікавий прийом первісних художників-декораторів – коли міняється кут падіння світла всередині відбитка фігури, змінюється і малюнок у відбитку, залишеному фігурною ромбовидною паличкою. Ромб чи квадрат ділиться на 4 трикутника, іноді з темною (заглибленою) або світлою (опуклою) округлою лункою, нанесеною, можливо, заточеним з 4 сторін белемнітом.

Зустрічаються малюнки відбитків, схожі на конверт-трапецію. Схоже, первісні майстри експериментували, шукали нові засоби самовираження. Відомі і суцільні килимові композиції їх ромбів по посудині, окремі великі ромбовидні фігури, нанесені штампами на чистий фон. Були вони просто декоративними чи несли якусь ідею – неясно. Уламки дуже фрагментовані. Розвалу посудини з таким орнаментом ми в окрузі не знаходили.

Мал. 18. Пункти передюхнівської (курилівської) культури в окрузі.

Цікаво, що чисто прямокутних лунок в неоліті уникали. І хоча ряди таких прямокутників в комбінації з серпиками зустрічаються іноді, все одно нечасті квадратні суцільні «сітки» нагадують швидше ромб – їх кути загострені зверху і внизу. Іноді трапляються цілі смуги «ромбо-квадратів» в поєднанні з іншими мотивами і в ранньому неоліті дніпро-донецької культури з її дуже специфічною орнаментикою.

Осторонь стоять мотиви шевронних рельєфних ялинок. Вони дуже нагадують такі самі орнаменти на «наших» палеолітичних браслетах. Але шукати спорідненість цієї орнаментики вельми ризиковано.

Звідки прийшов в неоліт цей мотив, незрозуміло. Я вважаю, що перейшов він в ямково-гребінцеву кераміку з посудин середньодніпровської культури, де вони прижилися, але пальму першості слід віддати мотивами відбитка шнура.

По одному черепку безпомилково визначити приналежність до тієї чи іншої культури вдається не завжди.

Труднощі такі були і у директора Інституту археології Академії наук України І.І. Артеменка, до якого я часто звертався за консультацією і підтримкою. У складних ситуаціях культурну ідентичність уламка кераміки доводиться знаходити – як вчив мене Іван Іванович – за складом «тіста», тобто, глини.

Великим мінусом у моїх пошуках слідами неоліту є те, що мені так і не вдалося задовільно вивчити могильники цієї епохи.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Вважається доведеним, що люди з нез'ясованих причин залишили стоянку в Мезині. Питання про те, скільки тисячоліть після спустошення в палеоліті округи залишалася безлюдною, залишається відкритим.

Урочище *Попова гора* і острів *Дубинá*, що лежить в заплаві за кілометр на схід, заселялися людьми в мезоліті рівночасно. Ці пункти були заселеними і в неоліті, і за доби середньодніпровської, мар'янівської та сосницької культур. Поселення і могильник бондарихинської культури ми знайшли та обстежили за 150 метрів на південь від *Попової*. Поселення подальшої лебедівської культури знайдено на *Дубині*.

Естафету підхопила рання доба заліза на моїй улюбленій *Поповій горі* в особі невідомої раніше *передюхнівської (курулівської)* культури. Потім, приблизно до початку III століття до н.е. племена-спадкоємці переселилися на городища.

Городище післяюхнівської почепської культури виявлено біля хутору *Смілий*. Тривало заселення краю племенами черняхівської, київської, колочинської, волинцівської, та роменської культур. 38 невеликих пунктів виявлено в окрузі в заплаві і над заплавою на відстані до 15 км від Мезина.

Як показує графік етнокультурних змін округи, крива – показник кількості заселених пунктів, – різко падає в післятатарський період. У XVI-XVII століттях

їх число можна порахувати на пальцях однієї руки, і лише в XVII-XVIII століттях населення краю починає рости знову.

Слід враховувати і той факт, що поселення стали різко розростатися за чисельністю жителів. Сповільнилося їх ріст тільки в 1970-і роки.

Максимально високий-рекордний – підйом кривої (кількість дрібних пунктів) зафіксовано по лінії неоліту та доби Київської Русі. За тих же часів спостерігається і найбільше в історії їх розорення.

Ці дані не є абсолютними. Над цим феноменом треба працювати далі, хоча база для нього постійно тане – найбільше сприяє цьому антропогенний фактор. Стає сумно, коли згадуєш, який величезний археологічний потенціал був в окрузі ще в п'ятдесяті роки двадцятого століття.

Використані джерела та авторські посилання:

1. Джохансон Д., Инди М. Люси. Истоки рода человеческого. М.: Мир, 1984, с. 18, 19, 29.
2. Мельниковская О. Н. Памятники палеолита Новгород-Северского района. Материалы к археол. карте бассейна р. Десны. Краткие сообщ. о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Выпуск XXXI. М., 1950, с. 185-92.
3. Беляева В. И. Муратова В. И. Первые поселения человека в Новгород-Северском Полесье. // Новгород-Северскому – 1000 лет. Чернигов, 1989, с. 18.
4. Ногін Євгеній. Сіверянський літопис. Матеріали доби неоліту в археологічній колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. 2006, № 2, с. 5, 6.
5. Рудинський М. Я. Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині. Коротке звітання Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження 1925 року. К. 1926, с. 12-32.
6. Гумилевский Д. Г. Приложение к Черниговским епархиальным известиям. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Тип. Шапиры, 1873, с. 97.
7. Мельниковская О. Н. Исследования памятников юхновской культуры на Украине (1965—1968) // М-ли XIII конф. Ін-ту археол. АН УССР (Київ, 1968). К.: Наук.думка, 1972, с. 165-170.
8. Куриленко В. Е., Котова Н. С. Неолит Мезинского Подесенья. // Древности Северского Донца. Выпуск 4. Луганск, 2000, с. 35-52.
9. Вінокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. Тернопіль: Богдан, 2008.
10. Телегін Д. Я., Куриленко В. Е. Неолитические памятники вблизи села Кудлаевка на Десне //Археология, 1986, № 5-6.
11. Клейн Л. С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов». Санкт-Петербург, 2007.
12. Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М.: Наука, 1967, с. 134.
13. Куриленко В. Е. Дневник № 8, рукопись, с. 131.

14. Куриленко В. Е. Дневник № 8, рукопись, с. 147.
15. Куриленко В., Отрощенко В. Мезин на Десні: динаміка зміни археологічних культур. // Сів. Літ, 1996, № 2-3, с. 27-32.
16. Куриленко В. Є. Художні кахлі Мізинського музею. // Народна творчість та етнографія, 1979, № 6.
17. Куриленко В. Е. Дневник № 8, рукопись 1990 г., с. 118.
18. Третьяков В. П. Культура ямочно-гребенчатой керамики в лесной полосе европейской части СССР. Ленинград: Наука, 1972, с 69, 79.
19. Куриленко В. Є. Історія Чернігово-Сіверщини з найдавніших часів у знахідках Мізинської округи. Чернігів, 2008, с. 66-68.
20. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. Київ, 1982, с.138, 166.
21. Куриленко В. Е. Дневник № 10, рукопись, с. 26.
22. Куриленко В. Є. Мотив ліри, пальмет і крина в кахлях на Новгород-Сіверщині. // Народна творчість та етнографія. 1986, № 6, с. 64-65.
23. Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. Київ: Наукова думка, 1965, с. 225-229.
24. Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства. // М.: Искусство, 1985, с. 246, 247.
25. Палеолит и неолит СССР. VII т. М., 1972, с. 206-210.
26. Свод археологических источников (САИ) А 4-3. Абрамова З.А. Палеолитическое искусство на территории СССР. Москва; Ленинград: АН СССР, 1962, таб. 1-4, 27.
27. Мунчаев Р. М., Мерперт Н. Я. Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. М., 1981.
28. Цапенко М. П. София. Тырново. Пловдив. Серия: Города и музеи мира. М.: Искусство, 1972, с. 39.
29. Эпоха бронзы лесной полосы СССР // Археология СССР. М., 1987.
30. Энеолит СССР // Археология СССР. М., 1982, с. 203, 294, 301.
31. Массон В. М., Сарианиди В. И. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. М.: ГРВЛ. 1973, с. 46, 48.
32. Куриленко В. Є. Отрощенко В. В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у мезинському мікрорайоні на Десні. // Археологія, 1998, № 1, с. 46-56.
33. Къера Э. Они писали на глине. М., 1984.
34. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев. Наукова думка. 1982.
35. История искусства народов СССР в 9 т. том I. М, 1971, с. 25, 26, 35, 62.
36. Антонова Е. В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии, М., 1977, с. 57, 111, 180, 181, табл. 52, 53.
37. Археология УССР. Т. 1. Киев, 1985, с. 277, 313, 324, 3378, 348, 359.
38. Фролов Б. А. Числа в графике палеолита. Новосибирск, 1974, с. 127, 175.
39. Куриленко В. Є. В Чернігово-Сумському Подесенні (коротка історія краю). Записки засновника мізинського археологічного музею. Шостка, 2005, с. 122, 123.

ДОДАТОК

Куриленки та Курилівка Родовід

Рідна хата в різні роки
в роботах В. Куриленка

Рідна Курилівка
початок 1960-х рр.

Музей

1965 р.

1977 р.

1990-рр.

Сьогодні

Куріленко В.Є.

Крізь
БЕЗОДНЮ віків

МІЗИН

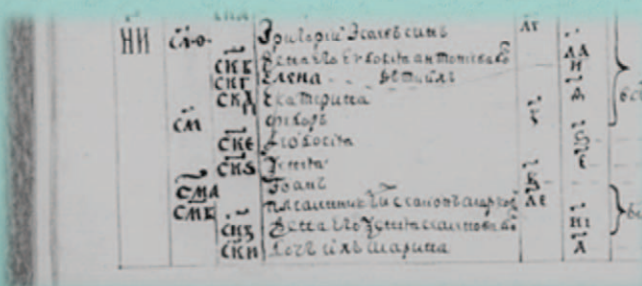
край, де заснула
вічність

Пошуки, завбачені провидцем

Слідами новокам'яної доби

Куриленки

QUIS VESTIGIUM RELIQUIT
Ті, що лишили слід

1965 р.

Куриленки

Василь та Віра
на берегах
Десни

Курилівка та округа. Млин. Лісництво.

Курилівка та округа на історичних картах

Шведська мапа 1708 р.

Трьохверстовка
Шуберта 1846-63 рр.

Таким ми пам'ятаємо Василя Єлисейовича

Наукове видання

**Сучасні проблеми краєзнавства
в світлі діяльності природоохоронних
установ та територіальних громад**

**МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ,
присвяченої 60-річчю створення Мезинського музею та
95-річчю з дня народження В.Є. Куриленка**

**Загальна і наукова редакція Ю.О. Карпенко
Технічний редактор О.М. Єрмоленко**

Підписано до друку 08.12.2025 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.
Ум. друк. арк. 9,07. Ум. фарб.-відб. 9,07. Обл.-вид. арк. 9,75.
Зам. 0005. Тираж 100 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
Тел. +38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
14035, м. Чернігів, вул. Карпенка-Карого, 40

